

HISTORIA NA UNIWERSYTECIE WARSZAWSKIM
HISTORY AT THE UNIVERSITY OF WARSAW

HISTORIA NA UNIWERSYTECIE WARSZAWSKIM

Materiały konferencji naukowej z okazji jubileuszu 80-lecia
Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego,
Warszawa, 21 października 2010 r.

HISTORY AT THE UNIVERSITY OF WARSAW

Materials from the scientific conference held to celebrate
the 80th anniversary of the Institute of History
at the University of Warsaw, October 21, 2010, Warsaw

pod redakcją Marii Koczerskiej,
przy współpracy Joanny Adamczyk

Edited by Maria Koczerska,
in cooperation with Joanna Adamczyk

Wydawnictwo Neriton
Warszawa 2012

Redakcja i korekta części polskojęzycznej
Jolanta Rudzińska

Redakcja i korekta części angielskojęzycznej
Grażyna Waluga

Tłumaczenie na angielski
Aleksandra Rodzińska-Chojnowska

Opracowanie graficzne i projekt okładki
Karol Górski

Na okładce

Fot. prof. M. Handelsmana (ze zbiorów NAC),
prof. T. Manteuffla (ze zbiorów Anny i Tomasza Szarotów),
prof. A. Gieysztor (ze zbiorów Danuty Gawinowej),
prof. A. Mączaka (ze zbiorów Anny Mączakowej),
budynek Instytutu Historycznego UW (fot. Kazimierz Pelczar)

© Copyright by Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego

© Copyright by Wydawnictwo Neriton

ISBN 978-83-7543-226-8

Publikacja dofinansowana przez Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego

Wydawnictwo Neriton
Wydanie I, Warszawa 2012
Rynek Starego Miasta 29/31, 00-272 Warszawa
tel. 22 831-02-61 w. 26
www.neriton.apnet.pl
neriton@ihpan.edu.pl
Nakład 500 egzemplarzy

Spis treści

Przedmowa (Maria Koczerska).	7
Krystyna Stebnicka, Historia starożytna na Uniwersytecie Warszawskim w latach 1915–1987.	11
Roman Michałowski, Mediewistyka w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego.	21
Wojciech Krigseisen, Główne nurty badań nad dziejami nowożytnymi w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego w latach 1930–1990.	37
Maria Koczerska, Nauki pomocnicze historii, źródłoznawstwo i edytorstwo źródeł na Uniwersytecie Warszawskim w XX wieku	53
Tomasz Kizwalter, Od narodu do płci (i z powrotem). Instytut Historyczny UW jako ośrodek badań nad XIX wiekiem	71
Andrzej Chojnowski, Perypetie badań nad historią XX wieku w Instytucie Historycznym UW	85
Pracownicy Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego 1930–2010 (zestawili Szymon Brzeziński, Krzysztof Fudalej)	99

* * *

Foreword (Maria Koczerska)	107
Krystyna Stebnicka, Ancient History at the University of Warsaw 1915–1987 .	111
Roman Michałowski, Mediaeval Studies in the Institute of History at the University of Warsaw	121
Wojciech Krigseisen, Main Currents of Research into Modern History in the Institute of History at the University of Warsaw in 1930–1990.	139
Maria Koczerska, Historical Auxiliary Sciences, Source Studies and Source Editing at the University of Warsaw during the Twentieth Century	155

Tomasz Kizwalter, From Nation to Gender (and Back Again). The Institute of History at the University of Warsaw as a Centre of Research into the Nineteenth Century 173

Andrzej Chojnowski, Turning Points of Research into Twentieth-Century History in the Institute of History at the University of Warsaw 187

* * *

Indeks osobowy 203

Spis ilustracji 209

Przedmowa

Książka, którą oddajemy do rąk czytelnika, składa się z sześciu referatów wygłoszonych 21 października 2010 r. w sali Senatu Pałacu Kazimierzowskiego w Warszawie na konferencji zatytułowanej *Historia na Uniwersytecie Warszawskim*. Konferencja ta zainaugurowała trzydniowe obchody jubileuszu 80-lecia Instytutu Historycznego UW. Miała przybliżyć zagadnienie uprawiania w IH UW badań historycznych w zakresie historii starożytnej (dr Krystyna Stebnicka), mediewistyki (prof. Roman Michałowski), historii wczesnonowożytnej (prof. Wojciech Kriegseisen), nauk pomocniczych historii (prof. Maria Koczerska), historii XIX w. (prof. Tomasz Kizwalter) i historii XX w. (prof. Andrzej Chojnowski). Niektórzy autorzy zaczynali narrację od 1930 r., kiedy powstał Instytut Historyczny UW, inni sięgali aż do początków XX w.; kończyli ją natomiast z uwzględnieniem obecnego pokolenia historyków lub też – częściej – zatrzymując się na omówieniu dokonań tylko tych, których twórczość ma już obecnie charakter zamknięty. W konferencji uczestniczyli goście z całej Polski, zaproszeni w związku z jubileuszem Instytutu oraz uroczystością odnowienia doktoratu prof. Henryka Samsonowicza.

Referaty wygłoszone podczas konferencji w 2010 r. uległy mniejszym lub większym uzupełnieniom w toku przygotowywania ich do druku. Książka zawiera też wersję angielską referatów, zamieszczoną w intencji udostępnienia również cudzoziemcom wiedzy o kierunkach badań prowadzonych w Instytucie Historycznym UW.

Konferencji towarzyszył panel dyskusyjny na temat perspektyw rozwoju badań historycznych, moderowany przez prof. Halinę Manikowską (IH PAN), w którym wzięli udział: prof. Ewa Domańska (UAM), dr Maciej Górny (IH PAN), dr Piotr Guzowski (UwB), prof. Maciej Janowski (IH PAN), prof. Halina Parafianowicz (UwB), dr Marek Węcowski (IH UW), prof. Przemysław Wiszewski (UWr).

Potem nastąpiło rozstrzygnięcie dorocznego konkursu prac rocznych studentów Instytutu Historycznego, w którym pierwsze miejsce zdobył Emil Kalinowski za pracę *Signifer jako postać literacka. Znaczenie i funkcja chorążego w średniowiecznych przekazach historiograficznych*. Wyróżniono również prace: Tomasza Gackowskiego, Marcina Czajkowskiego, Grzegorza Ćwika, Andrzeja Kryńskiego, Anny Pomierny, Marzeny Szugiero, Joanny Rączki, Kingi Turkowskiej, Kamila Frejlicha, Mateusza Stelmasiaka i Łukasza Gołaszewskiego.

Kolejnym punktem programu pierwszego dnia jubileuszu było otwarcie w hallu Pałacu Kazimierzowskiego okolicznościowej wystawy pt. *Instytut Historyczny UW w służbie społeczeństwu polskiemu*, przygotowanej według koncepcji dr. Łukasza Niesiołowskiego-Spanò przez dr. Piotra Szlantę i dr. Zofię Wóycicką, a od strony graficznej przez pana Kazimierza Pelczara. Równocześnie zostało zaprezentowane nowe, trzecie z kolei wydanie *Historyki* Marcelego Handelsmana, opracowane przez Piotra Węcowskiego. Jest to pierwsza pozycja z nowej serii wydawniczej Instytutu Historycznego we współpracy z Wydawnictwem Neriton pod nazwą *Klasyki Historiografii Warszawskiej*, nad którą to serią pieczę sprawuje prof. Małgorzata Karpińska. W prezentacji uczestniczyli m.in. krewni Marcelego Handelsmana.

22 października 2010 r. był głównym dniem obchodów jubileuszowych. Rozpoczęły się one w auli Starego BUW-u, z udziałem rektora Uniwersytetu Warszawskiego prof. Katarzyny Chałasińskiej-Macukow, szefa Kancelarii Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej – ministra Jacka Michałowskiego, wiceministra nauki i szkolnictwa wyższego – prof. Zbigniewa Marciniaka, władz wydziałowych z dziekanem Wydziału Historycznego UW prof. Elżbietą B. Zybert, prezesa PTH – prof. Krzysztofa Mikulskiego i wielu innych zaproszonych gości, uroczystością nadania pracownikom Instytutu Historycznego orderów i odznaczeń państwowych, resortowych i uniwersyteckich.

O godz. 12 rozpoczęła się w Auditorium Maximum uroczystość odnowienia doktoratu prof. Henryka Samsonowicza, emerytowanego profesora Uniwersytetu Warszawskiego, dziekana Wydziału Historycznego w latach 1970–1974, dyrektora Instytutu Historycznego w latach 1975–1980 oraz rektora Uniwersytetu Warszawskiego w latach 1980–1982, ministra edukacji narodowej w rządzie Tadeusza Mazowieckiego (1989–1991), członka PAN i PAU. Bezpośrednio po tej uroczystości prezydent Rzeczypospolitej Polskiej Bronisław Komorowski odznaczył profesora Samsonowicza Orderem Orła Białego. Po przejściu do Sali Złotej w Pałacu Kazimierzowskim kontynuowano obchody jubileuszu prof. Samsonowicza, zakończone wręczeniem Jubilatowi książki pamiątkowej zatytułowanej *Świat średniowiecza*, zredagowanej przez zespół jego uczniów: Agnieszkę Bartoszewicz, Grzegorza Myśliwskiego, Jerzego Pysiaka i Pawła Żmudzkiego, w której artykuły zamieściło przeszło sześćdziesięciu autorów.

W trzecim dniu obchodów jubileuszowych – 23 października – w auli Starego BUW-u i w budynku Instytutu Historycznego odbył się Pierwszy Zjazd Absolwentów Instytutu Historycznego UW, zorganizowany przez zespół studentów, doktorantów i pracowników IH, kierowany przez dr. Piotra Węcowskiego. Pierwszym punktem programu był panel zatytułowany: *Czy warto było studiować historię? Wspomnienia absolwentów*. Swoje studia w Instytucie Historycznym wspominali: Jakub Borawski (wicedyrektor Biura Studiów i Analiz Sejmu RP), Jerzy Halbersztadt (ówczesny dyrektor Muzeum Historii Żydów Polskich), Jacek Kalinowski (specjalista public relations, m.in. były rzecznik prasowy PTK Centertel-Orange, TP SA, Microsoft), Agnieszka Romaszewska-Guzy (dziennikarka, dyrektor TV Bielsat), prof. Michał Tymowski (były dyrektor IH UW) oraz Bożena Wiórkiewicz (Zamek Królewski w Warszawie).

Niniejszy tom zamyka lista pracowników Instytutu Historycznego UW z lat 1930–2010, opracowana przez Szymona Brzezińskiego i Krzysztofa Fudaleja. Biogramy pracowników IH UW z tego okresu, w opracowaniu tychże autorów, są publikowane jako osobna pozycja bibliograficzna jednocześnie z niniejszym tomem.

Maria Koczerska

Historia starożytna na Uniwersytecie Warszawskim w latach 1915–1987

Zaproponowane w tytule ramy chronologiczne badań nad starożytnością w ośrodku warszawskim wydają się oczywiste: pierwsza data związana jest z odnowieniem życia naukowego na Uniwersytecie, druga zaś – z odejściem na emeryturę prof. Izy Biezuńskiej-Malowist, które zakończyło pewną epokę w dziejach Zakładu Historii Starożytnej. Wszyscy następni kierownicy tego Zakładu: prof. Ewa Wipszycka-Bravo, prof. Włodzimierz Lengauer i prof. Adam Ziółkowski to osoby powszechnie znane w świecie akademickim i obecnie działające na Uniwersytecie Warszawskim.

15 listopada 1915 r. trzech reprezentantów nauk o antyku zostało powołanych na wykładowców Uniwersytetu Warszawskiego (taki tytuł nosili wszyscy profesorowie do 1 kwietnia 1919 r., kiedy to Komisja Stabilizacyjna, rozpatrująca kwestie obsady katedr uniwersyteckich, wprowadziła zmiany). Byli to: Ryszard Ganszyniec (1888–1958) – filolog klasyczny specjalizujący się w filologii greckiej, Michał Rowiński (1860–1925) – filolog łaciński oraz Michał Kreczmar (1881–1939), który w pierwszym okresie funkcjonowania uczelni prowadził zajęcia wyłącznie z historii starożytnej¹. Trzeba wyraźnie podkreślić, że do tej chwili na żadnym z uniwersytetów w Polsce historia starożytna nie stanowiła osobnego przedmiotu nauczania, lecz była wykładana jedynie jako część dziejów powszechnych, a także w pewnym zakresie przy okazji nauczania filologii klasycznej. W 1915 r. Kreczmar objął odrębną katedrę i kierownictwo seminarium.

Kreczmar studiował w latach 1900–1904 na Cesarskim Uniwersytecie Warszawskim pod kierunkiem mediewisty Dymitra Pietruszewskiego, który,

¹ Na temat Michała Kreczmara pisał L.T. Błaszyk: *Koncepcje historyczne Michała Kreczmara jako badacza dziejów starożytnych*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego”, 1959, seria I. Nauki humanistyczno-społeczne, z. 12, Historia, s. 169–189; zob. także: J. Kolendo, *Zakończenie*, w: *W kręgu wielkich humanistów. Kultura antyczna w Uniwersytecie Warszawskim po I wojnie światowej*, red. I. Biezuńska-Malowist, Warszawa 1991, s. 200–202.

nota bene, w 1905 r. poparł żądanie utworzenia polskiego narodowego szkolnictwa wyższego. W 1904 r. Kreczmar ukończył studia ze stopniem kandydata nauk filologiczno-historycznych. Jako stypendysta wyjechał na studia do Monachium, gdzie zetknął się z Robertem von Pöhlmannem (1852–1914), a później do Moskwy, gdzie znowu jego nauczycielem został Pietruszewski, od 1906 r. profesor tamtejszego uniwersytetu. W latach 1907–1908 Kreczmar był asystentem Pietruszewskiego. Obu mistrzów Kreczmara cechowało zainteresowanie historią gospodarczą i społeczną: Pöhlmann był historykiem antycznego socjalizmu², Pietruszewski z kolei interesował się m.in. historią Anglii średniowiecznej. Kreczmar w 1905 r. opublikował w Warszawie pracę *K woprosu o chozjajstwiennom rozwitii Rima. Promyslennost w Rimie i tieorija Biuchnera*. Oparł się w niej na dyskusjach prowadzonych w nauce niemieckiej, zwłaszcza na poglądach Eduarda Meyera, który w okresie starożytnym widział zarówno elementy feudalne, jak i kapitalistyczne, i sądził, że potem nastąpił powrót do gospodarki naturalnej.

Uniwersyteckie wykłady Kreczmara koncentrowały się nie tyle na problematyce politycznej, ile na społeczno-gospodarczej Grecji i Rzymu. W spisie seminariów znalazły się takie tematy jak podstawy społeczne ruchu Katyliny czy ustrój ateński w świetle *Ustroju politycznego Aten* (autorstwo tego dziełka przypisywano wówczas Arystotelesowi). Kreczmar popularyzował na gruncie polskim trendy obecne w historiografii europejskiej. Na podstawie swoich wykładów uniwersyteckich opublikował dwie książki o charakterze popularnonaukowym: *Kwestja agrarna w starożytności* (Warszawa [1920]) oraz *Spółczeństwo i państwo średniowiecza greckiego* (Zamość 1922), a także zaopatrzoną w przypisy pracę *Krótką historia demokracji ateńskiej do czasów Temistoklesa włącznie*, która ukazała się w 1930 r. nakładem Wydawnictwa Kasy im. Mianowskiego Instytutu Popierania Nauki. W tej ostatniej publikacji Kreczmar dowodził, że początki demokracji ateńskiej sięgają rewolucji burżuazyjnej w VI w. p.n.e., kiedy to wiejski i miejski proletariat stanął do wspólnej walki, a Klejstenes jedynie przekształcił Ateny w burżuazyjną republikę demokratyczną. W owym czasie wyłoniły się dwa stronnictwa, pisał Kreczmar, umiarkowane i radykalno-demokratyczne, a spór prowadzili ze sobą Arystydes i Temistokles.

Kreczmar, antyheglista i wyznawca cykliczności rozwoju społecznego, dał się poznać przede wszystkim jako modernizator dziejów starożytności. Do badań nad tą epoką wprowadzał zarówno aparat pojęciowy właściwy dla czasów późniejszych (nie tylko tytułowe „greckie średniowiecze”, ale także takie terminy jak „wasal”, „senior”, „sejm feudalny”, „starożytny kapitalizm” czy

² R. von Pöhlmann, *Geschichte des antiken Kommunismus und Sozialismus*, t. 1–2, München, 1893–1901; idem, *Geschichte der sozialen Frage und des Sozialismus in der antiken Welt*, t. 1–2, München 1925.

„drobnomieszczaństwo”), jak i przenosił kategorie społecznej, gospodarczej i politycznej struktury feudalizmu i kapitalizmu³.

W 1919 r. Kreczmar nie został mianowany profesorem, ale docentem tymczasowym, a już w marcu 1920 r. zrezygnował z pracy na uniwersytecie, podając jako powód kolidujące z pracą na uczelni obowiązki nauczycielskie, związane z drugą jego posadą (był dyrektorem prywatnego gimnazjum, założonego przez jego brata, Jana Kreczmara, tej samej szkoły, w której wykładał późniejszy profesor Marian Małowist). Kreczmar jako nauczyciel gimnazjum pracował nad programami szkolnymi i nad programem nauczania historii starożytnej w gimnazjach.

W 1922 r. profesorem historii starożytnej na Uniwersytecie Warszawskim został Tadeusz Walek-Czernecki (1889–1949), który w momencie objęcia profesury miał 33 lata⁴. To jego należy uznać za właściwego twórcę badań nad starożytnością na Uniwersytecie Warszawskim. Tadeusz Walek (druga część nazwiska pochodzi od nazwiska ojczyma, Konrada Czerneckiego, który usynowił Walka osieroconego we wczesnym dzieciństwie) urodził się w Wadowicach, studia ukończył w 1907 r. na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Jagiellońskiego, gdzie studiował historię, filologię klasyczną i archeologię klasyczną pod kierunkiem Piotra Bieńkowskiego. W 1910 r. wyjechał do Berlina, gdzie uczęszczał na seminarium Eduarda Meyera, pod jego też kierunkiem przygotował pracę na temat amfiktionii delfickiej w III w. p.n.e. (*Die delphische Amphiktyonie in der Zeit der aitolischen Herrschaft*). Doktorat uzyskał w 1911 r. w Berlinie na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Fryderyka Wilhelma. W tym niemieckim okresie życia wykształciły się wyraźne zainteresowania Walka okresem hellenistycznym, a także starożytnym Bliskim Wschodem. Nauczył się klasycznego arabskiego, czytał egipskie hieroglify i zamierzał poświęcić się dalszym studiom w tym kierunku. Po powrocie do Krakowa uczył w szkole, kontynuował studia pod kierunkiem Bieńkowskiego i interesował się Egiptem okresu faraonńskiego. W 1912 r. wyjechał do Paryża na stypendium Akademii Umiejętności, zajmował się tam okresem hellenistycznym, a także epigrafiką grecką i łacińską. W 1913 r. przebywał w Egipcie jako członek ekspedycji

³ Jako próbkę języka Kreczmara można podać cytaty (pisownia oryginalna): „Wielka rewolucja dała Ateńczykom monarchję nowożytną Pizystratydów. Potężna rewolucja przeciwrestauracyjna założyła podwaliny rzeczpospolitej demokratycznej. Tam walką kierowały jednostki: Kilon, Drakon, Solon, Damasjasz i Pizystrat. Tutaj sam lud likwidował rządy oligarchii szlacheckiej: w chwili najkrytyczniejszej i decydującej przywódca był na wygnaniu. Tam w czasie walki powstawać i wyrastać mogły jedynie instytucje monarchiczne, gwardja cudzoziemska, armja stała, urzędy dworskie i.t.p. tutaj rozwijały się i tworzyły organy wykonawcze ludu rewolucyjnego, a więc zawiązki przyszłych urzędów republikańskich i demokratycznych”; idem, *Krótką historią demokracji ateńskiej do czasów Temistoklesa włącznie*, Warszawa 1930, s. 102.

⁴ Dokładną biografię wraz z omówieniem dorobku naukowego T. Walka-Czerneckiego przedstawił W. Lengauer, *Tadeusz Walek-Czernecki 1889–1949*, w: *W kręgu wielkich humanistów...*, s. 124–142.

archeologicznej pod kierownictwem Hermana Junkera. Rok później podróżował po Grecji, gdzie nauczył się języka nowogreckiego. Wybuch Wielkiej Wojny zastał go w Paryżu, gdzie, w momencie kiedy usiłował dostać się do pociągu jadącego do Wiednia, wraz z całym bagażem zaginęła napisana przez niego praca na temat Związku Etolskiego. W następnych latach, po powrocie do Krakowa, Wałek oddał się działalności politycznej, związał z obozem niepodległościowym, przez jakiś czas służył podobno w Legionach, w 1917 bądź 1918 r. opublikował broszurę *Państwowość i niepodległość* (nie było to pismo jedynie propagandowe, ale studium z zakresu teorii państwa).

Po odzyskaniu niepodległości wrócił do przerwanej działalności naukowej. W grudniu 1920 r. przeprowadzono na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Jagiellońskiego jego habilitację na podstawie rozprawy *Dzieje upadku monarchii macedońskiej* (sama praca ukazała się drukiem w Krakowie w 1924 r.). Po nominacji profesorskiej, uzyskanej w 1922 r. w Warszawie (było to stanowisko profesora nadzwyczajnego, profesorem zwyczajnym mianowano go w 1934 r.), Wałek-Czernecki został kierownikiem Seminarium Historii Starożytnej na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Warszawskiego. Prowadził wykład zatytułowany ogólnie „Dzieje starożytne”, a od roku akademickiego 1925/1926 – „Wschód starożytny aż do Aleksandra Wielkiego”. W roku akademickim 1938/1939 ogłosił wykład „Rewolucja rzymska”. Nauczał także dziedzin pomocniczych dla historyka starożytności: papirologii, numizmatyki, geografii historycznej, epigrafiki greckiej i łacińskiej (a trzeba podkreślić, że osobiście zetknął się z Hermannem Dessauem, wybitnym znawcą w dziedzinie inskrypcji łacińskich). Prowadził również seminaria poświęcone problematyce okresu hellenistycznego i rzymskiemu podbojowi świata greckiego.

W 1934 r. wyjechał z prof. Kazimierzem Michałowskim do Egiptu w delegacji Uniwersytetu Warszawskiego, aby zbadać możliwość rozpoczęcia polskich prac wykopaliskowych we współpracy z Instytutem Archeologii Orientalnej w Kairze (Wałek miał być autorem pomysłu takiej współpracy). Wyjazd ten zapoczątkował słynne wykopaliska w Edfu, w których sam Wałek nie brał już jednak udziału.

Wałek-Czernecki do wybuchu drugiej wojny światowej związany był z Uniwersytetem Warszawskim. We wrześniu 1939 r. wyjechał przez Zaleszczyki do Francji i rozpoczął okres swojej długiej tułaczki: z Francji podążył do Kairu na zaproszenie Instytutu Francuskiego, wobec zagrożenia wkroczeniem wojsk niemieckich opuścił jednak Egipt i udał się do Rodezji, potem od grudnia 1943 do maja 1944 r. prowadził wykłady z historii starożytnej w Johannesburgu. W 1945 r. na krótko wrócił do Egiptu, a następnie wyjechał do Anglii, gdzie zmarł w 1949 r.

W swoich badaniach naukowych Wałek-Czernecki podejmował różnorodną tematykę, o czym świadczą publikowane w latach trzydziestych rozprawy z zakresu demografii społeczeństw antycznych i praca nad dziejami

gospodarczymi⁵. Trzeba podkreślić jego zacięcie polemiczne i krytykę prac obecnych w nauce europejskiej, czego przykładem są publikowane po francusku artykuły, stanowiące polemikę z Maurice'em Holleaux, na temat polityki rzymskiej wobec państw hellenistycznych w III w. p.n.e.⁶ Poglądy Wąłka, doszukującego się przemyślanej polityki Rzymu w latach 273–228 p.n.e., czyli do chwili ingerencji w Ilirii, są wciąż dyskutowane i pokazują, że badania nad starożytnością w ośrodku warszawskim prowadzono w bezpośredniej styczności z dyskusjami toczonymi w nauce europejskiej.

Najważniejszym dziełem naukowym Wąłka pozostają opublikowane w Warszawie w 1934 r. *Dzieje greckie*, tom drugi *Wielkiej historii powszechnej* (autorem rozdziału V, poświęconego czasom Peryklesa, był Stanisław Witkowski). Jest to pierwsza tego typu polska synteza, obejmująca dzieje polityczne, społeczne i gospodarcze Greków, opatrzona ilustracjami zabytków architektury, monet i malarstwa wazowego. Wąłek koncentrował się także na instytucjach greckiej *polis*, o której pisał, że stała „na gruncie niczem nieograniczonej suwerenności państwa we wszystkich dziedzinach, także w sferze duchowej” (*ibidem*, s. 136). Do swojego wykładu Wąłek włączał dane archeologiczne, etnologiczne, lingwistykę i źródła wschodnie. Pomimo tego, że z powodów oczywistych pewne partie tej książki zdezaktualizowały się (Wąłek pisał w epoce, kiedy nie odczytano jeszcze pisma greckiego II tysiąclecia p.n.e.), to sposób prowadzenia wykładu (zaczynał od geografii historycznej), ujęcia problemów (rozdziały o kulturze), w tym pewnych problemów szczegółowych, czynią tę książkę jak najbardziej godną czytania także i dzisiaj.

W pewnym sensie uczniem Wąłka-Czerneckiego był Zdzisław Zmigryder-Konopka (1897–1939; drugi człon nazwiska pochodzi od pseudonimu legionowego tego uczonego)⁷. Pochodził on z zasymilowanej rodziny żydowskiej. W 1916 r. rozpoczął studia na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Warszawskiego w zakresie filologii klasycznej i historii starożytnej pod kierunkiem Michała Rowińskiego, Ryszarda Ganszyńca i Michała Kreczmara, brał także udział w zajęciach Gustawa Przychockiego i Tadeusza Zielińskiego. Gdy Wąłek otrzymał profesurę w Warszawie, Zmigryder podjął u niego studia historyczne i w 1925 r. uzyskał dyplom doktora filozofii na podstawie rozprawy *Stosunek Rzymian do Żydów*, przygotowanej pod kierunkiem Gustawa

⁵ Rękopis o dziejach gospodarczych świata starożytnego został złożony w wydawnictwie w 1937 r., ale książka nie zdążyła ukazać się drukiem przed wybuchem wojny. Dopiero staraniem uczniów Wąłka, I. Biezuńskiej i ks. F. Sokołowskiego, dwutomowa *Historia gospodarcza świata starożytnego* została opublikowana w 1948 r. w Warszawie.

⁶ Th. Wąłek, *La politique romaine en Grèce et dans l'Orient hellénistique au III^e siècle*, „Revue de Philologie”, 49, 1925, s. 28–54 i *La politique romaine en Grèce et dans l'Orient hellénistique au III^e siècle*, *ibidem*, s. 118–142.

⁷ Biografię Z. Zmigrydera-Konopki opracowała I. Biezuńska-Malowist: *Zdzisław Zmigryder-Konopka 1897–1939*, w: *W kręgu wielkich humanistów...*, s. 143–154.

Przychockiego. Od 1929 r. był asystentem w Seminarium Historii Starożytnej, a po habilitacji w 1933 r. rozpoczął samodzielne wykłady i ćwiczenia. W 1930 i 1931 r. odbył podróże do Włoch, przede wszystkim do Rzymu i Neapolu, gdzie rozwinęły się jego zainteresowania italskimi źródłami archeologicznymi i ikonograficznymi.

Jego zainteresowania koncentrowały się przede wszystkim na zagadnieniach ustroju rzymskiego. W 1936 r. opublikował rozprawę *Studia nad historią ustroju rzymskiego*, cz. 1 (Rozprawy Historyczne Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, t. 17, Warszawa), w której przedstawił reformę centurialną i najdawniejsze stosunki społeczno-gospodarcze w Rzymie. Ogłosił też w „Przeglądzie Historycznym” kilka artykułów związanych z historią ustroju rzymskiego⁸. Zorganizował zespół swoich uczniów opracowujących bibliografię historii starożytnej. Ukazywała się ona od 1936 r. jako dodatek do „Przeglądu Klasycznego” (ostatni, czwarty zeszyt, ujrzał światło dzienne w 1939 r.).

Zmigryder działał na Uniwersytecie dość krótko, stosunkowo niewiele publikował, ale też zawsze był zaangażowany w sprawy polityczne i społeczne. W 1915 r. został członkiem Związku Polskiej Młodzieży Postępowo-Niepodległościowej i pełnił służbę w Polskiej Organizacji Wojskowej – w 1917 i 1918 r. jako podchorąży. W 1919 r. brał udział w działaniach wojennych na froncie lwowskim, a w 1920 r. – na froncie wschodnim. W 1938 r. został senatorem. Wykładał na Wolnej Wszechnicy w Warszawie i w Łodzi, działał w Robotniczym Towarzystwie Przyjaciół Dzieci na Żoliborzu i w Spółdzielni Szklanych Domów. Był czynnym członkiem Związku Żydów Uczestników Walk o Niepodległość Polski. Szczególnie aktywnie uczestniczył w życiu publicznym w latach trzydziestych. Na trzecim Walnym Zjeździe Delegatów Związku Żydów Uczestników Walk o Niepodległość Polski wypowiadał się przeciwko gettu ławkowemu, stwierdzając, że studenci wyznania żydowskiego, którzy stoją na wykładach, walczą nie tylko o to, aby nie pójść do nowego getta, lecz także o to, aby takiego getta już nigdy w przyszłości nie było. Zmigryder brał też udział w kampanii wrześniowej, a w końcu września znalazł się we Lwowie, gdzie zmarł w 1939 r. na udar w czasie prowadzonego wykładu.

Uczestniczką seminariów Tadeusza Wałka-Czerneckiego i uczennicą Zdzisława Zmigrydera-Konopki była Iza Biezuńska-Małowist (1917–1995), wybitny historyk starożytności. Urodziła się w 1917 r. w tradycyjnej warszawskiej rodzinie żydowskiej. W 1934 r. ukończyła gimnazjum humanistyczne Janiny Świącieckiej w Warszawie i w tym samym roku wstąpiła na Wydział Humanistyczny Uniwersytetu Warszawskiego, gdzie studiowała jednocześnie

⁸ Rozproszone artykuły Z. Zmigrydera wraz z rekonstrukcją jego ogólnych koncepcji omówiła I. Biezuńska-Małowist, *Dzieje rzymskie w ujęciu Z. Zmigrydera-Konopki*, „Przegląd Historyczny”, 40, 1949, s. 72–95.

w sekcji historycznej i sekcji filologii klasycznej. Od początku studiów specjalizowała się w historii starożytnej: uczęszczała na proseminarium Zmigrydera-Konopki, wówczas jeszcze docenta, oraz na seminarium prof. Wąłka-Czerneckiego. W sekcji filologii klasycznej uczęszczała na zajęcia prof. Tadeusza Zielińskiego, Aleksandra Turyna i Władysława Strzeleckiego, brała także udział w zajęciach z papirologii, prowadzonych przez prof. Jerzego Manteuffla.

Iza Biezuńska ukończyła studia po zaliczeniu dziesięciu trymestrów w 1937 r. i złożyła pracę *Emancypacja kobiety greckiej w świetle źródeł papirusowych*, uzyskując dyplom magistra filozofii w zakresie historii. Francuska wersja tej pracy ukazała się drukiem w 1939 r., lecz z powodu wojny do dnia dzisiejszego zachowały się tylko nieliczne jej egzemplarze⁹. Praca ta została nagrodzona na konkursie Warszawskiego Stowarzyszenia Kobiet z Wyższym Wykształceniem, a uzyskana nagroda pieniężna pozwoliła Izie Biezuńskiej wyjechać w 1938 r. do Włoch, gdzie przez miesiąc w towarzystwie Witolda Kuli, późniejszego profesora, który także brał udział w zajęciach Zmigrydera, zwiedzała wykopaliska i oglądała zabytki kultury antycznej. Studiów filologicznych nigdy nie ukończyła, chociaż zdała część egzaminów i uzyskała prawo uczęszczania na wybrane seminaria. Od III roku historii pracowała w zespole powołanym przez Zmigrydera-Konopkę do zestawiania bibliografii historii starożytnej, a z czasem objęła redakcję tego opracowania. Od 1938 r. Iza Biezuńska pracowała jako asystent wolontariusz na Wolnej Wszechnicy Polskiej w Warszawie przy katedrze swojego mistrza, prof. Zdzisława Zmigrydera-Konopki.

Wojnę przeżyła w Warszawie, początkowo w getcie (gdzie prowadziła tajne nauczanie na kompletach domowych oraz zajęcia w dwóch żeńskich szkołach żydowskich, gimnazjum im. Cecylii Goldman-Landauowej oraz gimnazjum Frydy Mirlasowej). Z getta wydostała się dzięki pomocy Aleksandra Gieysztor w lipcu 1942 r., a następnie do 1944 r. ukrywała się po aryjskiej stronie, na warszawskim Żoliborzu. Po powstaniu znalazła się w Pruszkowie, potem w Jeżowie, a do Warszawy powróciła już w lutym 1945 r. Od razu po wyzwoleniu rozpoczęła pracę zawodową: w maju 1945 r. jako referent do spraw personalnych w Departamencie Nauki i Szkół Wyższych Ministerstwa Oświaty (pracowała tam do listopada 1947 r.), a od 1 września 1945 r. – jako starszy asystent w Instytucie Historycznym UW, w ramach pierwszych przydzielonych Uniwersytetowi etatów naukowych. Katedra Historii Starożytnej nie miała swojego kierownika (Wąłek-Czernecki pozostał za granicą), na Izę Biezuńską spadły więc liczne obowiązki dydaktyczne i organizacyjne. Czynnie

⁹ Bibliografię prac Izy Biezuńskiej-Małowist za lata 1936–1987 zestawili W. Lengauer w zbiorze: *Świat antyczny: stosunki społeczne, ideologia i polityka, religia. Studia ofiarowane Izie Biezuńskiej-Małowist w pięćdziesięciolecie pracy naukowej przez Jej uczniów*, red. B. Bravo, J. Kolendo, W. Lengauer, Warszawa 1988, s. 5–16. Kontynuacja bibliografii za lata 1988–1995, wraz z uzupełnieniami za lata poprzednie, ukazała się w numerze „Przeglądu Historycznego”, 87, 1996, z. 2, s. 151–153, poświęconym pamięci prof. Biezuńskiej.

włączyła się do odbudowy Instytutu Historycznego i jego biblioteki. Całe swoje powojenne życie Iza Biezuńska-Małowist związała właśnie z Instytutem Historycznym UW, stając się częścią historii Uniwersytetu.

Od razu po wojnie wróciła także do przerwanej tragicznymi latami wojny pracy naukowej. W 1947 r. obroniła pracę doktorską poświęconą niewolnictwu w Egipcie okresu hellenistycznego, przygotowaną na podstawie źródeł papirusowych¹⁰. W tym samym roku wyszła za mąż za Mariana Małowistę (1909–1988), historyka, od 1952 r. profesora Uniwersytetu Warszawskiego. W 1951 r. Iza Biezuńska złożyła pracę habilitacyjną na temat *nobilitas* okresu Nerona¹¹, co pozwoliło jej – jako zastępcy profesora – na objęcie stanowiska kierownika Katedry Historii Starożytności, które zajmowała do chwili przejścia na emeryturę. W 1954 r. została profesorem nadzwyczajnym, a w 1973 r. otrzymała tytuł profesora zwyczajnego.

Zainteresowania naukowe Izy Biezuńskiej-Małowist skupiały się przede wszystkim na zagadnieniach niewolnictwa w Egipcie okresu grecko-rzymskiego. Praca nad tym problemem przez blisko trzydzieści lat zaowocowała szeregiem artykułów i rozpraw, które pozwoliły na napisanie, dzisiaj klasycznej, dwutomowej pracy *L'esclavage dans l'Égypte gréco-romaine*¹². Oba tomy zbudowane są według tego samego planu i pokazują po kolei: źródła do badań nad niewolnictwem na tych terenach, zatrudnienie niewolników, kontrolę państwa nad niewolnictwem oraz warunki życia niewolników, którzy stanowili 10–13% całej populacji. Książka prof. Biezuńskiej była pierwszym wyczerpującym studium niewolnictwa konkretnego obszaru świata grecko-rzymskiego. Praca ta ukazuje autorkę jako historyka uważnie analizującego źródła i formułującego hipotezy, które miały mocne oparcie w przedstawionym materiale. Zmieniona i rozszerzona wersja książki ukazała się po włosku¹³. Wraz z mężem, Marianem Małowistem, Biezuńska przygotowała syntetyczne opracowanie niewolnictwa od okresu starożytności aż do chwili jego zniesienia¹⁴. Prace Izy Biezuńskiej-Małowist zajmują czołowe miejsce w badaniach nad niewolnictwem w starożytności.

Zainteresowania problematyką niewolnictwa skłoniły Iżę Biezuńską do udziału w pracach GIREA – Międzynarodowej Grupy do Badań nad Niewolnictwem Antycznym, założonej przez prof. Mario Attilio Leviego z Mediolanu, Emilia Leporego z Neapolu i Pierre'a Lévêque'a z Besançon.

¹⁰ I. Biezuńska-Małowist, *Z zagadnień niewolnictwa w okresie hellenistycznym / Quelques problèmes de l'esclavage dans la période hellénistique*, Warszawa–Wrocław 1949.

¹¹ Eadem, *Poglądy nobilitas okresu Nerona i ich podłoże gospodarczo-społeczne / Les opinions de la nobilitas romaine de l'époque de Neron et leur fondement économique et social*, Warszawa 1952 (Prace Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego, t. 5).

¹² Eadem, *L'esclavage dans l'Égypte gréco-romaine*, t. 1: *Période ptolémaïque*, Wrocław 1974, t. 2: *Période romaine*, Wrocław 1977.

¹³ Eadem, *La schiavitù nell'Egitto greco-romano*, Roma 1984.

¹⁴ I. Biezuńska-Małowist, M. Małowist, *Niewolnictwo*, Warszawa 1987.

Prof. Biezuńska zorganizowała trzy spotkania tego zespołu w Polsce: w 1976 r. – w Nieborowie, w 1980 r. – w Kazimierzu nad Wisłą i w 1987 r. – w Jabłonie pod Warszawą. Przez wiele lat łączyła ją przyjaźń z uczonymi z Besançon, wielokrotnie prowadziła tam seminaria. Te długoletnie kontakty zaowocowały nadaniem Izie Biezuńskiej 3 listopada 1982 r. doktoratu *honoris causa* tamtejszego uniwersytetu.

Chociaż tematyka niewolnictwa zajmowała nadrzędne miejsce w naukowych badaniach prof. Izy Biezuńskiej, to trzeba zaznaczyć, że już od czasów studiów interesowała się też zagadnieniami związanymi z historią kobiet w starożytności. Dała temu wyraz we wspomnianej rozprawie magisterskiej na temat prawnego położenia kobiet w Egipcie grecko-rzymskim, a także w adresowanej do szerszego kręgu czytelników książce o kobietach w starożytności¹⁵. Warto tu podkreślić, że dziś historia kobiet stała się osobną specjalizacją, obecną na niemal wszystkich uniwersytetach, lecz prof. Biezuńska była jednym z pierwszych badaczy podejmujących tę tematykę na Uniwersytecie Warszawskim. Historię kobiet wiązała ona zawsze z wiedzą na temat społeczeństw antycznych.

Biezuńska była uczoną o międzynarodowej sławie i rozległych kontaktach zagranicznych. Na pierwsze powojenne stypendium rządu francuskiego wyjechała w 1947 r., wtedy też poznała wybitnego epigrafika Louisa Roberta i jego żonę Jeanne. Po rekomendacji Roberta została przyjęta do l'Association pour l'Encouragement des Études Grecques. Była członkiem Międzynarodowego Kongresu Papirologów (zorganizowała kongres papirologów w Warszawie w 1961 r.). W 1959 r. wygłosiła – jako pierwszy uczony z Polski – wykład w Paryżu w Académie des Inscriptions et Belles-Lettres (przed nią w tym miejscu wykladał w 1954 r. Oskar Halecki, historyk przebywający na emigracji). W roku akademickim 1971/1972 wyjechała do Cambridge jako *visiting member* of Clare Hall, dwukrotnie przebywała w Princeton w Institute for Advanced Study, pierwszy raz w 1974/1975 r., a następnie – w 1980 r. W roku akademickim 1981/1982 prowadziła cykl wykładów i zajęć jako *Gastprofessor* na Uniwersytecie w Hamburgu.

Iza Biezuńska od 1952 r. była członkiem Komitetu Nauk o Kulturze Antycznej PAN, od 1949 r. zasiadała w redakcji „Przeglądu Historycznego”, a od 1955 r. – jako zastępca redaktora – odpowiedzialna była za teksty o starożytności. Kiedy w listopadzie 1986 r. rektor Uniwersytetu Warszawskiego powołał Radę Kultury Antycznej, Iza Biezuńska została jej przewodniczącą. Przez ostatnie lata życia animowała w ramach prac Rady badania nad nauczaniem o antyku na Uniwersytecie Warszawskim¹⁶.

¹⁵ I. Biezuńska-Malowist, *Kobiety antyku. Talenty, ambicje, namiętności*, Warszawa 1993.

¹⁶ Z inicjatywy prof. Biezuńskiej ukazały się książki: *W kręgu wielkich humanistów. Kultura antyczna w Uniwersytecie Warszawskim po I wojnie światowej*, Warszawa 1991 (wstęp i red. I. Biezuńska-Malowist); *Antyk w Uniwersytecie Warszawskim. Nauka i nauczanie w okresie od*

Biezuńska zawsze przywiązywała ogromną wagę do pracy dydaktycznej. Po wojnie prowadziła grupy ćwiczeniowe z historii starożytnej dla 100–120 studentów. O jej osiągnięciach dydaktycznych najlepiej świadczy fakt, że wychowała całe grono uczniów, w tym wielu profesorów: Benedetta Bravo, Marię Jaczynowską, Jerzego Kolendę, Ryszarda Kuleszę, Włodzimierza Lengauera, Tadeusza Łoposzkę, Ewę Wipszycką-Bravo i Edwarda Zwolskiego.

Przyglądając się badaczom dziejów starożytnych na Uniwersytecie Warszawskim, wypada podkreślić, że środowisko historyków tej epoki, niezależnie od indywidualnych zainteresowań, cechowała szeroko pojęta interdyscyplinarność: po pierwsze, rzecz absolutnie dzisiaj oczywista, w swoich badaniach uczeni ci wykorzystywali różnego typu źródła, po drugie, zwykłym obyczajem, utrzymywanym do chwili obecnej, stało się uczęszczanie historyków na wykłady i seminaria z innych dziedzin nauk o antyku, jak filologia klasyczna, archeologia i papirologia.

Od czasów Wałka-Czerneckiego badania nad historią starożytną prowadzone były w stałych związkach z ośrodkami zagranicznymi i w dialogu z bieżącą produkcją naukową na świecie. Działo się tak nawet w latach najmniej sprzyjających takim kontaktom. Wyniki badań polskich historyków wielokrotnie publikowane były w zagranicznych czasopismach i innych wydawnictwach.

W środowisku warszawskim zawsze ogromną rolę odgrywała popularyzacja antyku, prowadzona w różnych formach, jak wykłady powszechne dla szkół licealnych, odczyty w Towarzystwie Miłośników Historii, artykuły publikowane w popularnonaukowych czasopismach, np. „Wiedza i Życie”, „Przegląd Współczesny” czy „Mówią Wieki”. Warto zaznaczyć, że prof. Ewa Wipszycka jest związana z tym ostatnim czasopismem od pierwszego numeru, opublikowanego w 1958 r.

Wreszcie pewną tradycją Zakładu Historii Starożytnej pozostaje dbałość o dydaktykę i długi egzamin ustny z historii tej epoki. Już prof. Gieysztor pisał, że jego egzamin, składany w mieszkaniu Zdzisława Zmigrydera-Konopki, był prawie dwugodzinną wnikliwą rozmową.

powstania uczelni do 1915 roku: prawo rzymskie, historia starożytna, archeologia klasyczna, red. J. Kolendo, Warszawa 1993 (wstęp I. Biezuńska-Małowist); K. Kopcińska, *Środowisko studenckie Uniwersytetu Warszawskiego w latach 1915–1939. Filologia klasyczna, historia starożytna, archeologia klasyczna*, Warszawa 1995 (wstęp I. Biezuńska-Małowist); *Integracja czy specjalizacja? O przyszłość nauk o kulturze antycznej*, Warszawa 1996 (red. I. Biezuńska-Małowist).

Mediewistyka w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego

Mój referat dotyczyć będzie mediewistyki uprawianej w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego, a nie mediewistyki warszawskiej w ogóle, której jest ona tylko częścią¹. Nie będę zatem mówił ani o Adamie Naruszewiczu, ani o Joachimie Lelewelu, mimo że ten drugi był profesorem Uniwersytetu Warszawskiego. Nie pracował jednak w Instytucie Historycznym, który za jego czasów jeszcze nie istniał. Nie będę też mówił o Juliuszu Bardachu i Stanisławie Russockim, ponieważ związani byli z Wydziałem Prawa. Nie uwzględnię wielkiego dorobku mediewistów z Instytutu Historii PAN, Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN (Instytutu Archeologii i Etnologii PAN) i Archiwum Głównego Akt Dawnych, chyba że chodzić będzie o badaczy, którzy przez dłuższy czas pracowali w Instytucie Historycznym.

Problemem wiodącym będzie pytanie o styl, czy raczej style, uprawiania mediewistyki w Instytucie Historycznym. Oznacza to, że uwagę skoncentrujemy

¹ O historiografii warszawskiej w ogólności: *Historycy warszawscy ostatnich dwóch stuleci*, red. A. Gieysztor, J. Maternicki, H. Samsonowicz, Warszawa 1986. O historiografii w Instytucie Historycznym UW: *Tradycje i współczesność. Księga pamiątkowa Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego 1930–2005*, red. J. Łukasiewicz, M. Mycielski, J. Tyszkiewicz, Warszawa 2005 (wybór tekstów w większości wcześniej opublikowanych). O historykach warszawskich w okresie międzywojennym: A. Gieysztor, *Środowisko historyczne Warszawy w okresie międzywojennym*, w: *Nauka i szkolnictwo wyższe w Warszawie*, red. J. Kazimierski [i in.], Warszawa 1987, s. 88–106; W. Kamieniecki, *Historycy i politycy warszawscy 1900–1950*, Wrocław 1992; J. Maternicki, *Warszawskie środowisko historyczne w okresie II Rzeczypospolitej*, Rzeszów 1999. Historiografia polska po wojnie: R. Stobiecki, *Historiografia PRL. Ani dobra, ani mądra, ani piękna... ale skomplikowana. Studia i szkice*, Warszawa 2007 (W Krainie PRL) (zob. dyskusję nad tą książką, „Kwartalnik Historyczny”, 116, 2009, nr 1, s. 103–131); M. Górny, *Przede wszystkim ma być naród. Marksistowskie historiografie w Europie Środkowo-Wschodniej*, Warszawa 2007 (W Krainie PRL); T.P. Rutkowski, *Nauki historyczne w Polsce 1944–1970. Zagadnienia polityczne i organizacyjne*, Warszawa 2007; idem, *Polskie Towarzystwo Historyczne w latach 1945–1958. Zarys dziejów*, Toruń 2009; Z. Romek, *Cenzura a nauka historyczna w Polsce 1944–1970*, Warszawa 2010.

na naukowej spuściźnie historyków, i to tych najwybitniejszych. Oznacza to także, że pominiemy twórczość badaczy żyjących. Mówienie o stylu już samo w sobie zawiera ocenę, a nie chcielibyśmy oceniać mistrzów i kolegów, którzy są pośród nas.

Przed wojną czynne w Instytucie było liczne grono mediewistów o zróżnicowanym profilu intelektualnym. O najstarszym wiekiem Janie Karolu Kochanowskim (1869–1949)², pierwszym redaktorze „Przeglądu Historycznego”, badaczu łączącym warsztat mediewisty z zacięciem romantycznego historiozofa i spekulatywnego socjologa, jedynie wspomnę. Twórczość Kochanowskiego, niezbyt ceniona za jego czasów, popadła szybko w zapomnienie. Nadmienić jednak się godzi, że nadal korzystamy z wydawnictw źródłowych, które opracował i podał do druku³.

Więcej wypadnie powiedzieć o Stanisławie Kętrzyńskim (1876–1950)⁴, znawcy i subtelnym interpretatorze źródeł średniowiecznych, jednym z najwybitniejszych znawców dyplomatyki, jakich Polska miała⁵. Syn Wojciecha, wydawcy *Monumenta Poloniae historica*, uczeń Tadeusza Wojciechowskiego we Lwowie oraz Stanisława Smolki i Stanisława Krzyżanowskiego w Krakowie, pogłębiający znajomość nauk pomocniczych w Paryżu i Rzymie, pisał zrazu rozprawy poświęcone rekonstruowaniu faktograficznego szkieletu historii Polski w X–XI w. i związanym z tym kwestiom źródłoznawczym. Do tematyki tej wrócił pod koniec życia. Cechą tych prac, mających wiele intelektualnego powabu, jest to, że jednostkowe fakty, do których autor docierał, posługując się „mediewistyczną kombinatorką”, pozwalają czytelnikowi wnikać w epokę całkiem głęboko. Był jeszcze jeden temat – jeżeli pominąć nauki pomocnicze – którym Kętrzyński zajął się z interesującymi rezultatami. Właściwie na marginesie studiów dyplomatycznych podjął dyskusję nad charakterem odrodzonego w XIII–XIV w. Królestwa Polskiego (z pytaniem, czy było to Królestwo Polskie, czy Wielkopolskie)⁶. Wymiana poglądów w tej materii między Stanisławem Kętrzyńskim a Oswaldem Balzerem i Stanisławem Kutrzebą jest również dzisiaj warta uwagi.

² T. Manteuffel, *Jan Korwin Kochanowski (1869–1949)*, „Rocznik Towarzystwa Naukowego Warszawskiego”, 42, 1949/1950, s. 185–187; A. Gieysztor, *Jan Karol Kochanowski*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 13, Wrocław–Warszawa–Kraków 1967–1968, s. 190–192; A. Wierzbicki, *Związki „Przeglądu Historycznego” z warszawską szkołą historyczną*, „Przegląd Historyczny”, 97, 2006, nr 1, s. 6, 8 (cały art. na s. 1–11).

³ Zwłaszcza *Codex diplomaticus et commemorationum Masoviae generalis*, t. 1, wyd. J. Korwin-Kochanowski, Warszawa 1919.

⁴ A. Gieysztor, *Posłowie*, w: S. Kętrzyński, *Polska X–XI wieku*, Warszawa 1961, s. 691–712; idem, *Stanisław Kętrzyński*, w: *Historycy warszawscy...*, s. 219–227.

⁵ Jego podręcznik dyplomatyki został nawet ostatnio wznowiony: S. Kętrzyński, *Zarys nauki o dokumencie polskim wieków średnich*, wyd. J. Dobosz, Poznań 2008.

⁶ Idem, *O Królestwie Wielkopolskim (Przyczynek do polemiki prof. O. Balzera i prof. St. Kutrzeby)*, „Przegląd Historyczny”, 8, 1909, s. 129–153.

Historią średniowieczną zajmował się także wychowanek Uniwersytetu Jagiellońskiego, Oskar Halecki (1891–1973), uczeń Stanisława Krzyżanowskiego, Wiktora Czermarka i Wacława Sobieskiego⁷. W Instytucie Historycznym wykładał do 1939 r. Wojna zastała Haleckiego zagranicą i badacz do Polski już nie wrócił, nie mogąc się pogodzić z porządkiem pojałtańskim. W tym miejscu siłą rzeczy interesować nas będzie przedwojenna twórczość historyka, nie możemy jednak całkowicie abstrahować od badań prowadzonych w późniejszych czasach, ponieważ dopiero wówczas w pełni rozwinęły się koncepcje, które były obecne w jego pracach ogłaszanych przed 1939 r.

Oskar Halecki był indywidualnością o niezwyklej drodze życiowej i oryginalnych poglądach naukowych. Będąc synem feldmarszałka austriackiego, pod wpływem ojca odkrył rodzinne korzenie polsko-ruskie i w konsekwencji obrał Polskę za ojczyznę. Jako prawdziwy Europejczyk pełnił w okresie międzywojennym rolę nieformalnego ambasadora historiografii polskiej na Zachodzie. Zafascynowany Polską jagiellońską z jej wielością narodów i kultur, za przedmiot badań obrał przełom średniowiecza i epoki nowożytnej. Zajmował się heraldyką (przez lata był redaktorem „Miesięcznika Heraldycznego”), problemami religijnymi doby reformacji, unią brzeską. Spod jego pióra wyszło najlepsze, jakie mamy, opracowanie historii unii polsko-litewskiej⁸. Podjął też badania nad Bizancjum w aspekcie jego kontaktów z krajami zachodnimi, koncentrując uwagę na kwestii unii kościelnej między katolicyzmem a prawosławiem.

Zajmował na Uniwersytecie Warszawskim Katedrę Historii Europy Wschodniej i był to dla niego zrazu główny obszar penetracji naukowej, potem zaś punkt wyjścia do kreślenia szerszych wizji historiograficznych i historiozoficznych. Dokonał przede wszystkim wyodrębnienia i rozgraniczenia stref cywilizacyjnych w obrębie Europy, zarówno w aspekcie diachronicznym, jak i synchronicznym. Doprecyzował pojęcie Europy Środkowo-Wschodniej, odgraniczając ją z jednej strony od Niemiec, z drugiej – od Rosji⁹. Jego prace na ten temat spotkały się w świecie zachodnim z dużym zainteresowaniem, które w miarę upływu czasu raczej wzrasta niż maleje. Wiąże się to z jednej

⁷ J. Kłoczowski, *Oskar Halecki i jego walka o miejsce Polski w Europie*, w: *Z dziejów polityki i dyplomacji polskiej. Studia poświęcone pamięci Edwarda hr. Raczyńskiego Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej na wychodźstwie*, red. H. Bułhak [i in.], Warszawa 1994, s. 397–406; J. Cisek, *Wstęp*, w: idem, *Oskar Halecki. Historyk, szermierz wolności*, Warszawa 2009, s. 7–46; *Oskar Halecki i jego wizja Europy*, t. 1, red. M. Dąbrowska, Warszawa–Łódź 2012, z bogatą literaturą przedmiotu.

⁸ O. Halecki, *Dzieje Unii Jagiellońskiej*, t. 1–2, Kraków 1919–1920.

⁹ Przede wszystkim w książce *The Limits and Divisions of European History*, New York 1950; poszerzone wydanie niemieckie: *Europa, Grenzen und Gliederung seiner Geschichte*, Darmstadt 1957 (wyd. 2 niezmi.: Darmstadt 1964); tłumaczenie polskie według wydania angielskiego: *Historia Europy – jej granice i podziały*, tłum. J.M. Kłoczowski, Lublin 1994. Zob. A. Sosnowska, *Zrozumieć zacołanie. Spory historyków o Europę Wschodnią (1947–1994)*, Warszawa 2004 (W Krainie PRL), s. 141–144.

strony z tym, że w Niemczech historia Europy Środkowo-Wschodniej (czy raczej Wschodnio-Środkowej) jest sformalizowanym przedmiotem badań (istnieniem katedry o tej nazwie), z drugiej zaś – z modnym obecnie na Zachodzie nurtem badań nad granicą. W obu wypadkach dorobek polskiego badacza traktowany jest jako punkt odniesienia¹⁰.

Oryginalność myśli Oskara Haleckiego w pełni ujawniła się w konfrontacji z marksizmem w okresie po drugiej wojnie światowej. Za główne kategorie dziejów uznawał on jednostkę i wolność, a pisząc o kryzysach w historii, kładł nacisk na kryzys moralności. Odwrotnie zatem niż materializm dialektyczny, który uczy o roli mas i o konieczności dziejowej, a kryzysy są dla niego zjawiskami gospodarczo-społecznymi.

Miarą uznania, z jakim spotkał się dorobek badawczy polskiego uczonego, niech będzie następująca okoliczność: w opublikowanej w 1999 r. w Chicago *Encyclopedia of Historians and Historical Writing* uwzględniono tylko trzech polskich historyków z XX w.: obok Leszka Kołakowskiego i Witolda Kuli – właśnie Oskara Haleckiego¹¹.

Szczególne znaczenie dla mediewistyki warszawskiej miał Marceli Handelsman (1882–1945), reprezentujący Polskę w Comité International des Sciences Historiques i będący obok Oskara Haleckiego ambasadorem polskiej historiografii na Zachodzie. Był historykiem o bogatej osobowości twórczej, co zawdzięczał nie tylko talentowi, lecz także wielu wybitnym mistrzom o różnicowanej indywidualności, których sam sobie dobierał¹². Studiował na Cesarskim Uniwersytecie Warszawskim prawo, ale jednocześnie zainteresowania historyczne rozwijał pod kierunkiem rosyjskiego mediewisty, profesora Wydziału Filologiczno-Historycznego, Dmitrija M. Pietruszewskiego¹³. Spotkał w nim badacza, który w wyjaśnianiu procesów historycznych przywiązywał duże znaczenie do zjawisk społecznych i gospodarczych. Handelsman wiedzę i umiejętności doskonalił następnie w Berlinie, w szczególności na seminarium Michaela Tangla, znawcy nauk pomocniczych historii, i u Josefa Kohlera, twórcy szkoły historii porównawczej prawa; a także w Paryżu, gdzie znalazł się pod wpływem Alphonse’a Aularda, wybitnego specjalisty w zakresie rewolucji

¹⁰ Zob. np. K. Herbers, *Europa und seine Grenzen im Mittelalter*, w: *Grenzräume und Grenzüberschreitungen im Vergleich. Der Osten und der Westen des mittelalterlichen Lateineuropa*, red. K. Herbers, N. Jaspert, Berlin 2007, s. 31–32 (cały art. na s. 21–41).

¹¹ Podaję za: R. Stobiecki, *Historiografia PRL...*, s. 228.

¹² O M. Handelsmanie jako historyku średniowiecza przede wszystkim: A. Gieysztor, *Posłowie* (wyd. 1: Warszawa 1966), w: M. Handelsman, *Średniowiecze polskie i powszechne. Wybór pism*, wyd. 2, Warszawa 2010 (Klasyka Polskiej Historiografii), s. 351–371; zob. także T. Pawelec, *Myśl metodologiczna Marceliego Handelsmana*, Lublin 1994; P. Węcowski, *Marceli Handelsman*, posłowie do wznowienia: M. Handelsman, *Historyka*, oprac. P. Węcowski, repr. wyd. 2 popr. i uzupeł., Warszawa 2010 (Klasyki Historiografii Warszawskiej).

¹³ M. Dygo, *Dmitrij Petruszevskij i Marcelij Handel'sman: iz istorii varšavskoj medievistiki*, „Srednie Veka”, 69, 2008, nr 3, s. 129–141.

francuskiej, oraz Gabriela Monoda, założyciela „Revue Historique” i ucznia Georga Waitza. Tam też oddawał się studiom nad naukami pomocniczymi pod kierunkiem znawcy czasów merowińskich, Maurice’a Prou. Doktoryzował się w Zurychu u Gerolda Meyera von Knonau, ucznia Leopolda Rankego i wytrawnego historyka dziejów średniowiecznych Niemiec. Już jako profesor Uniwersytetu Warszawskiego chętnie nawiązywał do twórczości Henri Pirenne’a i Alphonsa Dopscha.

Cechą charakterystyczną działalności naukowej Handelsmana była rzadko spotykana wszechstronność. Prowadził on badania i nad średniowieczem, i nad epoką nowożytną. O ile pracę kandydacką na Uniwersytecie Warszawskim poświęcił prawu średniowiecznemu, o tyle doktoryzował się na podstawie rozprawy o stosunku Napoleona do Polski. Nad problematyką mediewistyczną pracował wprawdzie stale, ale w miarę upływu lat coraz ważniejsze miejsce w jego zainteresowaniach zajmował wiek XIX. Znajdował upodobanie w obcowaniu ze źródłami. Parał się edytorstwem późnośredniowiecznych ksiąg sądowych i przeprowadzał subtelna i pełną akrybii analizę merowińskich tekstów prawnych. Wśród cech warszawskiej szkoły badań nad wczesnym średniowieczem, której sam był założycielem, wymieniał troskę o rekonstrukcję autentycznego przekazu źródłowego¹⁴. Nie na darmo wśród mistrzów miał uczniów Georga Waitza. Równocześnie za zwieńczenie działalności naukowej historyków uważał syntezę. Był metodologiem, autorem cenionej w swoim czasie *Historyki*¹⁵, tym łatwiej przychodziło mu więc rozpatrywać zagadnienia w kategoriach generalnych. Dla niego samego głównym celem badawczym było wyjaśnienie dziejów Polski, ale żeby tego dokonać – jak twierdził – należy je rozpatrywać na tle historii innych krajów. Stąd znaczenie metody porównawczej w badaniach Handelsmana, stąd też nacisk, jaki kładł na uprawianie historii powszechnej.

Jako mediewista zaczynał od historii prawa i ustroju, ale bardzo szybko przeszedł do historii społecznej. Starał się uwzględniać społeczny kontekst powstawania i funkcjonowania prawa, walczył też z dominacją formuł historyczno-prawnych, przy pomocy których chciano zbyt łatwo opisać i objaśnić dzieje.

Badania nad ustrojem należą do tego, co w spuściźnie mediewistycznej Marceliego Handelsmana jest najciekawsze. Na czoło wysuwa się rozprawa *Z metodyki badań feudalizmu*, pierwotnie opublikowana w 1917 r.¹⁶ Czy we wczesnośredniowiecznej Polsce zachodziły procesy feudalizacyjne w takim rozumieniu jak u Franków? Owszem, odpowiadał badacz i wskazy-

¹⁴ M. Handelsman, *Badania szkoły warszawskiej nad wczesnym średniowieczem* (tłumaczenie z wydania niemieckiego, 1938), w: idem, *Średniowiecze polskie i powszechne...*, s. 342–348.

¹⁵ Właśnie ukazało się wznowienie tej pracy, zob. przyp. 12.

¹⁶ Korzystamy z wydania w: M. Handelsman, *Średniowiecze polskie i powszechne...*, s. 94–205.

wał na rozwój immunitetu oraz przytaczał inne fakty, których występowanie w Polsce było już jego własną hipotezą: szczególnie fakt, że własność rycerska pierwotnie pochodziła z nadań, których władca udzielał za służbę wojskową. W podsumowaniu Handelsman wyciągnął wniosek metodyczny: wbrew zgłaszanym często obiekcom należy korzystać z analogii w sytuacji, gdy – jak w przypadku badań nad wczesnośredniowieczną Polską – brak jest źródeł w wystarczającej obfitości. Co jednak istotne, analiza Handelsmana w zupełnie nowym świetle stawiała same dzieje średniowiecznej Polski: okazało się, że podlegały one takim samym procesom jak kraje zachodnie, nie można mówić zatem o jakiejś zasadniczej odrębności. Był to w okresie międzywojennym pogląd przez niewielu podzielany.

Innym zagadnieniem, któremu Handelsman poświęcał wiele uwagi, była kwestia narodu¹⁷. Uważał ją za oś swoich zainteresowań. W większym może stopniu niż przy innej tematyce badacz posługiwał się tutaj analizą modelową i klasyfikacjami. Wyraźniej też niż gdzie indziej widoczna jest tu naturalność przejścia od średniowiecza do nowożytności. Uczony twierdził, że świadomość narodowa, czyli w jego języku – narodowość – występowała w obu tych epokach. Nie była jednak tożsama. Handelsman wyjaśniał, na czym polegała różnica, a także pokazywał dynamikę rozwoju narodowości w obrębie każdej z obu epok z osobna. Wiele intelektualnego powabu ma studium o Coli di Rienzo¹⁸, które wpisuje się w nurt badań narodowości, ale w którym pojawia się nowy problem: rola wybitnej jednostki w dziejach. Ten ostatni wątek wyraźniej zaznaczył się w badaniach nowożytnych Handelsmana.

Znaczenie Handelsmana dla mediewistyki warszawskiej wynikało także z jego zasług w kształceniu kadry naukowej¹⁹. Spośród jego uczniów aż sześciu mediewistów uzyskało habilitację. Miarą dydaktycznego sukcesu było także to, że wielu seminarzystów zainteresował historią powszechną. Ze wspomnianego powyżej seminarium wczesnośredniowiecznego, poświęconego dziejom Franków, wyszła seria monografii i artykułów o tematyce merowińskiej i karolińskiej. Tematyka ta, o podstawowym dla badań mediewistycznych znaczeniu, była na gruncie polskim nowa. Musimy sobie jasno powiedzieć: przed wojną nigdzie w Polsce poza Uniwersytetem Warszawskim nie uprawiano średniowiecznej historii powszechnej w sposób równie systematyczny, o ile zajmowano się nią w ogóle.

¹⁷ T. Pawelec, *Marceli Handelsman jako badacz procesów narodowościowych w Europie i w Polsce*, w: *Między modernizmem a postmodernizmem w historiografii*, red. J. Pomorski, Lublin 2005 (Res Historica, 19), s. 145–158.

¹⁸ M. Handelsman, *System narodowo-polityczny Coli di Rienzo*, w: idem, *Średniowiecze polskie i powszechne...*, s. 233–327.

¹⁹ W. Falkowski, *Polskie badania nad historią wczesnego średniowiecza (do początków XI wieku)*, w: *Pytania o średniowiecze. Potrzeby i perspektywy badawcze polskiej mediewistyki*, red. W. Falkowski, Warszawa 2001, s. 129–131 (cały art. na s. 129–140).

Powstaje pytanie, czy istniało coś takiego jak mediewistyczna szkoła Handelsmana. Trzeba najpierw zauważyć, że jako ośrodek studiów frankijskich ona się nie ostała. Słuchacze seminarium merowińskiego i karolińskiego od tematyki tej prędkiej czy później odeszli. Problematyka narodowościowa, jakkolwiek występująca, nie była w badaniach uczniów powszechna. To samo można powiedzieć o problematyce struktur społecznych. Uczniowie Handelsmana podejmowali najróżniejsze tematy. Nie można zatem mówić o szkole Handelsmana, biorąc za podstawę przedmiot badań. Można natomiast – jestem o tym przekonany – mówić o szkole, jeżeli pod uwagę weźmie się sposób uprawiania mediewistyki. Chodzi o przywiązywanie wagi do historii powszechnej i do metody porównawczej. Niektórzy dawni seminarzyści Handelsmana zajmowali się głównie historią powszechną, niektórzy przede wszystkim historią Polski, ale ci drudzy zagadnienia polskie głęboko osadzali w kontekście europejskim czy nawet szerszym.

Spśród uczniów Marcelego Handelsmana profesury w Instytucie Historycznym uzyskało czterech mediewistów: Stanisław Arnold, Tadeusz Manteuffel, Marian Małowist i Aleksander Gieysztor. Wanda Moszczeńska, która przez pewien czas zasiadała w Instytucie na katedrze, nie zajmowała się już wówczas prawie w ogóle historią średniowieczną. Najciekawsze studia mediewistyczne Stanisława Arnolda (1895–1973) powstały przed wojną²⁰. Można je uznać za kontynuację problematyki naszkicowanej przez Handelsmana w cytowanej już pracy *Z metodyki badań feudalizmu*, jakkolwiek poświęcone były tylko historii Polski i nie były nakierowane na badania porównawcze. Odnaczały się oryginalnością i nośnością tez. Twierdzenie o braku wielkiej własności ziemskiej w rękach polskiego możnowładztwa we wczesnym średniowieczu, choć nie przez wszystkich akceptowane, miało i nadal ma duży wpływ na sposób rozumienia rzeczywistości społecznej w państwie wczesnopiastowskim. W okresie powojennym dla mediewistyki znaczenie miały studia Arnolda nad powstawaniem folwarku szlacheckiego. Zdaje się, że wybór tej tematyki wiązał się w znacznej mierze z manifestacyjnym akcesem badacza do obozu historyków marksistów.

W większym stopniu niż Stanisław Arnold kontynuatorem badań Marcelego Handelsmana był Tadeusz Manteuffel (1902–1970)²¹, uważany przez swojego mistrza za ucznia umiłowanego. Jako student uczestniczył w seminarium merowińskim i studium frankijskim pozostał wierny stosunkowo długo. Jeszcze dobitniej niż mistrz deklarował swój sceptycyzm co do roli prawa w życiu społecznym. Poświęcił się badaniom nad feudalizmem, dochodząc do interesujących rezultatów, z którymi również dzisiaj warto się zapoznać.

²⁰ O historyku tym: A. Gieysztor, *Stanisław Arnold*, „Nauka Polska”, 22, 1974, nr 2, s. 327–336.

²¹ S. Trawkowski, *Tadeusz Manteuffel*, w: *Historycy warszawscy...*, s. 415–442.

Dokonywał rozróżnienia między formami czy instytucjami feudalnymi (takimi jak więzi wasalne i beneficjum) a ustrojem feudalnym. Historyk pisał: „cechą tą [tzn. ustroju feudalnego] jest dla mnie usankcjonowanie przez władzę królewską stanu rozbitcia suwerenności drogą stworzenia takiej koncepcji prawnej, która potrafiła ująć zwykłą uzurpację w formy legalizmu. Koncepcja ta polegała na podciągnięciu nowo-utworzonych stosunków publiczno-prawnych pod znane nam instytucje prawno-prywatne wasalstwa i beneficjum”²². Tak rozumiany ustrój narodził się w państwie Franków na przełomie IX i X w. Zwraca uwagę następująca okoliczność: instytucje feudalne nie mają większego realnego znaczenia. Usprawiedliwiają jedynie procesy polityczne, które dokonywały się bez nich.

Tuż po wojnie Tadeusz Manteuffel zrewidował do pewnego stopnia swoje poglądy. Wysunął mianowicie tezę, że feudalizm jest zjawiskiem powszechnym w dziejach, gdyż jego istotą jest osłabienie instytucji państwa. Feudalizm występował na przykład w starożytnym Egipcie czy w Japonii. Występował także w Polsce, ale dopiero w czasach nowożytnych, ponieważ dopiero wtedy państwo ulegało erozji. Wraz z tym pojawiły się zjawiska porównywalne do form feudalizmu zachodnioeuropejskiego (więzi łączące magnatów i służby rękodajne)²³. Historyk starał się w ten sposób znaleźć punkty styczne z doktryną materializmu historycznego, którą zaczęto wówczas w Polsce narzucać.

Koncepcja ta, jako mimo wszystko niemarksistowska²⁴, marksistów oczywiście zadowolić nie mogła²⁵, toteż Manteuffel, nie widząc możliwości kontynuowania badań, odszedł do innej problematyki. Nie znaczy to, że poświęcił się tematyce politycznie łatwej. Przeciwnie, zajął się historią Kościoła, co w tamtych czasach wymagało odwagi. Zrazu była to rola cystersów w XII w., gdzie łączył w badaniach szeroki ogólnoeuropejski punkt widzenia z drobiazgową analizą polskiej faktografii. Potem skoncentrował się na badaniu herezji. U schyłku życia intensywnie zajmował się myślą Joachima z Fiore, a więc problematyką pokrewną. Uczony odniósł duży sukces, przedstawiając interesującą, jakkolwiek z pewnością jednostronną, koncepcję herezji w pełnym średniowieczu²⁶: heretykami stawali się ci, którzy z różnych powodów, czasem przypadkowych, popadli w konflikt z władzą kościelną. Warto się przy tej tezie przez chwilę zatrzymać. Okazuje się, że o istnieniu herezji

²² T. Manteuffel, *Geneza feudalizmu*, w: *Pamiętnik V Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Warszawie 28 do 4 grudnia 1930 r.*, Lwów 1930, s. 43 (cały art. na s. 28–44).

²³ Idem, *Problemy feodalizmu polskiego*, „Przegląd Historyczny”, 37, 1948, s. 62–71.

²⁴ T. Manteuffel nie przyjął nigdy marksistowskiego pojęcia feudalizmu; zob. idem, *Historia powszechna. Średniowiecze*, wyd. 1, Warszawa 1965, indeks s.v. „feudalizacja”, „feudalizm”.

²⁵ Zob. jednak W. Kula, *Rozdziałki*, wyd. N. Assodobraj-Kula, M. Kula, Warszawa 1996, s. 311–312, 385–386.

²⁶ T. Manteuffel, *Narodziny herezji*, wyd. 1, Warszawa 1963 (wyd. 3: Warszawa 2008). Książka ukazała się także w Niemczech, we Francji i we Włoszech.

decydowały nie kwestie doktrynalne, lecz polityczne. W przekonaniu Manteuffla elementem rozstrzygającym w historii była polityka. W tym duchu wypowiadał się również wtedy, gdy zajmował się feudalizmem karolińskim czy w ogóle epoką Franków²⁷.

Marksistą natomiast, i to z przekonania, był Marian Małowist (1909–1988)²⁸. Wyszedł z seminarium Marcelego Handelsmana, nie z merowińskiego jednak ani karolińskiego, lecz poświęconego miastom włoskim w średniowieczu. Po ukończeniu studiów pracował naukowo w Sztokholmie pod kierunkiem Eliego F. Heckschera. W ciągu całej swojej kariery prowadził badania skoncentrowane na historii gospodarczej. Wynikało to z przekonania, że gospodarka jest kluczem do zrozumienia dziejów. Nie cenił ani historii politycznej, ani nawet historii kultury. A jeżeli podejmował kwestie polityczne i kulturowe, to traktował je jako epifenomen struktur gospodarczych. Wiązało się to z jego marksistowskim nastawieniem. Ale Małowist pojmował marksizm w sposób mało ortodoksyjny, przypisywał mianowicie wielkie znaczenie dziejom handlu, i to handlu dalekosiężnego, gdy tymczasem materializm historyczny – przynajmniej w przyjętym w ówczesnej Polsce kształcie – kładł nacisk na produkcję, nie na handel (a jeśli na handel, to tylko lokalny). Uczony skupiał swoją uwagę na środowisku miejskim. Problematyki wiejskiej nie lekceważył, przeciwnie – w jego modelach interpretacyjnych (*nota bene* terminu „model” nie używał) folwark pańszczyźniany odgrywał dużą rolę – sam jednak badań analitycznych nad nim nie podejmował.

Był jeden główny temat, którym Marian Małowist zajmował się przez całe życie. Nurtowało go pytanie o przyczyny zacofania Polski²⁹. Pytanie – byśmy powiedzieli – nader aktualne, skoro to zapóźnienie gospodarcze jest stanem nadal istniejącym. Warunkiem sukcesu w tym temacie były badania porównawcze. Trzeba było bowiem stwierdzić, na czym polegała różnica w gospodarce Zachodu i Polski oraz jakie kraje znajdowały się w podobnej sytuacji ekonomicznej jak nasz. Dlatego też studia analityczne Małowista dotyczyły różnych krajów i terytoriów: strefy bałtyckiej ze szczególnym uwzględnieniem Prus, strefy czarnomorskiej, Flandrii i Holandii, Europy Wschodniej jako pewnej całości, wreszcie Afryki i Azji Centralnej. Równocześnie jego studia obejmowały długie stulecia. Uczony doszedł do przekonania, że przyczyn zacofania należy szukać między XIV a XVII w. Zapóźnienie Europy Wschodniej istniało wprawdzie już za cesarstwa rzymskiego, ale we wspomnianym czasie

²⁷ Wypowiadaliśmy się na ten temat szerzej: R. Michałowski, *Tadeusz Manteuffel jako badacz dziejów Franków*, „Przegląd Historyczny”, 86, 1995, nr 3–4, s. 313–318.

²⁸ A. Mączak, *Wstęp*, w: M. Małowist, *Europa i jej ekspansja XIV–XVII w.*, red. H. Zaremska, Warszawa 1993, s. 5–12; H. Samsonowicz, *Mariana Małowista pisarstwo historyczne*, „Historyka”, 20, 1990, s. 51–56; idem, *Seminarium Mariana Małowista*, „Przegląd Historyczny”, 96, 2005, nr 2, s. 195–203.

²⁹ A. Sosnowska, *Zrozumieć zacofanie..., passim*.

się utrwaliło. Przyczyna tkwiła w tym, że obie części Europy obrały wówczas odmienny kierunek gospodarczego rozwoju. Intensywnie prowadzona wymiana handlowa, korzystna dla Zachodu importującego zboże i surowce, uniemożliwiła postęp gospodarczy Polsce i innym krajom Europy Wschodniej. Z jednej bowiem strony zahamowała rozwój miejscowego kupiectwa i rzemiosła, niemających sił konkurować z Zachodem, z drugiej zaś doprowadziła do rozbudowy folwarku szlacheckiego ze wszystkimi niekorzystnymi dla stonków miejscowych konsekwencjami.

Małowist pisał o zależności kolonialnej między Zachodem i Wschodem, z tym że była to zależność gospodarcza, a nie polityczna. Również tutaj znać postawę marksisty przekonanego, że wyzysk jest i odgrywa dużą rolę w dziejach ludzkości. Interpretacja kolonialna zapóźnienia rozwojowego Polski i Europy Wschodniej skierowała wzrok Małowista ku późnośredniowiecznej i wczesnonowożytnej Afryce jako strefie kolonialnej, uzależnionej jeszcze wówczas od Europy Zachodniej gospodarczo, lecz w niewielkim tylko stopniu politycznie. Stąd wynikły badania nad Afryką i ekspansją europejską epoki wielkich odkryć geograficznych, uwieńczone wieloma publikacjami, także książkowymi.

Wśród mediewistów działających w Instytucie Historycznym po wojnie umysłem najbardziej wszechstronnym był Aleksander Gieysztor (1916–1999)³⁰. Mistrz małej formy, wypowiadał się głównie w artykułach, recenzjach, notkach recenzyjnych, przedmowach i posłowiach. Chętnie uczestniczył w konferencjach w Polsce i zagranicą, na których wygłaszał referaty o charakterze syntetycznym, przedstawiające całość problemu oświeczonego z różnych punktów widzenia. Mniej chętnie pisał książki, ale te, które napisał, odznaczają się wielką pięknnością. Był uczniem Marcelego Handelsmana – uczęszczał na jego seminarium karolińskie – oraz Stanisława Kętrzyńskiego, pod którego kierunkiem poznawał nauki pomocnicze historii. Jako student pracował w Archiwum Głównym Akt Dawnych, czemu zawdzięczał głęboką znajomość zagadnień źródłoznawczych i dziejów prawa polskiego. Studia kontynuował w Paryżu, głównie pod kierunkiem Louisa Halphena. Przez kilkadziesiąt lat odgrywał wybitną rolę reprezentacyjną i organizacyjną w nauce polskiej (przez dwie kadencje był prezesem Polskiej Akademii Nauk) i światowej (jako prezydent Comité International des Sciences Historiques).

Pracę magisterską i rozprawę doktorską poświęcił średniowieczu powszechnemu, ale już jego habilitacja dotyczyła historii Polski. Odtąd w twórczości Aleksandra Gieysztorza przeważała problematyka polska, rozpatrywana jednak z reguły w szerszym kontekście, w zależności od tematu – środkowo-

³⁰ Sylwetce naukowej A. Gieysztorza poświęcony jest zeszyt 1. „Przeglądu Historycznego”, 91, 2000 z artykułami J. Bardacha, M. Koczerskiej, H. Samsonowicza, S.K. Kuczyńskiego, R. Kiersnowskiego, E. Kowalczyk i P. Mrozowskiego. Zob. też R. Jarocki, *Opowieść o Aleksandrze Gieysztorze*, Warszawa 2001.

europiejskim, ogólnosłowiańskim, najczęściej zaś w kontekście chrześcijaństwa zachodniego. W pracach dotyczących religii słowiańskiej wzrokiem ogarniał całość kultur indoeuropejskich. Metoda porównawcza tworzyła przestrzeń, w której występujące w średniowieczu polskim (czy też słowiańskim) fakty i zjawiska nabierały znaczenia i jednocześnie znajdowały wyjaśnienie. Jak należy oceniać to, że na przełomie XV i XVI w. wchodziła w Polsce w użycie korona zamknięta, zrazu w ikonografii, potem także jako realny atrybut władcy? W odpowiedzi Gieysztor wskazywał na ideę suwerenności państwowej, powołując się na analogie zachodnioeuropejskie. Z kolei złote kodeksy liturgiczne z drugiej połowy XI w., znajdujące się w naszym kraju, których politycznej konotacji nikt się nie domyślał, w świetle materiału frankijskiego i niemieckiego okazują się być manifestacjami majestatu monarszego. Podobnie obrzęd religijny, poświęcony dla dwunastowiecznej słowiańskiej Arkony, ujawnia swój sens skonfrontowany z bułgarskimi źródłami etnograficznymi. W szczególności identyfikowanie elementów cywilizacji chrześcijańskiej dawało Gieysztorowi wiele osobistej satysfakcji. Cieszył się myślą, że polska kultura średniowieczna, uchwytna zaledwie w ułamkach, nie ustępowała swoim zachodnioeuropejskim wzorcom. Był dumny z tego, że jest Polakiem. Charakteryzując sylwetkę intelektualną Gieysztora, nie można pominąć jego głębokiego zainteresowania sztuką. Wrażliwy na piękno, koneser wykorzystujący swoją wiedzę i smak przy odbudowie Zamku Królewskiego w Warszawie, interpretował sztukę jako jeden z elementów rzeczywistości dziejowej.

Wkrótce po wojnie stanął na czele Kierownictwa Badań nad Początkami Państwa Polskiego, instytucji, która wytyczyła kierunki rozwoju znacznej części polskiej mediewistyki na najbliższe dwadzieścia lat. Sam miał w tym wytyczaniu niemały udział. Ważnym elementem jego koncepcji była próba zintegrowania studiów opartych na tekstach z badaniami archeologicznymi. Wykopalisk wprawdzie nie prowadził, ale świadom konieczności poszerzenia bazy źródłowej, w pracy naukowej chętnie uwzględniał ustalenia archeologów i innych do tego zachęcał. Nie tylko zresztą ustalenia archeologiczne: korzystał także z materiału etnograficznego i posługiwał się faktami językowymi – onomastyką, ale i związkami etymologicznymi na gruncie indoeuropejskim.

We własnych badaniach nad początkami państwa polskiego Gieysztor podejmował szerokie spektrum zagadnień. Pisząc o chrystianizacji, wysunął dwie wyraziste, powiązane ze sobą tezy: kluczowe znaczenie dla postępów tego procesu miało zaangażowanie aparatu państwowego, a w konsekwencji – sieć wczesnośredniowiecznej organizacji kościelnej pokrywała się z siecią grodów. Sporo uwagi poświęcał osadnictwu i jego przekształceniom – chodzi o przesuwanie się naczelnych ośrodków – dokonującym się pod wpływem rodzącego się państwa. W tym kontekście należy wspomnieć o studiach nad historią lokalną, w których na pierwszym miejscu analizował materiał mazo-wiecki, w tym dotyczący Warszawy, ale także uwzględniał Sandomierszczyznę.

Wyróżnił się jako historyk miast, także lokacji na prawie niemieckim, przede wszystkim jednak ośrodków miejskich przedkolacyjnych. Opracował ich klasyfikację, której pierwszy człon obejmował ośrodki wielkomorawskie. Do pewnego stopnia szło z tym w parze zainteresowanie wczesnośredniowiecznym handlem i pieniądzem, a w dalszej kolejności – historią Żydów.

Wychodząc od początków państwa polskiego, w gruncie rzeczy wkraczał daleko w głąb jego dziejów. Tak było też w przypadku badań nad powstaniem i rozwojem świadomości narodowej. Pierwszą głębszą analizę tego zagadnienia przeprowadził w pracy o Drzwiach Gnieźnieńskich, gdzie w mistrzowski sposób wykorzystał źródło ikonograficzne. Potem do tematu powracał wielokrotnie. Uważał, że świadomość narodowa, nadal żywa w dobie rozbięcia dzielnicowego, umożliwiła zjednoczenie państwa w XIV w. Osobne miejsce w badaniach Gieysztora nad wczesnym średniowieczem zajęła religia Słowian. Zafrapowany studiami francuskiego filologa i religioznawcy Georges’a Dumézila, uczony starał się ją zrekonstruować, przy założeniu, że przynajmniej w zasadniczych zarysach była ona podobna do innych religii indoeuropejskich. Należał do „optymistycznego” nurtu badań nad religią słowiańską – głosił pogląd, że wbrew opinii sceptyków odznaczała się ona rozbudowanym kultem i bogatymi wierzeniami³¹.

Był też i inny punkt ciężkości w zainteresowaniach mediewistycznych Aleksandra Gieysztora: XV w., ze szczególnym uwzględnieniem historii kultury. Również tutaj badacz śledził związki między Polską i Zachodem, biorąc za jeden z punktów odniesienia uniwersytety. Był cenionym znawcą ich historii. Pasjonował się także symboliką i rytuałami władzy, uwzględniając w tym wypadku w szerokim zakresie materiał nowożytny. Dodać do tego należy zainteresowanie dziejami mediewistyki polskiej. Jego studia nad twórczością historyków – Tadeusza Wojciechowskiego, Stanisława Kętrzyńskiego, Marcellego Handelsmana, Stanisława Smolki – są arcydziełami biografistyki poświęconej ludziom nauki.

Mimo że unikał wielkich syntez, Aleksander Gieysztor, w większym zakresie niż jakikolwiek inny mediewista z Instytutu Historycznego, realizował wizję historii integralnej we francuskim znaczeniu tego terminu. Kompetentny w wielu dziedzinach mediewistyki – od historii osadniczej i gospodarczej po ideologię i mentalność – starał się zharmonizować różne aspekty życia społecznego, przywiązując do każdego z nich równą wagę. Marksistowska tendencja do jednostronnie ekonomicznej interpretacji dziejów była mu obca. Jeżeli szukać wpływów tej doktryny na twórczość Gieysztora, to można by je znaleźć w zainteresowaniach kulturą materialną, jakie przejawiał w latach pięćdziesiątych i przez pewien czas potem (był jednym z założycieli i redakto-

³¹ L. Słupecki, *Posłowie*, w: A. Gieysztor, *Mitologia Słowian*, wyd. 3 zm., red. K. Modzelewski [i in.], Warszawa 2006, s. 47–67.

rem „Kwartalnika Historii Kultury Materialnej”, pisma sytuującego się wówczas w głównym nurcie polskich badań mediewistycznych). W późniejszych jednak czasach samo pojęcie kultury materialnej uważał za nieporozumienie.

Zarówno Marian Małowist, jak i Aleksander Gieysztor zostawili wielu uczniów zajmujących się średniowieczem. Mediewiści czynni obecnie w Instytucie Historycznym – wszyscy, poza jednym wyjątkiem – są uczniami Małowista lub Gieysztora, albo uczniami jednego z ich uczniów.

W następnym pokoleniu mediewistów, ukształtowanym już po wojnie, na czoło wysunął się Benedykt Zientara (1928–1983), mistrz słowa pisanego, z równą łatwością wypowiadający się na kartach książek, jak i na łamach czasopism naukowych i popularnonaukowych³². Należał do licznej, obfitującej w wybitnych historyków szkoły Mariana Małowista. Debiutował w okresie dominacji stalinowskiego marksizmu i nie pozostało to bez wpływu na jego dobór problematyki i sposób jej opracowywania. Zajmował się hutnictwem i rzemiosłem, podkreślając znaczenie walki klas. Podjął ważne w ówczesnym kontekście naukowym zagadnienie folwarku i wtórnego poddaństwa, ale także zajął się historią handlu i rolą patrycjatu miejskiego, w końcu – nie na darmo był uczniem Małowista – zabrał głos w dyskusji nad kryzysem XIV w. Bardzo wcześnie zajął się dziejami Pomorza, zarówno w aspekcie historii politycznej, jak i gospodarczo-społecznej. W miarę upływu lat poszerzał zainteresowania, uwalniając się, tak co do metody, jak i przedmiotu badań, od marksistowskiego dyktatu. Wiele wnikliwych artykułów poświęcił historii politycznej Polski XII–XIII w., przede wszystkim jednak podjął badania nad kolonizacją niemiecką w Polsce i – szerzej – w Europie Środkowej.

W pierwotnym zamyśle było to przedsięwzięcie naukowe skoncentrowane na problematyce gospodarczo-społecznej i w tym zakresie przyniosło serię cennych prac. Ale zaowocowało także nowymi kierunkami badań i nową formą wypowiedzi. Oto Benedykt Zientara zajął się biografistyką. Opublikował książkę o Henryku Brodatym, ukazującą bohatera na szerokim tle epoki³³. Inspirował się słynnym dziełem Stanisława Smolki o Mieszku III³⁴. W pracy o Henryku Brodatym wiele miejsca zajmuje kwestia przekształceń gospodarczych związanych z kolonizacją niemiecką. Ostatecznie Zientara po to przede wszystkim zajął się Śląskiem i jego księciem. Ale w książce mowa jest także o różnych innych aspektach ówczesnego życia. Z uwagi na osobę bohatera i jego żony, autor musiał głębiej wejść w problematykę religijną, z którą wielokrotnie już się stykał, na przykład pisząc podręcznik średniowiecznej historii

³² M. Małowist, *Benedykt Zientara (15 VI 1928 – 11 V 1983)*, „Przegląd Historyczny”, 75, 1984, nr 3, s. 391–399; *Benedykt Zientara (15 VI 1928 – 11 V 1983). Dorobek i miejsce w historiografii polskiej*, red. K. Skwierczyński, P. Węcowski, Warszawa 2001.

³³ B. Zientara, *Henryk Brodaty i jego czasy*, Warszawa 1975 (są późniejsze wydania polskie oraz wydanie w tłumaczeniu niemieckim).

³⁴ S. Smolka, *Mieszko Stary i jego wiek*, Warszawa 1881.

powszechnej. W tym jednak zakresie stosowana przez Zientarę metoda miała swoje ograniczenia. Sprowadzała się bowiem najczęściej do redukowania zjawisk religijnych do innych sfer rzeczywistości, np. gospodarki czy ideologii. Rzadko dostrzegał on, że procesy religijne mają swą wewnętrzną dynamikę.

Studia nad kolonizacją niemiecką doprowadziły uczonego także do studiów nad narodem w średniowieczu. Ich owocem, obok publikowanych w ciągu lat artykułów, jest obszerna książka, wydrukowana już po przedwczesnej śmierci autora³⁵. Zientara głosił tezę przez niewielu podzielaną: uważał mianowicie, że nie było zasadniczej różnicy między narodem w średniowieczu a narodem w późniejszych epokach.

Warto przywołać także twórczość Stanisława Piekarczyka (1924– 1993), badacza należącego do tego samego pokolenia. Publikacje tego uczonego dotyczyły zrazu średniowiecznych miast polskich, potem dziejów Skandynawii we wczesnym średniowieczu, ze szczególnym uwzględnieniem problematyki religijnej (pogaństwo i procesy chrystianizacyjne, rozpatrywane na tle ogólnogermańskim), a wreszcie ogólnie rozumianej historii kultury. Prace te nie cieszyły się zainteresowaniem, na jakie zasługiwały. Były tego, jak się zdaje, dwie przyczyny. Po pierwsze, Piekarczyk stale poszukiwał ścisłości pojęciowej, co spotykało się z niezrozumieniem. Po drugie, chętnie przeciwstawiał swój sposób uprawiania historii (ścisłość pojęciowa mająca fundament w teoriach wziętych z różnych dyscyplin naukowych) sposobom dotychczasowym, przez co sam siebie separował od głównego nurtu badań. Obecnie prace mediewistyczne Piekarczyka znajdują się właściwie poza obiegiem naukowym, choć nie ulega wątpliwości, że np. książka *Barbarzyńcy i chrześcijaństwo* (Warszawa 1968) nadal warta jest uważnej lektury.

W ostatnim okresie twórczości Piekarczyk zajmował się głównie metodologią historii. Formułował pod adresem historiografii jako nauki daleko idące postulaty. Domagał się jej aksjomatyzacji i stosowania zapisu symbolicznego. Nie trudno było przewidzieć, że są to postulaty nierealne. Ale właśnie jako metodolog Piekarczyk wywarł największy wpływ na środowisko Instytutu Historycznego. Potrafił swoimi koncepcjami zafascynować młodzież studencką i jakkolwiek nikt z jego słuchaczy nie został metodologiem, to z jego konwersatoriów i seminariów wielu wyniosło uwrażliwienie na zagadnienia metodologiczne. Niektórzy spośród nich są dzisiaj w Instytucie Historycznym profesorami historii średniowiecznej.

Zanim przejdziemy do podsumowania, należałoby kilka słów poświęcić bizantynistyce. Otóż nie udało się w Instytucie Historycznym rozwinąć badań w tej dziedzinie, mimo ponawianych prób i przejściowych sukcesów. W 1935 r. utworzono katedrę historii Bizancjum, ale Kazimierz Zakrzewski

³⁵ B. Zientara, *Świt narodów europejskich. Powstawanie świadomości narodowej na obszarze Europy pokałolińskiej*, Warszawa 1985 (jest późniejsze wydanie polskie oraz wydanie w tłumaczeniu niemieckim).

(1900–1941), profesor, który ją objął, zginął rozstrzelany przez Niemców w Palmirach³⁶. Po wojnie początkowo dziedzinie tej poświęcił się uczeń Aleksandra Gieysztora, Tadeusz Wasilewski (1933–2005), zyskując w tym międzynarodowe uznanie. W późniejszym jednak okresie swoją uwagę skoncentrował na czasach staropolskich, ze szczególnym uwzględnieniem historii Litwy. Ze względu na znaczenie jego dorobku naukowego, był przede wszystkim nowożytnikiem, mimo że do końca życia pisał o Bizancjum oraz o historii Polski we wcześniejszym średniowieczu. Szkoła zaś, którą stworzył, skupia badaczy zajmujących się historią nowożytną³⁷.

Spróbujmy ogarnąć wzrokiem przebytą drogę. Staraliśmy się scharakteryzować twórczość naukową mediewistów, którzy kształtowali profil badawczy Instytutu Historycznego. Różnili się stylem. Stanisław Kętrzyński był reprezentantem dziewiętnastowiecznej szkoły krytycznej. Hołdował idiografizmowi, który w okresie międzywojennym już nie zadowalał świata naukowego. Szukano rozwiązań alternatywnych, ale Kętrzyński prób w tym kierunku nie podejmował. Z interesującą propozycją wystąpił Oskar Halecki. Dzieje analizował, posługując się pojęciem cywilizacji, choć sam ten termin w jego pismach występuje stosunkowo rzadko. Gdy jednak Halecki znalazł się na emigracji, a jego szkoła rozpieczęta się, ten styl badań nie znalazł kontynuacji w Instytucie Historycznym. Jedną z przyczyn tego była atmosfera naukowa i polityczna czasów powojennych. Dla marksizmu znaczenie ma pojęcie formacji, nie cywilizacji. Przyszłość natomiast miały badania biorące za podstawę analizę faktów powtarzalnych, występujące w różnych wariantach. Przed wojną reprezentantem tej metody był Marcei Handelsman, prowadzący badania porównawcze w czasie i przestrzeni. W pewnym zakresie Handelsmana przypominał stylem Tadeusz Manteuffel, tam mianowicie, gdzie w powtarzalnych faktach widział przyczynę zjawisk ustrojowych albo starał się ustalić okoliczności, w jakich dochodziło do powstawania grup heretyckich.

Szansę na przełamanie idiografizmu dawał także marksizm³⁸, toteż w okresie powojennym niektórzy badacze, zwłaszcza młodszego pokolenia, autentycznie się nim interesowali. Tą drogą podążył na przykład, i to z dużym sukcesem, Marian Małowist. Trzeba jednak zdawać sobie sprawę z ograniczeń, jakie na polską historiografię nałożyła w okresie powojennym dominacja marksizmu. Przede wszystkim nie była to tylko metoda badawcza i teoria rozwoju społecznego, lecz ideologia polityczna totalitarnego państwa. Nie było więc tak, że materializmem historycznym posługiwał się ten, kto chciał,

³⁶ H. Evert-Kappesowa, *Przedmowa*, w: K. Zakrzewski, *U schyłku świata antycznego*, Warszawa 1964, s. 5–21.

³⁷ A. Rachuba, *Tadeusz Wasilewski (8 IV 1933 – 9 XI 2005)*, „Kwartalnik Historyczny”, 113, 2006, nr 1, s. 198–201.

³⁸ Zagadnienie marksizmu podejmuje każda poważniejsza książka poświęcona polskiej historiografii powojennej, zob. przykładowo wymienione w przyp. 1. prace R. Stobieckiego, M. Górnego, T.P. Rutkowskiego i Z. Romka.

i jak chciał. Istniał przymus jego stosowania, który zelżał po przełomie październikowym, ale nieprędko ustał całkowicie. Konsekwencje tego były różne. Na przykład Tadeusz Manteuffel musiał zaniechać badań nad feudalizmem. W tym wypadku można mówić o paraliżującym w warunkach politycznego terroru działaniu doktryny. Ale jest też rzecz inna. Materializm historyczny, jak każda teoria, ma swoje ograniczenia, niektóre zjawiska analizuje lepiej, inne gorzej, a wobec jeszcze innych pozostaje bezradny. Można to zaobserwować na przykładzie twórczości naukowej Benedykta Zientary, który poszerzał problematykę swoich badań i wzbogacał zestaw narzędzi badawczych w miarę jak nabierał dystansu do marksizmu.

Programowo antyidiograficzna była szkoła „Annales”. Zanim jeszcze powstała, charakterystycznym dla niej sposobem myślenia interesował się Marceli Handelsman. Chodzi mianowicie o inspirację, jaką czerpał od Henri Berra, francuskiego filozofa i historyka, twórcy „Revue de Synthèse”, torującego drogę założycielom szkoły „Annales”³⁹. Do bliższego kontaktu między tą szkołą a historiografią warszawską doszło wraz z przełomem październikowym⁴⁰. Zainteresowanie było obopólne. Francuzów ciekawił marksizm⁴¹ w polskim wydaniu, mniej dogmatyczny niż u historyków z innych krajów bloku wschodniego. Jakąś też rolę odgrywały względy ściśle polityczne, którymi nie miejsce tutaj się zajmować. Dla Polaków propozycja metodologiczna szkoły „Annales” wydawała się interesująca, ponieważ pozwalała uprawiać historię integralną bez ograniczeń narzucanych przez marksizm. Nie wydaje się jednak, aby któryś z mediewistów Instytutu Historycznego czuł się rzeczywiście adeptem wspomnianej szkoły. Nie ulega natomiast wątpliwości, że niektórzy chętnie i z pożytkiem szukali tam inspiracji. Nie wszyscy jednak. Benedykt Zientara, wytrawny znawca historiografii niemieckiej, zarówno dawnej, jak i sobie współczesnej, nigdy nie krył sceptycyzmu wobec francuskich metod badania średniowiecza.

Radykalną propozycję przełamania idiografizmu przedstawił Stanisław Piekarczyk. Twierdził, że celem badania historycznego powinno być tworzenie teorii łączących zdania o różnym stopniu ogólności w system. Propozycja ta nie znalazła jednak naśladowców.

³⁹ T. Pawelec, *Myśl metodologiczna...*, s. 56.

⁴⁰ Entuzjastyczna ocena znaczenia tych kontaktów przekazana przez świadka i uczestnika: A. Wyczański, *Uwagi o nauce historycznej w Polsce w dobie X Kongresu Nauk Historycznych w Rzymie (1955)*, „Przegląd Historyczny”, 97, 2006, nr 1, s. 49–63. Opracowania historyczne: A. Wierzbicki, *W stronę postaw otwartych. „Annales” w refleksji historyków polskich po II wojnie światowej*, w: *Klio polska. Studia i materiały z dziejów historiografii polskiej po II wojnie światowej*, red. A. Wierzbicki, Warszawa 2004, s. 49–80; P. Pleskot, *Intelektualni sąsiedzi. Kontakty historyków polskich ze środowiskiem „Annales” 1945–1989*, Warszawa 2010; M. Kula, *Mimo wszystko: bliżej Paryża niż Moskwy. Książka o Francji, PRL i o nas, historykach*, Warszawa 2010.

⁴¹ P. Pleskot, *Rola marksizmu w historiografii „Annales” w opiniach ich twórców i krytyków*, „Kwartalnik Historyczny”, 113, 2006, z. 3, s. 45–62.

Główne nurty badań nad dziejami nowożytnymi w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego w latach 1930–1990

Na wstępie kilka uwag wyjaśniających tytuł i założenia tego opracowania. Przede wszystkim problem terminologii – dzieje nowożytne w naszym współczesnym, nadal jeszcze „europocentrycznym”, języku fachowym to wieki od XVI do XVIII – takie też znaczenie uwzględnia program obecnej sesji naukowej dla uczczenia 80-lecia Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego. Jednak w czasach, w których Instytut Historyczny powstawał, obowiązywała (przynajmniej formalnie) inna periodyzacja. Wystarczy zajrzeć do wydanej po raz pierwszy w 1921 r. *Historyki* „ojca-założyciela” Instytutu, Marcellego Handelsmana, by przekonać się, że przewidywał on podział dziejów powszechnych na dwie główne epoki: starożytną i nowożytną. Tak więc w okresie międzywojennym do badaczy dziejów nowożytnych *sensu largo* zaliczano (obok nowożytników *sensu stricto*) także mediewistów oraz badaczy XIX w.¹ Stosując się do tej terminologii, za „nowożytnika” uznać by można nie tylko samego Handelsmana, który rzeczywiście był polihistorem, ale również jego uczniów: mediewistę Tadeusza Manteuffla i jednego z najwybitniejszych w swym pokoleniu badaczy XIX w. – Ludwika Widerszala. Łatwo zrozumieć, że pokusa to wielka, ale mimo to dalsze rozważania dotyczyć będą badań nad dziejami nowożytnymi rozumianymi na sposób współczesny.

Kolejna uwaga wstępna dotyczy ujęcia problemu. Ci ze słuchaczy i czytelników, którzy spodziewają się gruntownego studium biobibliograficznego, doznają rozczarowania: sześćdziesiąt lat badań, kilkudziesięciu uczonych – nawet sucha wyliczanka nazwisk i tytułów prac zajęłaby zbyt wiele miejsca. Podobnie obszerne (i zapewne co najmniej równie nudne) byłoby ujęcie

¹ M. Handelsman, *Historyka*, cz. 1: *Zasady metodologii historii*, Zamość 1921, s. 36–37. Analogicznie w poprawionym i uzupełnionym wydaniu drugim: *Historyka. Zasady metodologii i teorii poznania historycznego. Podręcznik dla szkół wyższych*, Warszawa 1928, wznowionym jako *Historyka*, oprac. P. Węcowski, Warszawa 2010 (Klasyki Historiografii Warszawskiej).

teoretyczne poświęcone omówieniu pozycji metodologicznych i cech warsztatu reprezentowanych przez poszczególnych historyków epoki nowożytnej działających na Uniwersytecie Warszawskim w latach 1930–1990. Zdecydowałem się na wyjście pośrednie: chciałbym przedstawić tytułowe „główne nurty badań nad dziejami nowożytnymi” jako efekt wzajemnego oddziaływania kilku różnych, niekoniecznie tylko nowożytniczych, „szkół historycznych” działających w tych latach w Instytucie Historycznym. Niżej mowa więc będzie nie tyle o książkach, co o ludziach, a przede wszystkim o tym, co wydaje się najważniejsze – świadomym i nieświadomym przekazywaniu oraz dziedziczeniu historiograficznych idei.

Wypada zacząć od stwierdzenia, że w okresie „prehistorycznym”, a więc w piętnastolecie pomiędzy odnowieniem Uniwersytetu Warszawskiego w 1915 r. a powołaniem Instytutu Historycznego w 1930 r., badania w zakresie nowocześnie rozumianej historii nowożytnej nie przedstawiały się najlepiej. Wykład historii powszechnej nowożytnej od początku wzięł na siebie Marceli Handelsman, który w 1909 r. obronił w Zurychu, *nota bene* u wybitnego mediewisty Gerolda Meyera von Knonau, pracę doktorską *Napoléon et la Pologne 1806*², przygotowaną wcześniej w Paryżu pod kierunkiem innego mediewisty, założyciela „Revue Historique”, Gabriela Monoda. Poświęciwszy się jednak na Uniwersytecie Warszawskim badaniom mediewistycznym, studium dziejów nowożytnych Handelsman chciał powierzyć ówczesnemu dyrektorowi Departamentu Wyznań w Ministerstwie Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, a wcześniej profesorowi i rektorowi Uniwersytetu Lwowskiego, Bronisławowi Dembińskiemu, który po odejściu z ministerstwa był w latach 1920–1923 kierownikiem Katedry Nowożytnej Historii Polski i Powszechnej UW, ale ostatecznie wybrał katedrę na Uniwersytecie Poznańskim³. Kandydatem do Katedry Historii Nowożytnej był także Kazimierz Konarski, który doktoryzował się na Uniwersytecie Jagiellońskim na podstawie pracy *Polska przed odsieczą wiedeńską*⁴. I ten jednak wybrał ostatecznie inną drogę – w 1921 r. został dyrektorem Archiwum Głównego Akt Dawnych i poświęcił się organizacji polskiej służby archiwalnej⁵.

Od 1919 r. profesorem historii nowożytnej był też na Uniwersytecie Warszawskim Władysław Smoleński, ale objąwszy katedrę w wieku 68 lat,

² Praca wydana drukiem: idem, *Napoléon et la Pologne 1806–1807*, Paris 1909.

³ A. Marciniak, *Działalność naukowa prof. Bronisława Dembińskiego w Poznaniu w latach 1919–1939*, w: *Bronisław Dembiński (1858–1939) – wybitny historyk, polityk i działacz społeczny. Zbiór studiów*, red. W. Jastrzębski, Toruń 2004, s. 86–103.

⁴ Praca wydana drukiem: K. Konarski, *Polska przed odsieczą wiedeńską w r. 1683*, Warszawa 1914 (Prace Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, Wydział II Nauk Antropologicznych, Społecznych, Historii i Filozofii, nr 12).

⁵ W. Maciejewska, *Konarski Kazimierz Bogdan*, w: *Słownik biograficzny archiwistów polskich*, t. 1: 1918–1984, red. M. Bielińska, I. Janosz-Biskupowa, Warszawa–Łódź 1988, s. 104–106.

miał już za sobą apogeum swych pisarskich raczej, niż badawczych, talentów. Powołanie go na katedrę było zresztą, jak twierdził Aleksander Gieysztor⁶, celowym zamknięciem drogi do niej Szymonowi Askenazemu, można jednak wątpić, czy i ten – cieszący się wielką sławą i niemłody już historyk – chciałby zajmować się jeszcze pracą badawczą. Przy okazji warto może przypomnieć, że w latach dwudziestych uczennicą Smoleńskiego była autorka rozprawy doktorskiej o braciach polskich, Żanna Kormanowa⁷, wypromowanie jednak akurat jej nie wszyscy chcieli później poczytywać mu za zasługę. Słabość badań nad epoką nowożytną na Uniwersytecie Warszawskim w tym okresie widać szczególnie wyraźnie w zestawieniu z Uniwersytetem Jagiellońskim, gdzie od 1908 r. wykładał Wacław Sobieski, od 1913 r. pracował przybysz z Warszawy, Władysław Konopczyński, od 1920 r. – Stanisław Kot i wreszcie od 1922 r. – uczeń Konopczyńskiego i Kota – Józef Feldman.

Wróćmy jednak do idei historiograficznych. W okresie międzywojennym w środowisku historyków warszawskich dominowały trzy nurty refleksji teoretycznej: empiriokrytyczny, czyli spuścizna pozytywizmu z coraz wyraźniejszymi elementami koncepcji neopozytywistycznych, materialistyczny – przede wszystkim marksizm, wreszcie nurt idealistyczny, w którym dominowały relikty koncepcji neoromantycznych. Zaczniemy od ostatniego, którego najwybitniejszym chyba przedstawicielem był w Warszawie Jan Karol Kochanowski. Zmarły w 1949 r. i nieco już dziś zapomniany mediewista, zaliczał się w okresie międzywojennym do znanych i wpływowych postaci środowiska historycznego – był rektorem Uniwersytetu Warszawskiego, a później posłem. Wprawdzie Kochanowski rozpoczął pracę badawczą od edytorstwa i źródłoznawstwa, poświęcił się jednak później głównie rozważaniom historiozoficznym, w których usiłował łączyć socjologiczne koncepcje w duchu José Ortegi y Gasseta z ocenami i językiem charakterystycznym dla pokolenia pozostającego pod „młodopolskim” wpływem⁸. Generalnie dla zwolenników neoromantycznej szkoły historiograficznej charakterystyczna była predylekcja do ujęć historiozoficznych, intuicjonizm i polonocentryzm. Z punktu widzenia oceny rozwoju badań nad dziejami nowożytnymi zaryzykować można tezę, że tendencje te nie miały w środowisku warszawskim większego znaczenia.

Znacznie większą popularnością cieszyła się w latach trzydziestych, w okresie narastającego fermentu ideowego, historia społeczno-gospodarcza, odwołująca się coraz wyraźniej do francuskich inspiracji płynących z kręgu „Annales”.

⁶ A. Gieysztor, *Środowisko historyczne Warszawy w okresie międzywojennym*, w: *Tradycje i współczesność. Księga pamiątkowa Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego 1930–2005*, red. J. Łukasiewicz, M. Mycielski, J. Tyszkiewicz, Warszawa 2005, s. 13.

⁷ Ż. Kormanowa, *Bracia polscy 1560–1570*, Warszawa 1929 (Rozprawy Historyczne Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, t. 7, z. 3).

⁸ T. Manteuffel, *Jan Korwin-Kochanowski (1869–1949)*, w: *Tradycje i współczesność...*, s. 64–65.

Badania tego rodzaju szczególnie efektywnie rozwijali wtedy we Lwowie Franciszek Bujak, a w Poznaniu Jan Rutkowski⁹. W Warszawie wśród historyków tego nurtu byli też badacze odwołujący się nie tylko do annalistycznej, ale także do marksowskiej metodologii. Marksizm w oryginalnej wersji nie był tu oczywiście żadną nowością – pamiętać trzeba, że do 1935 r. profesorem Wydziału Prawa UW był (ur. w 1859 r.) intelektualny przywódca środowiska polskich marksistów, szef Instytutu Gospodarstwa Społecznego, Ludwik Krzywicki. Historycy zainteresowani ujęciami socjologicznymi, badaniem faktów społecznych i dziejami zbiorowości korzystać też mogli z inspiracji oraz pomocy socjologa i historyka kultury Stefana Czarnowskiego – od 1934 r. kierownika Katedry Socjologii i Historii Kultury UW. Najbardziej znaczącymi postaciami tego nurtu wśród historyków uniwersyteckich byli Natalia Gąsiorowska oraz Stanisław Arnold – mediewista, uczeń Handelsmana, od 1928 r. profesor Uniwersytetu Warszawskiego i kierownik Katedry Historii Gospodarczo-Społecznej i Geografii Historycznej UW, która formalnie od 1930 r. weszła w skład Instytutu Historycznego.

Wydaje się jednak, że najpowszechniej akceptowane w środowisku warszawskim było dziedzictwo idei pozytywistycznych. Scjentyzm oraz empiryzm z ich niechęcią do „wszelkiej metafizyki” i kultem faktów przetrwały – jako najbardziej przekonująca propozycja metodologiczna – kryzys zaufania do nauk historycznych, wywołany przez szok Wielkiej Wojny. Znacznie słabiej od wpływów pozytywistycznego scjentyzmu rozpoznane jest wśród historyków narastające z czasem oddziaływanie neopoztywistycznego empiryzmu logicznego. Można wątpić, czy *Tractatus logico-philosophicus* Ludwiga Wittgensteina (Leipzig 1921) cieszył się w tym środowisku szczególną popularnością, skoro nie wzbudził większego zainteresowania wśród polskich filozofów¹⁰. Nie ulega też wątpliwości, że formułowane po 1929 r. przez Koło Wiedeńskie postulaty stosowania w języku nauki logiki formalnej (co niekoniecznie słusznie sprowadza się zwykle do maksymy: „mówić logicznie lub milczeć”) nie mogły znaleźć zastosowania w historiografii, nauce ciągle szukającej miejsca pomiędzy *lettres* a *sciences*. Wydaje się jednak, że pewnym zainteresowaniem wśród warszawskich historyków w latach trzydziestych cieszyły się postulaty wykorzystywania behawiorystycznej psychologii i socjologii w refleksji humanistycznej. Można też przyjąć, iż pewien wpływ na historyków mogły mieć ówczesne dyskusje epistemologiczne, zwłaszcza że wspólnie z nimi na Wydziale Filozoficznym UW (od 1927 r. – Humanistycznym) wykładali Kazimierz Ajdukiewicz, Tadeusz Kotarbiński, Władysław Witwicki – uczniowie Kazimierza Twardowskiego, rozwijającego we Lwowie teorię

⁹ R. Stobiecki, *Historia pod nadzorem. Spory o nowy model historii w Polsce (II połowa lat czterdziestych – początek lat pięćdziesiątych)*, Łódź 1993, s. 49.

¹⁰ J. Woleński, *Filozoficzna szkoła lwowsko-warszawska*, Warszawa 1985, s. 26, 296–305.

sądu odmienną od dotychczasowych, absolutystycznych lub relatywistycznych, teorii prawdy¹¹. Od 1925 r. nad (opublikowaną w 1944 r.¹²) semantyczną teorią prawdy pracował na Uniwersytecie Warszawskim Alfred Tarski, który w 1933 r. wydał pracę o pojęciu prawdy w języku nauki¹³.

W publikowanych w latach trzydziestych pracach historycznych dostrzegamy wpływ pozytywistycznego scjentyzmu, wyrażający się m.in. w przywiązywaniu wagi do idiografii, ale widzimy także tendencję do uwzględniania postulatów empiryzmu logicznego, wymuszającego dyscyplinę wywodu. Niezależnie od tego, jak oceniać będziemy stosunek filozoficznej szkoły lwowsko-warszawskiej do neopozytywistów, domyślamy się wpływu obu tych tendencji na badania i formę narracji historycznych uprawianych w warszawskim środowisku. „Pozytywistyczna”, czy może już „neopozytywistyczna”, historiografia warszawska cechowała się przywiązaniem do gruntownie traktowanego źródłoznawstwa, do analizy opartej na wielopoziomowej i wielostronnej krytyce tekstu oraz do dyscypliny wywodu, charakteryzowała się także – wykluczającym się oczywiście z wszelkim dogmatyzmem – przywiązaniem do intersubiektywizmu jako najlepszej, a w praktyce często jedynej, metody naukowej weryfikacji wyników badań historycznych.

Na tym tle na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych XX w. ukształtować się miały zarysy trzech szkół historiograficznych, które związane były z seminariami Marcellego Handelsmana, Oskara Haleckiego oraz Wacława Tokarza. Wszyscy trzej zajmowali się (w mniejszym – jak Handelsman – lub większym – jak Tokarz – stopniu) studiami nad problematyką uznawaną ówczesznie za „nowożytną”, choć nowożytnikiem w naszym dzisiejszym rozumieniu byłby tylko Oskar Halecki. Spuściznę Handelsmana dzielą dziś pomiędzy siebie mediewiści i historycy XIX w., a prace Tokarza tylko w tej części, w której dotyczą dziejów powstania kościuszkowskiego, zaliczają się do dorobku historiografii *stricto* nowożytnej. Niezależnie od tego, że przedstawiciele wymienionych wyżej trzech najważniejszych wtedy w Warszawie szkół historycznych podlegali różnym wpływom ideowym, większość z nich podzielała przekonanie, że o naukowym poziomie badań historycznych decyduje krytyka na dwóch poziomach: analizy źródła, a następnie publicznej i formułowanej *sine ira et studio* krytycznej oceny opublikowanych wyników.

Zarys owych fundamentalnych zasad prowadzenia naukowych badań historycznych znajdujemy w przypominanej już wyżej *Historyce* Marcellego Handelsmana. Spośród jego uczniów jeden tylko – Janusz Woliński –

¹¹ *Ibidem*, s. 19–22, 44–46.

¹² A. Tarski, *The Semantic Conception of Truth and the Foundations of Semantics*, „Philosophy and Phenomenological Research”, 4, 1944, <http://www.ditext.com/tarski/tarski.html> (27 II 2012).

¹³ Idem, *Pojęcie prawdy w językach nauk dedukcyjnych*, Warszawa 1933 (Prace Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, Wydział III Nauk Matematyczno-Fizycznych, nr 34).

specjalizował się w badaniach nad problematyką nowożytną: w 1927 r. uzyskał doktorat na podstawie rozprawy poświęconej stosunkom Rzeczypospolitej z Brandenburgią-Prusami, zatytułowanej *Wielki Elektor i Polska w pierwszym roku rządów Jana Sobieskiego i traktat jaworowski 1675*¹⁴, i tej problematyce pozostał wierny. Habilitację uzyskał jednak dość późno, bo dopiero w 1938 r., na podstawie rozprawy *Jan III Sobieski i sprawa Ukrainy w latach 1674–75*, nauczycielską i badawczą pracę w Instytucie Historycznym rozwinać miał dopiero w okresie powojennym¹⁵.

Z perspektywy zainteresowania badaniami nad epoką nowożytną pewien kłopot mamy także z Wacławem Tokarzem – twórcą konkurencyjnej wobec Handelsmana i jego uczniów szkoły historycznej – który był raczej badaczem XIX w. Także drugi profesor w Katedrze Historii Nowożytnej, Henryk Stanisław Mościcki (od 1936 r. profesor tytularny), badawczo zajmował się problematyką XIX w., a jego prace dotyczące XVIII w. mają przyczynkowski lub popularyzatorski charakter¹⁶. Tokarz był absolwentem Uniwersytetu Jagiellońskiego, doktoryzował się u Wincentego Zakrzewskiego na podstawie pracy o sejmie w epoce Zygmunta Augusta, a habilitował się w 1906 r. na podstawie nagrodzonej przez Akademię Umiejętności książki poświęconej działalności Hugona Kollątaja po upadku Rzeczypospolitej szlacheckiej¹⁷. Po kilku latach pracy naukowej, będąc już profesorem zwyczajnym, Tokarz w 1914 r. rozpoczął służbę jako szeregowiec w 2. pułku Legionów Polskich i w wojsku pozostawał do 1927 r., kiedy to w wyniku konfliktu wokół Wojskowego Biura Historycznego przeniesiono go w stan spoczynku w stopniu pułkownika. Po objęciu Katedry Historii Nowożytnej na Uniwersytecie Warszawskim w 1928 r. powrócił do badań nad dziejami powstania kościuszkowskiego, zainteresowanie którymi sygnalizował jeszcze w czasach krakowskich książką o insurekcji w Warszawie¹⁸. Aż do śmierci w 1937 r. prowadził studia nad dziejami powstania kościuszkowskiego oraz powstania listopadowego, ze szczególnym uwzględnieniem ich militarnych aspektów¹⁹.

Wacław Tokarz jawi się dziś jako wybitny przedstawiciel polskiej historiografii nurtu patriotycznego we właściwym, tzn. nienacjonalistycznym sen-

¹⁴ Dwa jej fragmenty (*Sprawa pruska 1673–1675 i traktat jaworowski* oraz *Zabiegi brandenburskie o koronę polską w czasie bezkrólewia 1673–1674*) opublikowano drukiem w pracy wydanej w 1960 r., zob. przyp. 35.

¹⁵ S. Herbst, *Janusz Woliński (10 IX 1894 – 7 IV 1970), badacz dziejów ojczystych, nauczyciel*, w: *Tradycje i współczesność...*, s. 90–93; M. Wagner, *Dorobek profesora Janusza Wolińskiego (1894–1970) w zakresie badań nad dziejami Ukrainy*, „Ukraina: kulturalna spadzczina, nacjonalna świadomość, derżawnist”, 17, 2008, s. 571–578.

¹⁶ *Biogramy uczonych polskich. Materiały o życiu i działalności członków AU w Krakowie*, TNW, PAU, PAN, cz. 1: *Nauki społeczne*, z. 2: K–O, oprac. A. Śródka, P. Szczawiński, Wrocław 1984, s. 520–522.

¹⁷ W. Tokarz, *Ostatnie lata Hugona Kollątaja (1794–1812)*, Kraków 1905.

¹⁸ Idem, *Warszawa przed wybuchem powstania 17 kwietnia 1794 roku*, Kraków 1911.

¹⁹ S. Herbst, *Wacław Tokarz (1873–1937)*, w: *Tradycje i współczesność...*, s. 24–30.

sie tego określenia. Badania opierał na mocnym naukowym fundamencie i choć punktem wyjścia były dlań często słabe prace poprzedników – Tadeusza Korzona i Władysława Smoleńskiego – to warsztat udoskonalony w czasach krakowskich chronił go przed łatwym „historiograficznym optymizmem”. Rozwinięty zmysł krytyczny oraz realizm poznawczy, przechodzący niekiedy w tak charakterystyczny dla przedstawicieli tej szkoły naturalizm (praca z mapą, badania terenowe), pozwalały też Tokarzowi unikać uproszczeń charakterystycznych dla tych przedstawicieli ówczesnego nurtu patriotycznego, którzy pisali nie tyle *quo magis veritas propagetur*, ile dla „pokrzepienia serc”.

Historykiem zajmującym się przede wszystkim dziejami nowożytnymi oraz tworzącym własną szkołę historyczną był Majer Bałaban, profesor tytularny Uniwersytetu Warszawskiego od 1936 r., zmarły w warszawskim getcie w 1942 r. Uczeń Askenazego i Ludwika Finkla, w ostatnich latach XIX w. zajął się badaniami nad dziejami Żydów w Polsce od XVI po XVIII w.²⁰ Żmudna „praca u podstaw” nad kompendiami biobibliograficznymi oraz wydawnictwami źródłowymi, wieloletni wysiłek recenzencki, a przede wszystkim uwieńczone monografiami badania nad największymi gminami żydowskimi nowożytnej Polski: we Lwowie, Lublinie i Krakowie²¹ pozwoliły Bałabanowi zbudować trwałą – jak się wtedy wydawało – fundament pod polską judaistykę²². Charakterystyczną także dla innych warszawskich badaczy lat trzydziestych cechą jego badań był krytycyzm, który szczególnie wyraźnie dostrzegamy w studiach nad trudnymi i wielokrotnie (tak w źródłach, jak i w literaturze) mistyfikowanymi dziejami żydowskiego mistycyzmu i mesjanizmu. Mamy tu przede wszystkim na uwadze studia Bałabana poświęcone dziejom frankistów, sabataistów oraz karaimów²³.

Historykiem zapewne najbardziej zasługującym na określenie „nowożytnik”, choć zajmującym się także problematyką mediewistyczną, był w przedwojennych dziejach Instytutu Historycznego Oskar Halecki. Absolwent Uniwersytetu Jagiellońskiego, gdzie w 1913 r. uzyskał doktorat i habilitował się w 1916 r.,

²⁰ M. Horn, *Profesor Majer Bałaban (1877–1942)*, w: *Tradycje i współczesność...*, s. 38–42; J. Goldberg, *Majer Bałaban – czołowy historyk polskich Żydów*, „Kwartalnik Historyczny”, 98, 1991, z. 3, s. 85–97.

²¹ M. Bałaban, *Żydzi lwowscy na przełomie XVI-go i XVII-go wieku*, Lwów 1906; idem, *Die Judenstadt von Lublin*, Berlin 1919; idem, *Historia Żydów w Krakowie i na Kazimierzu 1304–1868*, t. 1: 1304–1655, Kraków 1931.

²² M.G. Müller, *Majer Bałaban (1877–1942) und das Konzept einer polnisch-jüdischen Geschichte*, „Jahrbuch des Simon-Dubnow-Instituts”, 2, 2003, s. 387–406; M. Dold, *A Matter of National and Civic Honour. Majer Bałaban and his Institute of Jewish Studies in Warsaw*, „East European Jewish Affairs”, 34, 2004, z. 2, s. 55–72.

²³ M. Bałaban, *Studien und Quellen zur Geschichte der Frankistischen Bewegung in Polen*, Warschau 1927; idem, *Le-toldot ha-tenu’ah ha-frankit*, Tel Aviv 1934; idem, *Sabataizm w Polsce (ustęp z Dziejów mistyki żydowskiej w Polsce)*, w: *Księga jubileuszowa ku czci Prof. Mojżesza Schorra*, Warszawa 1935, s. 47–90; idem, *Karaici w Polsce. Studium historyczne*, w: idem, *Studia historyczne*, Warszawa 1927, s. 1–92.

już w 1918 r. przeniósł się do Warszawy i w latach 1919–1939 (z przerwami na pracę w dyplomacji) zajmował na Uniwersytecie Warszawskim stanowisko profesora zwyczajnego i kierownika Katedry Europy Wschodniej²⁴. O wartości badań Haleckiego świadczy to, że nawet jego wczesne dzieła – rozprawa doktorska o Zgodzie Sandomierskiej 1570 r. czy studia nad dziejami unii polsko-litewskiej – nadal uważane są za podstawowe opracowania w tym zakresie²⁵.

W latach trzydziestych Halecki zajmował się w Instytucie Historycznym studiami bizantynistycznymi. W chwili wybuchu wojny przebywał w Szwajcarii, pozostał więc na emigracji, a po drugiej wojnie światowej – wykładając głównie na uniwersytetach amerykańskich – koncentrował się przede wszystkim na pracach syntetycznych oraz na refleksji historiozoficznej, poświęconej m.in. dziejom Europy²⁶. Studia te, a także jego prace z dziejów Europy Wschodniej, cieszyły się znacznym zainteresowaniem na Zachodzie, szczególnie w Stanach Zjednoczonych, gdzie prezentujący zdecydowanie antykomunistyczną postawę Halecki był zapewne najbardziej znanym polskim historykiem. W efekcie w kraju, na mocy decyzji władz, już w latach pięćdziesiątych jego prace znalazły się na indeksie, a on sam skazany został na zapomnienie²⁷. Najwybitniejszymi zapewne uczniami Haleckiego na Uniwersytecie Warszawskim byli Henryk Paszkiewicz i Władysław Tomkiewicz. Pierwszy z nich był mediewistą zajmującym się Rusią i stosunkami polsko-ruskimi. Wojnę przetrwał w obozie jenieckim w Murnau, a następnie, tak jak i jego naukowy mistrz, pozostał na emigracji²⁸. Tomkiewicz zaś przed wojną zajmował się problematyką ukraińską w XVII w., a do jego najbardziej cenionych prac zaliczają się biografie Jeremiego Wiśniowieckiego oraz Jerzego Ossolińskiego²⁹. Po wojnie zajmował

²⁴ J. Pajewski, *Oskar Halecki (28 V 1891 – 17 IX 1973)*, w: *Tradycje i współczesność...*, s. 108–109.

²⁵ O. Halecki, *Zgoda sandomierska 1570 r. Jej geneza i znaczenie w dziejach reformacji polskiej za Zygmunta Augusta*, Kraków 1915; idem, *Przylączenie Podlasia, Wołynia i Kijowszczyzny do Korony w roku 1569*, Kraków 1915; idem, *Dzieje Unii Jagiellońskiej*, t. 1–2, Kraków 1919–1920.

²⁶ Idem, *Limits and Divisions of European History*, London–New York 1950; idem, *Borderlands of Western Civilization. A History of East-Central Europe*, New York 1952.

²⁷ J. Kłoczowski, *Oskar Halecki i jego walka o miejsce Polski w Europie*, w: *Z dziejów polityki i dyplomacji polskiej. Studia poświęcone pamięci Edwarda hr. Raczyńskiego Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej na wychodźstwie*, red. H. Bulhak [i in.], Warszawa 1994, s. 397–406; M. Filipowicz, *Wobec Rosji. Studia z dziejów historiografii polskiej od końca XIX wieku po II wojnę światową*, Lublin 2000, s. 89–91; R. Stobiecki, *Twórczość emigracyjna Oskara Haleckiego (1891–1973). Próba charakterystyki*, w: *Studia z dziejów Polski i Europy w XIX i XX wieku. Księga dedykowana profesorowi Piotrowi Stefanowi Wandyczowi*, red. J. Faryś, R. Nir, M. Szczeciński, Gorzów Wielkopolski 2004, s. 581–592.

²⁸ J. Tyszkiewicz, *Profesor Henryk Paszkiewicz (1897–1979)*, w: *Tradycje i współczesność...*, s. 165–167; R. Stobiecki, *Klio na wygnaniu. Z dziejów polskiej historiografii na uchodźstwie w Wielkiej Brytanii po 1945 r.*, Poznań 2005, s. 236–242, 317–319.

²⁹ W. Tomkiewicz, *Jeremi Wiśniowiecki (1612–1651)*, Warszawa 1933; idem, *Jerzy Ossoliński*, Lwów 1939.

się głównie badaniami z zakresu historii sztuki nowożytnej, ale kształcił też historyków – do jego wychowanków w Instytucie Historycznym należy jeden z najwybitniejszych polskich historyków kultury, Janusz Tazbir.

Truizmem byłoby stwierdzenie, że druga wojna światowa była ważną cezurą w dziejach warszawskiego środowiska historycznego. Trzeba raczej uznać, że w jej wyniku środowisko to w znacznym stopniu uległo likwidacji. Z siedmiu kierowników katedr (seminariów), które w 1930 r. weszły w skład Instytutu Historycznego, jeden (Wacław Tokarz) zmarł przed wojną, a z pozostałych pracę w 1945 r. wznowić mógł tylko Stanisław Arnold, który zresztą w wyniku nasilającej się w latach powojennych choroby oraz nadmiaru politycznych i administracyjnych obowiązków niewiele czasu poświęcał dydaktyce, a badania naukowe porzucił chyba zupełnie³⁰.

Okres okupacji pogłębił obecną już w latach trzydziestych tendencję do reorientacji metod badawczych i wzbogacania ich o narzędzia warsztatu socjologicznego oraz ekonomicznego – kształtowała się nowa koncepcja historii społeczno-gospodarczej, której zwolennicy czerpali inspirację z trzech wielkich nurtów dwudziestowiecznej humanistyki: neopozytywizmu, który w Polsce utożsamiano z koncepcjami filozoficznymi szkoły lwowsko-warszawskiej, socjologizmu w tradycji Emile’a Durkheima, którą po śmierci Czarnowskiego w 1937 r. kontynuować usiłował Józef Chałasiński. Trzecim wreszcie nurtem inspirującym zmiany był materializm historyczny, który w pierwszych powojennych latach, w ujęciu np. Stanisława Ossowskiego, był bardzo pojemną formułą, przeciwstawianą marksistowskiemu (stalinowskiemu) determinizmowi i historyzmowi. Pożytki ze stosowania tego rodzaju metody badawczej (na równych prawach z innymi) dostrzegał nawet zdecydowany przeciwnik „marksistowsko-leninowskiej” (*recte* stalinowskiej) przebudowy polskiej historiografii, tj. Władysław Konopczyński³¹, choć już w 1946 r. przestrzegał przed niebezpieczeństwem instrumentalizacji historiografii i jej ześlabienia się ku „wysługiwaniu się”³².

Gdy w 1945 r. Tadeusz Manteuffel przystąpił do odbudowy struktur Instytutu Historycznego³³, współpracowało z nim tylko dwóch przedwojen-

³⁰ Trudno wyliczyć wszystkie zajmowane przez S. Arnolda po wojnie stanowiska: był m.in. dyrektorem Departamentu Szkół Wyższych i Nauki Ministerstwa Oświaty w latach 1945–1947, kierownikiem Studium Nauki o Polsce i Świecie Współczesnym UW, kierownikiem katedry w IH UW, kierownikiem katedry w Wyższej Szkole Partyjnej PPR (od 1950 r. – Instytut Kształcenia Kadr Naukowych), redaktorem „Kwartalnika Historycznego”, od 1953 r. kierownikiem pracowni w IH PAN; zob. *Biogramy uczonych polskich. Materiały o życiu i działalności członków AU w Krakowie, TNW, PAU, PAN*, cz. 1: *Nauki społeczne*, z. 1: A–J, oprac. A. Śródka, P. Szczawiński, Wrocław 1983, s. 47–51.

³¹ R. Stobiecki, *Historia pod nadzorem...*, s. 57–58.

³² P. Biliński, *Władysław Konopczyński. Historyk i polityk II Rzeczypospolitej (1880–1952)*, Warszawa 1999, s. 115.

³³ T. Manteuffel, *Kronika odbudowy Instytutu Historycznego UW, 1945/46–1947/48*, nadb. z „Roczniki Uniwersytetu Warszawskiego”, 6, 1966, s. 105–118.

nych historyków nowożytnych: Janusz Woliński i Władysław Tomkiewicz. Pierwszy z nich, od 1947 r. profesor nadzwyczajny, choć wyszedł ze szkoły Handelsmana, w powojennych badaniach, koncentrujących się na politycznych i militarnych dziejach XVII w., ciążył ku ujęciom charakterystycznym raczej dla szkoły Tokarza, a nawet ulegał skłonnościom do idealizacji bohaterów – głównie Jana III Sobieskiego³⁴. Z dorobku mianowanego w 1958 r. profesorem zwyczajnym Janusza Wolińskiego największe chyba znaczenie – poza zebranymi w dwóch książkach studiami z historii wojny i polityki XVII w.³⁵ – zachowują wydawnictwa źródłowe, przede wszystkim wydane w jedenaśtu częściach materiały do konfliktu Rzeczypospolitej z Turcją w latach siedemdziesiątych XVII w.³⁶ oraz przygotowany pod jego kierunkiem przez Emanuela Rostworowskiego i Jerzego Michalskiego, sześciotomowy zbiór źródeł do dziejów Sejmu Czteroletniego³⁷. Do uczniów Janusza Wolińskiego zajmujących się następnie dziejami nowożytnymi należą Tadeusz Łepkowski, Zbigniew Wójcik oraz Andrzej Zahorski.

W 1946 r. habilitował się na Uniwersytecie Warszawskim uczeń Wacława Tokarza, Stanisław Herbst, który jeszcze w 1933 r. doktoryzował się na podstawie pracy poświęconej rzemiosłu toruńskiemu³⁸ i do wybuchu drugiej wojny pracował w Zakładzie Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej, kierowanym przez Oskara Sosnowskiego³⁹. Aż do śmierci w 1973 r. prowadził w Instytucie Historycznym badania, które odzwierciedlały jego wielostronne zainteresowania. W zakresie historii wojskowości, choćby z uwagi na predylekcję do lokowania badań w konkretnej przestrzeni, odtwarzanej na podstawie źródeł kartograficznych, ikonograficznych, dzieł sztuki i zabytków kultury materialnej, rozwijał najlepsze tradycje szkoły Tokarza⁴⁰. Równocześnie interesowały też Herbst problematyki bardzo nowo-

³⁴ J. Wimmer, *Janusz Woliński – badacz epoki Sobieskiego*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, 16, 1970, cz. 2, s. 3–18.

³⁵ J. Woliński, *Z dziejów wojny i polityki w dobie Jana Sobieskiego*, Warszawa 1960; idem, *Z dziejów wojen polsko-tureckich*, wyd. J. Wimmer, Warszawa 1983.

³⁶ Idem, *Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej 1672–1676*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. 10, 1964, cz. 1, s. 229–267, cz. 2, s. 232–262; t. 11, 1965, cz. 2, s. 277–304; t. 12, 1966, cz. 2, s. 274–320; t. 13, 1967, cz. 1, s. 220–269, cz. 2, s. 184–238; t. 14, 1968, cz. 1, s. 254–286; t. 15, 1969, cz. 1, s. 271–295, cz. 2, s. 209–238; t. 16, 1970, cz. 1, s. 275–305, cz. 2, 233–268.

³⁷ *Materiały do dziejów Sejmu Czteroletniego*, t. 1–6, oprac. J. Woliński, J. Michalski, E. Rostworowski [i in.], Wrocław 1955–1969.

³⁸ S. Herbst, *Toruńskie cechy rzemieślnicze. Zarys przeszłości*, Toruń 1933.

³⁹ A. Zahorski, *Życie i twórczość Stanisława Herbsty*, w: S. Herbst, *Potrzeba historii czyli o polskim stylu życia. Wybór pism*, red. A. Zahorski [i in.], t. 1–2, Warszawa 1978, tu t. 1, s. 5–49.

⁴⁰ A. Wyczański, *O twórczości naukowej Stanisława Herbsty (1907–1973)*, w: *Tradycje i współczesność...*, s. 115–123; A. Rafalska, S. Ciara, *Stanisław Herbst – ostatni polski polihistor (1907–1973)*, „Rocznik Warszawski”, 35, 2007, s. 5–27.

częście pojmowanej historii kultury⁴¹. Poza dobrymi wspomnieniami uczestników jego bardzo licznych seminariów pozostały po nim przede wszystkim studia z zakresu urbanistyki, historii społecznej i mentalności, a także publikacje dotyczące genezy świadomości narodowej, dziejów miast i kultury mieszczańskiej w epoce renesansu oraz historii wojskowości i jego ulubionej regionalistyki, które zebrane zostały w przywoływanym wyżej dwutomowym zbiorze, wydanym w 1978 r.⁴²

W tradycji szkoły Tokarza lokuje się też dorobek pracującego w Instytucie Historycznym od 1961 r. Andrzeja Zahorskiego, ucznia Janusza Wolińskiego i współpracownika Stanisława Herbsta w badaniach nad dziejami powstania kościuszkowskiego. Pod kierunkiem Wolińskiego przygotował on i obronił w marcu 1951 r. pracę doktorską zatytułowaną *Komisja Policji Obojga Narodów na tle antagonizmów społecznych w Polsce II połowy XVIII wieku*⁴³. Zahorski początkowo badał epokę stanisławowską i dzieje Warszawy⁴⁴, by wreszcie ulec fascynacji epoką napoleońską. Nie były to, bo z różnych powodów nie mogły być, badania nad dziejami politycznymi. Tak w wypadku studiów nad Napoleonem, jak i nad Stanisławem Augustem, bardziej od samych bohaterów interesowały Zahorskiego ich czarne i białe legendy, a więc mamy tu do czynienia z badaniami z pogranicza klasycznej historiografii oraz historii idei⁴⁵. W szczególności dotyczy to studiów nad Stanisławem Augustem, które, po części przynajmniej, postrzegać należy jako głosy w prowadzonym wówczas pod pretekstem „sporu o Stanisława Augusta” sporze o Polskę⁴⁶.

Zupełnie inną tradycję historiograficzną przyniósł do Instytutu Historycznego w 1958 r. specjalizujący się w badaniach nad dziejami XVII w. Jarema Maciszewski⁴⁷. Jest swoistym paradoksem, że ten członek najwyższych władz PZPR (w latach 1975–1981 kierownik Wydziału Nauki i Oświaty KC) początkowo przynajmniej reprezentował tu klasyczną szkołę historii politycznej. Wykształcił się w niej na Uniwersytecie Wrocławskim pod kierunkiem Władysława Czaplińskiego, który z kolei był w Krakowie uczniem Władysława Konopczyńskiego. W ten sposób, drogą nieco okrężną i nie bez poważnych

⁴¹ A. Gieysztor, *Stanisław Herbst – dziejopis kultury*, w: S. Herbst, *Potrzeba historii...*, s. 53–57.

⁴² S. Herbst, *Potrzeba historii...*

⁴³ M. Senkowska-Gluck, *Andrzej Zahorski (15 VII 1923 – 15 XII 1992)*, w: *Tradycje i współczesność...*, s. 154–156.

⁴⁴ A. Zahorski, *Uzbrojenie i przemysł zbrojeniowy w powstaniu kościuszkowskim*, Warszawa 1957; idem, *Centralne instytucje policyjne w Polsce w dobie rozbiorów*, Warszawa 1959; idem, *Stanisław August polityk*, Warszawa 1959; idem, *Ignacy Wyssogota Zakrzewski, prezydent Warszawy*, Warszawa 1963; idem, *Warszawa w powstaniu kościuszkowskim*, Warszawa 1967.

⁴⁵ Idem, *Z dziejów legendy napoleońskiej w Polsce*, Warszawa 1971; idem, *Spór o Napoleona we Francji i w Polsce*, Warszawa 1974; idem, *Napoleon*, wyd. 2 uzupeł., Warszawa 1985.

⁴⁶ Idem, *Spór o Stanisława Augusta*, Warszawa 1988.

⁴⁷ U. Augustyniak, *Jarema Maciszewski (1930–2006)*, „Barok”, 14 (27), 2007, z. 1, s. 333–335.

modyfikacji, wróciły do Warszawy niektóre przynajmniej elementy charakterystyczne dla szkoły Konopczyńskiego. I choć Maciszewski dość szybko porzucił ten kierunek na rzecz badań nad kulturą polityczną, to do jego najważniejszych osiągnięć zaliczyć trzeba napisaną jeszcze w czasach wrocławskich książkę o rokoszu sandomierskim⁴⁸. Świadectwem zmian w jego zainteresowaniach badawczych były kolejne publikacje: rozprawa habilitacyjna poświęcona opinii szlachty polskiej o Moskwie w początkach XVII w. oraz popularyzatorska, ale ważna, książka o nowożytnej Rzeczypospolitej jako państwie szlacheckim⁴⁹. Rosnące w środowisku historyków nowożytnych zainteresowanie badaniami nad kulturą zaowocowało powołaniem w Instytucie Historycznym najpierw Zakładu Historii Kultury Staropolskiej, a w drugiej połowie lat siedemdziesiątych, działającego początkowo pod kierunkiem Maciszewskiego i skupiającego jego uczniów, interdyscyplinarnego Zespołu Historii Kultury Staropolskiej, gdzie z historykami współpracują językoznawcy, historycy literatury oraz muzykolodzy⁵⁰.

Decydujące jednak znaczenie dla powojennego rozwoju badań nad dziejami nowożytnymi w środowisku warszawskim miała współpraca trzech mediewistów podkreślających związki ze szkołą Handelsmana⁵¹. Pierwszy z nich – Tadeusz Manteuffel – najpierw odbudowywał Instytut Historyczny, którego kierownikiem był od 1 września 1945 r., a następnie, jako prezes Polskiego Towarzystwa Historycznego do 1950 r. i dyrektor Instytutu Historii Polskiej Akademii Nauk od 1953 r., miał szczęśliwie znaczny, a niekiedy nawet decydujący, wpływ na wybór głównych kierunków badań, także nowożytniczych, w powojennej polskiej historiografii⁵². Drugi – Marian Małowist – stworzył na seminarium z historii gospodarczej w Instytucie Historycznym prawdziwą pepinię, w której wychowywały się kolejne pokolenia badaczy. Niektórzy z nich wybierali badania nad dziejami nowożytnymi: Maria Bogucka, Andrzej Dziubiński, Jan Kieniewicz, Bronisław Nowak, Antoni Mączak, Michał Tymowski, Andrzej Wyrobisz i Teresa Zielińska⁵³. Na działającym równolegle, także przecież wywodzącym się z tradycji szkoły Handelsmana,

⁴⁸ J. Maciszewski, *Wojna domowa w Polsce (1606–1609). Studium z dziejów walki przeciw kontrreformacji*, cz. 1: *Od Stężyicy do Janowca*, Wrocław 1960.

⁴⁹ Idem, *Polska a Moskwa 1603–1618. Opinie i stanowiska szlachty polskiej*, Warszawa 1968; idem, *Szlachta polska i jej państwo*, Warszawa 1969.

⁵⁰ U. Augustyniak, *Dzieje Zespołu Historii Kultury Staropolskiej w Instytucie Historycznym UW 1977–2005*, w: *Tradycje i współczesność...*, s. 285–290.

⁵¹ T. Manteuffel, *Rola Marcellego Handelsmana w życiu naukowym Warszawy*, nadd. z „Przeglądu Historycznego”, 50, 1959, s. 4–12.

⁵² S. Trawkowski, *Posłowie*, w: T. Manteuffel, *Historyk wobec historii. Rozprawy nieznane, pisma drobne, wspomnienia*, oprac. S. Trawkowski, Warszawa 1976, s. 416–420; T. Manteuffel, *Zapiski do wspomnień. Fragmenty*, w: *ibidem*, s. 305–364.

⁵³ H. Samsonowicz, *Seminarium Mariana Małowista*, „Przegląd Historyczny”, 96, 2005, z. 2, s. 195–203.

mediewistycznym seminarium Aleksandra Gieysztora ukształtowała się badawcza osobowość Tadeusza Wasilewskiego, a bez niego i jego uczniów nie byłoby rozwoju warszawskich badań nad nowożytnymi dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego⁵⁴.

Manteuffel, Małowist i Gieysztor, którzy jeszcze przed wojną byli zwolennikami, a po wojnie w znacznej mierze autorami reorganizacji polskiej historiografii, w okresie narastającego nacisku ze strony wyznawców „marksizmu-leninizmu” okazali się odporni na coraz wyraźniejsze próby zaprzęgnięcia historiografii „w służbę idei” Marksa-Engelsa-Lenina-Stalina, przed czym tak ostrzegał Konopczyński. Symptomatyczna wydaje się niewielka aktywność związanego z nimi środowiska historyków warszawskich w – tak absorbującej kolegów z innych ośrodków (Kraków, Poznań), a wygodnej dla władz – dyskusji nad ideami „piastowską” i „jagiellońską” oraz w bardzo przez władze popieranych badaniach nad „historią społeczną”, które w praktyce owocowały pisanymi w pośpiechu pracami z dziejów chłopów i klasy robotniczej. Nie widać też bardziej znaczącego udziału współpracowników Manteuffla, Gieysztora i Małowista w obradach VII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich we Wrocławiu w 1948 r., gdzie ich konkurenci powołali do życia Marksistowskie Zrzeszenie Historyków, w którym rej wodziły zapatrzone w „przodujące wzorce historiografii radzieckiej” Żanna Kormanowa i Celina Bobińska⁵⁵.

Wydaje się, że dla powojennego oblicza warszawskiej historiografii nowożytnej największe znaczenie miał opór znacznej części środowiska wobec z gruntu antynaukowych prób narzucenia sowieckiego wzorca, w którym historia redukowana była do roli jednej ze służb na „froncie walki ideologicznej”, a w praktyce – narzędzia propagandy partyjnej. Opór ten, który w tamtych warunkach nie mógł mieć otwartego charakteru, z jednej strony odwoływał się do neopozytywistycznej tradycji dyscypliny intelektualnej oraz szacunku dla profesjonalnego warsztatu badawczego, a z drugiej – do krytycznie wykorzystywanych koncepcji marksowskich, nieobciążonych jednak balastem „marksistowsko-leninowskiej” dogmatyki⁵⁶. Dobrym przykładem tego rodzaju taktyki była stosowana przez Małowista – szczególnie w pracach seminarium poświęconego dziejom produkcji rzemieślniczej i jej związków z gospodarką folwarczno-pańszczyźnianą – metodologia odwołująca się oficjalnie do materializmu historycznego, ale w praktyce kontynuująca tradycję krytycznych badań nad problematyką społeczno-gospodarczą⁵⁷.

⁵⁴ S.K. Kuczyński, *Seminarium mediewistyczne profesora Aleksandra Gieysztora*, w: *Tradycje i współczesność...*, s. 223–227; A. Rachuba, *Tadeusz Wasilewski*, „Kwartalnik Historyczny”, 113, 2006, z. 1, s. 198–201.

⁵⁵ R. Stobiecki, *Historia pod nadzorem...*, s. 95 n.

⁵⁶ A. Mączak, *Marian Małowist (1909–1988)*, w: *Tradycje i współczesność...*, s. 142–147.

⁵⁷ Tego typu ujęcie zastosował Małowist także w referacie wygłoszonym na konferencji metodologicznej w Otwocku; zob. R. Stobiecki, *Historia pod nadzorem...*, s. 123.

Na początku lat pięćdziesiątych funkcjonowanie na Uniwersytecie Warszawskim środowiska kontynuującego przedwojenne jeszcze tradycje zainteresowania marksowskimi interpretacjami (poza Małowistem wymienić tu można Ninę Assorodobraj-Kulę, Natalię Gąsiorowską-Grabowską i Witolda Kulę) utrudniało podejmowane przez „paleomarksistów” spod znaku Żanny Kormanowej i Celiny Bobińskiej próby przejęcia kontroli i zaprowadzenia w Instytucie Historycznym „radzieckiego modelu” historiografii. Ostateczne rozstrzygnięcie tej rywalizacji przynieść miała osławiona konferencja metodologiczna w Otwocku, obradująca na przełomie 1951 i 1952 r.⁵⁸ Opłacone ciężkimi ofiarami taktyczne zwycięstwo, odniesione tam przez historyków występujących (w dobrej czy złej wierze) pod znakiem materializmu historycznego, nad ideologami odwołującymi się do „marksizmu-leninizmu”, a w konsekwencji objęcie stanowiska dyrektora Instytutu Historii PAN przez Tadeusza Manteuffla⁵⁹, ułatwiło nowożytnikom związanym z seminarium Małowista powrót po 1956 r. do uprawiania nauki w kontakcie z międzynarodowym, przede wszystkim francuskim, środowiskiem historycznym. Oczywiście owa dominacja szkoły Małowista miała i „obiektywnie” negatywne skutki. W pewnym sensie ułatwiała, szczególnie w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych, marginalizację badaczy, którzy albo nie akceptowali w ogóle marksowskiej metodologii, albo uznani zostali za „rewizjonistów”. Przynajmniej niektórzy z nich znajdowali jednak miejsce w Instytucie Historii PAN pod opieką Tadeusza Manteuffla.

Zetknięcie się z tego rodzaju twórczą i krytyczną, ale jednocześnie nieufną w stosunku od doktryn, a nawet teorii, analizą ułatwiała recepcję w następnych dziesięcioleciach zachodnioeuropejskich (najczęściej annalistycznych) metod badawczych i skłaniało do własnych poszukiwań, co od lat sześćdziesiątych zaowocowało prowadzonymi przez Małowista i jego uczniów badaniami afrykanistycznymi⁶⁰. Może najlepszym przykładem pozytywnych efektów oddziaływania „miękkiej” metodologii marksowskiej, wzmocnionej w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych otwarciem na historiografię zachodnioeuropejską, jest – traktowana tu jako *pars pro toto* całego pokolenia badaczy – postać Antoniego Mączaka⁶¹. Rozpoczynając w latach pięćdziesiątych od inspirowanych przez Małowista prac z historii

⁵⁸ *Pierwsza Konferencja Metodologiczna Historyków Polskich. Przemówienia, referaty, dyskusja*, red. S. Herbst, W. Kula, T. Manteuffel, t. 1–2, Warszawa 1953.

⁵⁹ T. Manteuffel, *Zapiski do wspomnień. Fragmenty...*, s. 357–358.

⁶⁰ M. Tymowski, *Badania historii Afryki Czarnej w ośrodku warszawskim w latach 1960–2002 – szkoła Mariana Małowista*, w: *Afryka: 40 lat penetracji oraz poznawania ludów i ich kultur. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej przez Muzeum Narodowe w Szczecinie 18–19 kwietnia 2002 roku*, red. J. Łapott, Szczecin 2004, s. 48–52.

⁶¹ D. Kołodziejczyk, *Antoni Mączak (30 III 1928 – 6 III 2003)*, w: *Tradycje i współczesność...*, s. 179–181.

społeczno-gospodarczej⁶², a następnie przechodząc przez okres fascynacji możliwościami wynikającymi ze stosowania metod statystyki historycznej, co najlepiej dokumentują studia poświęcone handlowi bałtyckiemu⁶³, przeszedł Mączak w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych do badań nad kulturą polityczną. Spopularyzował w Polsce koncepcję państwa jako przedsiębiorstwa⁶⁴, a następnie wypracował – konkurencyjną wobec marksistowskiego paradygmatu wyjaśniającego – ideę klientelizmu politycznego⁶⁵ oraz zainicjował badania komparatystyczne dworu monarszego i dworów magnackich jako instytucji władzy⁶⁶. Osobny wreszcie rozdział jego badań, najszerzej może znany, to studia nad podróżami, ułożone na pograniczu badań nad kulturą i mentalnością epoki nowożytnej a antropologią z elementami refleksji nad teorią „spotkań międzykulturowych”⁶⁷.

Wiele z tych problemów – od badań statystycznych po historię kultury politycznej – uprawianych i rozwijanych jest przez współcześnie działających seminaryjnych kolegów oraz licznych uczniów Mączaka, wywodzących się w czwartym już pokoleniu z tradycji czy szkoły historiograficznej Marcelego Handelsmana. Obecnie to właśnie oni przede wszystkim decydują o charakterze oraz kierunkach warszawskich badań nad dziejami nowożytnymi, choć ich charakterystyka i ocena to już – odwołując się do stosowanego niekiedy przez Antoniego Mączaka sposobu cytowania klasyków – *just another story*.

Wydaje się, że najważniejszymi, niejako konstytutywnymi, cechami studium nad dziejami nowożytnymi w Instytucie Historycznym są trwałość pokoleniowej tradycji, przekazywanej w ramach bardzo przecież nieformalnych struktur, jakimi są wspomniane wyżej szkoły historiograficzne, oraz bliska, a po drugiej wojnie światowej nawet nasilająca się, więź z mediewistami ze szkoły Marcelego Handelsmana, której tradycje niewątpliwie świadomie i konsekwentnie kontynuowali Tadeusz Manteuffel, Aleksander Gieysztor i Marian Małowist. Obok wspólnych, także i dziś, seminariów badaczy zajmujących się

⁶² A. Mączak, *Sukiennictwo wielkopolskie XIV–XVII wiek*, Warszawa 1955; idem, *Gospodarstwo chłopskie na Żuławach Malborskich w początkach XVII wieku*, Warszawa 1962; zob. A. Mączak, W. Tygielski, *Latem w Tocznieli*, Warszawa 2000, s. 116 n.

⁶³ A. Mączak, *Między Gdańskiem a Sundem. Studia nad handlem bałtyckim od połowy XVI do połowy XVII w.*, Warszawa 1972.

⁶⁴ Idem, *Rządzący i rządzeni. Władza i społeczeństwo w Europie wczesnonowożytnej*, Warszawa 1986; idem, *Lo Stato come protagonista e come impresa – tecniche, strumenti, linguaggio*, Torino 1995.

⁶⁵ Idem, *Klientela – nieformalne systemy władzy w Polsce i Europie XVI–XVIII wieku*, Warszawa 1994; idem, *Nierówna przyjaźń. Układy klientalne w perspektywie historycznej*, Wrocław 2003.

⁶⁶ Idem, *From Aristocratic Household to Princely Court. Restructuring Patronage in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, w: *Princes, Patronage and the Nobility. The Court at the Beginning of the Modern Age c. 1450–1650*, red. R.G. Asch, A.M. Birke, Oxford 1991, s. 315–327.

⁶⁷ Idem, *Życie codzienne w podróżach po Europie w XVI i XVII wieku*, Warszawa 1978.

średniowieczem oraz dziejami nowożytnymi przedstawicieli obu tych specjalności w Instytucie Historycznym zdaje się nadal łączyć szacunek dla źródła i zasad warsztatowych oraz wpajane studentom przekonanie, że także (a może nawet przede wszystkim) postmodernistyczne narracje historyczne opierać się powinny na dobrej znajomości podstawowych faktów oraz związków między nimi. Czy owe scjentystyczne skłonności i tak niekiedy krytykowane „popadanie w idiografizm”, przy wyraźnej jeszcze do niedawna rezerwie wobec rozważań metodologicznych, mogą być świadectwem związków współczesnej warszawskiej historiografii z „warszawskimi pozytywistami” drugiej połowy XIX w.? – trudno ocenić. Zresztą dowodzenie tego mogłoby być przez zawsze licznych zwolenników tezy, że nauce przystoi „nowoczesność”, odebrane raczej jako zarzut, a nie komplement. Związki współczesnych warszawskich badań nad dziejami nowożytnymi z ideami nurtującymi stołeczne środowisko historyczne od lat trzydziestych XX w., a także odporność owych postczy neopozytywistycznych idei historiograficznych na erozję i zagrożenia ze strony zmiennych fluktuacji politycznych wydają się dostatecznie interesującym fenomenem.

Nauki pomocnicze historii, źródłoznawstwo i edytorstwo źródeł na Uniwersytecie Warszawskim w XX wieku

Referat swój, wygłoszony podczas jubileuszu Instytutu Historycznego w 2010 r., ograniczyłam do ram czasowych 1918/1919–1999/2001. Datę początkową stanowiło otwarcie Uniwersytetu Warszawskiego w odrodzonej Polsce i objęcie w nim Katedry Historii Polski wraz z Naukami Pomocniczymi Historii przez Jana Karola Kochanowskiego¹. Datę końcową wyznaczyła śmierć dwóch najwybitniejszych specjalistów w powojennych dziejach nauk pomocniczych historii w Instytucie Historycznym: Aleksandra Gieysztora w 1999 r.² i Ireneusza Ihnatowicza w 2001 r.³ Obecnie – przygotowując ten referat do druku – doszłam do wniosku, że należy również uwzględnić cały dorobek w badanym zakresie tych historyków, którzy stanowili filary nauk pomocniczych historii, źródłoznawstwa i edytorstwa w okresie przedwojennym. Z tego też powodu artykuł niniejszy obejmuje również dokonania naukowe Jana Karola Kochanowskiego i Stanisława Kętrzyńskiego z okresu przed pierwszą wojną światową i przed podjęciem przez nich pracy na Uniwersytecie Warszawskim. To bowiem, czym się zajmowali i co opublikowali przed 1918 r. rzutowało na ich późniejszą twórczość.

Pierwszy zarys dziejów nauk pomocniczych historii na Uniwersytecie Warszawskim dał Aleksander Gieysztor w szkicu opublikowanym w 1995 r.

¹ Stało się to w 1919 r.; zob. T. Manteuffel, *Jan Korwin-Kochanowski (1869–1949)*, w: *Tradycje i współczesność. Księga pamiątkowa Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego 1930–2005*, red. J. Łukasiewicz, M. Mycielski, J. Tyszkiewicz, Warszawa 2005, s. 64 n.; A. Gieysztor, *Kochanowski (Korwin-Kochanowski) Jan Karol*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 13, Wrocław 1967–1968, s. 190–192.

² Zob. M. Koczerska, *Aleksander Gieysztor (17 VII 1916 – 9 II 1999)*, w: *Tradycje i współczesność...*, s. 168–172; eadem, *Aleksander Gieysztor (1916–1999)*, w: *Mediewiści*, red. J. Strzelczyk, Poznań 2011, s. 29–48, gdzie obszerna bibliografia.

³ Zob. S. Ciara, *Ireneusz Ihnatowicz (19 I 1928 – 4 I 2001)*, w: *Tradycje i współczesność...*, s. 173–176.

w zbiorze studiów pt. *Tradycje i perspektywy nauk pomocniczych w Polsce* pod redakcją Mieczysława Rokosza⁴. Szkic ten ograniczył się do przedstawienia krótkiego rysu historycznego uprawiania nauk pomocniczych historii w Warszawie, poczynając od Joachima Lelewela, oraz na określeniu kręgu osób, które zajmowały się naukami pomocniczymi na Uniwersytecie Warszawskim w okresie międzywojennym. Ja zaś pragnę scharakteryzować w dużo szerszym zakresie badania i dydaktykę w dziedzinie nauk pomocniczych historii i źródłoznawstwa, prowadzone przez historyków warszawskich w XX w., ze szczególnym uwzględnieniem grona skupionego od 1930 r. w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego.

Jan Karol Kochanowski studia odbył w Krakowie pod kierunkiem Stanisława Smolki i kontynuował we Wrocławiu pod okiem wytrawnych specjalistów. Jego pierwsza publikacja źródłowa – wydanie ksiąg sądowych brzesko-kujawskich w ramach Tek Pawińskiego⁵ – zdobyła uznanie specjalistów za staranność oddania tekstu źródłowego, a zwłaszcza za indeksy – osobowy i rzeczowy – imponujące drobiazgowością, stanowiące jedną trzecią objętości książki. Marceli Handelsman stwierdził, że: „Indeks ten jest prawdziwym wzorem precyzji, powiem nawet: wzorem niedościgłym – i może niebezpiecznym do naśladowania”⁶.

Natomiast zupełnie nieudanym przedsięwzięciem okazała się następna edycja źródłowa Kochanowskiego – wydanie zbioru różnych źródeł do najdawniejszych dziejów Mazowsza, zatytułowanego *Zbiór ogólny przywilejów i spominków mazowieckich – Codex diplomaticus et commemorationum Masoviae generalis*⁷, opublikowanego w 1919 r., czyli u progu kariery uniwersyteckiej. Wydawnictwo powstawało od 1911 r., głównie w latach wojny, co utrudniało wydawcy kwerendę archiwalną, a w praktyce ograniczyło go do wykorzystania materiałów ze zbiorów archiwalnych Warszawy i Płocka⁸. Wydawnictwo zatrzymało się na pierwszym tomie (do 1247 r.) i zostało surowo ocenione,

⁴ A. Gieysztor, *Nauki dające poznawać źródła historyczne w Uniwersytecie Warszawskim*, w: *Tradycje i perspektywy nauk pomocniczych historii w Polsce. Materiały z sympozjum w Uniwersytecie Jagiellońskim dnia 21–22 października 1993 roku profesorowi Zbigniewowi Perzanowskiemu przypisane*, red. M. Rokosz, Kraków 1995, s. 29–33. Por. idem, *Środowisko historyczne Warszawy w okresie międzywojennym*, w: *Nauka i szkolnictwo wyższe w Warszawie*, red. J. Kazimierski [i in.], Warszawa 1987, s. 88–106; S.K. Kuczyński, *Nauki pomocnicze historii i heraldyka w badaniach historyków warszawskich*, w: *Warszawskie środowisko historyczne w XX wieku. Dziewięćdziesięciolecie Towarzystwa Miłośników Historii*, red. M.M. Drozdowski, H. Szwanowska, Warszawa 1997, s. 119–130.

⁵ *Księgi sądowe brzesko-kujawskie 1418–1424*, oprac. i wyd. J.K. Kochanowski, Teki A. Pawińskiego, t. 7, Warszawa 1905.

⁶ M. Handelsman, rec. z wydawnictwa J.K. Kochanowskiego, „Przegląd Historyczny”, 6, 1908, s. 129.

⁷ *Zbiór ogólny przywilejów i spominków mazowieckich*, wyd. J.K. Kochanowski, t. 1, Warszawa 1919.

⁸ *Ibidem*, s. X–XI.

m.in. przez historyka takiego autorytetu jak Władysław Semkowicz⁹. Ten przyznał Kochanowskiemu, że wydał w tym tomie starannie nieliczne dokumenty z oryginałów, ale wytknął przedrukowanie innych dokumentów z błędami z istniejących już wydawnictw źródłowych, bez kolacjonowania nawet ich tekstów chociażby z fotografiami w zbiorach tablic paleograficznych Stanisława Krzyżanowskiego. Analogicznym fatalnym błędem edytorskim było przedrukowanie fragmentów źródeł narracyjnych do historii Mazowsza z przestarzałych już wtedy wydawnictw, takich jak pierwsze tomy *Monumenta Poloniae historica*. W sumie recenzja była miazdząca i skutecznie zniechęciła wydawcę do kontynuowania dzieła.

Kochanowski nie był porywającym wykładowcą, a treść jego wykładów zabarwiona była wyznawanymi przezeń koncepcjami historiozoficznymi¹⁰. Jednak jego ćwiczenia z nauk pomocniczych dawały dużo jego uczestnikom, zwłaszcza że najbardziej zaawansowani byli zapraszani przez profesora do Archiwum Głównego, gdzie Kochanowski czytał z nimi to, co dla polskiego paleografa najtrudniejsze – księgi ziemskie i grodzkie¹¹. Te silne związki między nauczaniem nauk pomocniczych w Uniwersytecie Warszawskim a praktyką zawodową wykładowców i studentów w Archiwum Głównym, potem Archiwum Głównym Akt Dawnych, są charakterystyczne od tamtych czasów po dziś dzień.

Wydawcą źródeł był także wśród najstarszej kadry wykładowców historii na odnowionym Uniwersytecie Warszawskim sam Marceł Handelsman, który w 1920 r. wydał księgę ziemską płońską¹². Podejmował problemy edycji źródeł, a zwłaszcza źródeł sądowych, już wcześniej, w artykule zamieszczonym w „Przeglądzie Historycznym” w 1916 r.¹³ Tytułowemu zagadnieniu poświęcił jedynie końcowy, niespełna trzystronicowy akapit, opisując wcześniej stan zachowania różnego rodzaju ksiąg sądowych na ziemiach polskich na tle Czech i Śląska. Na podstawie tego artykułu i wstępu do wydanej księgi ziemskiej płońskiej można ustalić, że uznawał jako jednostkę wydawniczą osobny

⁹ W. Semkowicz, rec. w „Kwartalniku Historycznym”, 37, 1923, s. 134–166; por. A. Gieysztor, *Kochanowski (Korwin-Kochanowski) Jan Karol...*, s. 191.

¹⁰ Zob. A. Gieysztor, *Kochanowski (Korwin-Kochanowski) Jan Karol...*, s. 192.

¹¹ Na podstawie wspomnienia słuchacza tych zajęć A. Gieysztor; idem, *Nauki...*, s. 31.

¹² *Najdawniejsze księgi sądowe mazowieckie*, t. 1: *Księga ziemska płońska: 1400–1417*, wyd. M. Handelsman, Warszawa 1920.

¹³ M. Handelsman, *O metodzie publikowania najdawniejszych ksiąg sądowych polskich*, „Przegląd Historyczny”, 20, 1916, z. 3, s. 317–346 i nadb. O systematycznej pracy M. Handelsmana w Archiwum Głównym pisze A. Gieysztor, *Posłowie*, w: M. Handelsman, *Średniowiecze polskie i powszechne. Wybór pism*, wyd. 2, Warszawa 2010 (Klasika Polskiej Historiografii), s. 353, 361 n.; por. także inne przedstawienia sylwetki M. Handelsmana – S. Kieniewicz, *Marceł Handelsman (1882–1945)*, w: *Historycy warszawscy ostatnich dwóch stuleci*, red. A. Gieysztor, J. Maternicki, H. Samsonowicz, Warszawa 1986, s. 257–273; P. Węcowski, *Marceł Handelsman (1882–1945)*, w: M. Handelsman, *Historyka*, oprac. P. Węcowski, repr. wyd. 2 popr. i uzupeł., Warszawa 2010 (Klasyka Historiografii Warszawskiej), s. 335–362.

tom księgi sądowej, ze zrekonstruowanym w jej obrębie porządkiem chronologicznym działań sądu. Opowiadał się za wydawaniem wczesnych ksiąg (z XIV i pierwszej połowy XV w.) *in extenso*, zalecając możliwie najstaranniejsze odtworzenie oryginału i opatrzenie edycji indeksami, przestrzegając przy tym, że przy ich tworzeniu (zwłaszcza indeksu rzeczowego) nie należy popadać w przesadną dokładność¹⁴. Była to wyraźna krytyka perfekcjonizmu Jana Karola Kochanowskiego przy edycji ksiąg sądowych brzesko-kujawskich.

Już w 1918 r. na Uniwersytecie Warszawskim znalazł zatrudnienie Stanisław Kętrzyński – Galicjanin, wychowanek Uniwersytetu Lwowskiego i Uniwersytetu Jagiellońskiego, który zadelikował *Zarys nauki o dokumencie polskim wieków średnich*¹⁵ dwóm uczonym, którym najwięcej zawdzięczał – swemu ojcu Wojciechowi Kętrzyńskiemu i Stanisławowi Krzyżanowskiemu, twórcy krakowskiej szkoły nauk pomocniczych. Z Warszawą związany był już przed pierwszą wojną światową jako dyrektor w latach 1905–1911 Biblioteki Ordynacji Kasińskich. Habilitację zrobił jednak w Krakowie na Uniwersytecie Jagiellońskim (1913 r.) na podstawie pracy o elementach chronologicznych kancelarii Kazimierza Wielkiego (zob. niżej). W związku z wybuchem wojny został wydany z Warszawy jako poddany austriacki. Zainteresowania badawcze naukami pomocniczymi – dyplomatyką, sfragistyką, chronologią – stanowiły jeden z dwóch głównych nurtów jego zainteresowań, obok studiów nad historią polityczną Polski wczesnośredniowiecznej. Jego przedwojenna kariera uniwersytecka została przedzielona służbą dyplomatyczną w latach 1922–1931 na dwa etapy¹⁶. Na Uniwersytet Warszawski wrócił w 1932 r., a w 1934 r. objął katedrę po Janie Karolu Kochanowskim. Miał już wtedy prawie gotowe wspomniane dzieło swojego życia – *Zarys nauki o dokumencie polskim wieków średnich*.

Historia życia i twórczości naukowej Stanisława Kętrzyńskiego jest świadectwem aktywności zawodowych historyków w życiu społeczno-politycznym. Aktywności płynącej, jak sądzę, z charakteru ich zainteresowań. Dążyli oni bowiem z równą pasją do poznania mechanizmów społecznych w przeszłości mniej lub bardziej odległej, jak również w czasach im współczesnych. Stanisław Kętrzyński jest przykładem pozytywnym umiejętności łączenia działalności na jednym i drugim planie – w bieżącym życiu politycznym i badaniach historycznych, jak również możliwości powrotu do aktywnych badań naukowych po długich latach, kiedy były planem pobocznym. Trzeba jednak przyznać, że ostatnia placówka dyplomatyczna – w Hadze (1926–1931) –

¹⁴ Najdawniejsze księgi sądowe mazowieckie..., t. 1, s. V, XXI.

¹⁵ S. Kętrzyński, *Zarys nauki o dokumencie polskim wieków średnich*, Warszawa 1934 (wyd. 2: Poznań 2008).

¹⁶ A. Gieysztor, *Posłowie*, w: S. Kętrzyński, *Polska X–XI w.*, Warszawa, 1961, s. 693–712; idem, *Stanisław Kętrzyński (1876–1950)*, w: *Historycy warszawscy...*, s. 219–227; idem, *Kętrzyński Stanisław (1876–1950)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 12, Wrocław 1966–1967, s. 374–376.

sprzyjała równoległemu prowadzeniu studiów nad dokumentem polskim wieków średnich. Charakteryzując dokonania Stanisława Kętrzyńskiego w dziedzinie nauk pomocniczych, trzeba przywołać jego ocenę hierarchii wewnętrznej wśród nauk pomocniczych, wyrażoną w referacie programowym o stanie nauk pomocniczych, wygłoszonym na V Zjeździe Powszechnym Historyków Polskich w Warszawie w 1930 r. Zdecydowanie na czoło wysunął dyplomatykę, podkreślając pomocniczość dwóch innych nauk: paleografii i chronologii oraz sfragistyki, której jednak przydawał większe znaczenie, ponieważ pieczęć jest nie tylko związana z dokumentem, ale stanowi też samodzielne źródło dla badań genealogiczno-heraldycznych¹⁷. Tenże referat stanowi pochwałę dyplomatyki, która pozwala poznać kancelarię królewską – najwyższy urząd w państwie, oświetlając cały mechanizm jego działania. „Poznanie zatem np. kancelarii monarszej, państwowej – pisał – jest najważniejszym sposobem poznania organizacji władzy państwowej, jej działania, składu, rozwoju, wpływów, którym ulegała, dążeń i prądów politycznych, które reprezentowała”¹⁸.

Warto przypomnieć, że praca habilitacyjna Kętrzyńskiego, na podstawie której Galicjanin ten uzyskał *veniam legendi* na Uniwersytecie Jagiellońskim w 1913 r., o elementach chronologicznych dokumentów Kazimierza Wielkiego¹⁹, miała być w istocie pracą o kancelarii tego władcy. Materiał do niej miał Kętrzyński zebrany, jak sam pisał, w trzech czwartych. Jednak nawet w tym, co zdołał napisać, odnajdujemy pasjonata dyplomatyki, kiedy rozważał znaczenie *actum* i *datum* w dokumentach Kazimierzowskich lub roztrząsał kwestię, kiedy traktat międzynarodowy zaczynał obowiązywać, dochodząc do wniosku, że ani po spisaniu, ani nawet po uwierzytelnieniu pieczęcią, ale dopiero po wręczeniu go drugiej stronie. Tak było np. w wypadku pokoju kaliskiego, kiedy dopiero fakt wręczenia aktu wielkiemu mistrzowi 23 lipca 1343 r. pod Inowrocławiem był momentem decydującym, a na świadectwo tego spisano osobny akt notarialny²⁰. Miarą akrybii Kętrzyńskiego w studiowaniu oryginałów dokumentów Kazimierzowskich jest fakt, że na dowód zmian w personelu kancelaryjnym przywołał takie modyfikacje zwyczajów kancelaryjnych jak zmiana kształtu dziurek w pergaminie, przez które przeciągano sznury do zawieszenia pieczęci – z trójkątnych na okrągłe lub czworoboczne.

Wątek chronologiczny znalazł kontynuację w artykule o datach niejednolitych (różnych datach czynności prawnej: *actum* i spisania dokumentu: *datum*, występujących w tych samych dokumentach) spotykanych w polskim

¹⁷ S. Kętrzyński, *Stan nauk pomocniczych historii i ich potrzeby*, w: *Pamiętnik V Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Warszawie 28 listopada – 4 grudnia 1930 r.*, 1. Referaty, Lwów 1930, s. 196–197.

¹⁸ *Ibidem*, s. 194.

¹⁹ S. Kętrzyński, *O elementach chronologicznych dokumentów Kazimierza Wielkiego*, Kraków 1913.

²⁰ *Ibidem*, s. 90.

materiale dyplomatycznym z XIII i XIV w., zamieszczonym w „Kwartalniku Historycznym”²¹.

Pieczęcie przyciągnęły szczególną uwagę Stanisława Kętrzyńskiego, który poświęcił obszerny, prawie 70-stronicowy artykuł pieczęciom Władysława Łokietka i Kazimierza Wielkiego, opublikowany w 1929 r. w „Przeglądzie Historycznym”²². I nie interesowały go w nim zagadnienia genealogiczno-heraldyczne. Odmienne natomiast widział sens uprawiania sfragistyki niż we wspomnianym programowym referacie zjazdowym z 1930 r. Zajął się w tym artykule różnymi zagadnieniami, a zwłaszcza dotyczącymi zakresu i wyrazu władzy poprzez pieczęć. Problematyka pieczęci majestatycznych tych dwóch ostatnich Piastów, a także Przemysła II została ujęta przez autora na wyjątkowo szerokim tle porównawczym. Autor wspaniale panował nad całym zasobem pieczęci Łokietkowych i Kazimierzowskich, z których ogromną większość znał z autopsji, a resztę z opisów przygotowanych przez innych historyków i archiwistów na jego prośbę. Przy okazji dał dowód czynnej współpracy tego środowiska w okresie powojennym.

Autor zwrócił uwagę na długowieczność pieczęci książęcej sieradzko-kujawskiej Władysława Łokietka, którą posługiwał się on co najmniej od 1291 r., również w latach 1296–1299 jako władca Wielkopolski i Pomorza. Chociaż Łokietek zobowiązał się w 1299 r. w układzie w Kłęce ze zwyciężskim Waławem II wymienić tę pieczęć na nową, z tytułem adekwatnym do posiadłości, to tego nie zrobił i używał jej również w okresie 1305–1306. Także następne pieczęcie Łokietka wykazują opóźnienie w reagowaniu przez ich wyobrażenie na zmieniający się zakres terytorialny władzy księcia. Również majestatyczna dwustronna pieczęć Władysława Łokietka wchodzi w użycie dopiero w czerwcu 1321 r. Szczególnie ważne w tej pracy jest zwrócenie uwagi na niechęć kancelarii Łokietka do używania pieczęci majestatowej w przeciwieństwie do częstego posługiwania się kancelarii Kazimierzowskiej tego typu pieczęcią. Wreszcie frapujące jest przedstawienie przez Kętrzyńskiego pieczęci majestatowych Przemysła II, Łokietka i Kazimierza Wielkiego, wyróżniających się usadowieniem króla na tronie w kształcie długiej skrzyni, w kręgu pieczęci węgierskich ostatnich Arpadów i Karola Roberta. W końcu autor dochodzi jednak do zaskakującego wniosku, że nawet doskonała artystycznie pieczęć Kazimierza Wielkiego nie była dziełem obcego warsztatu, tylko prawdopodobnie krakowskiego. W tym artykule autor zajmuje się również kwestią niedotrzymania przez Kazimierza Wielkiego postanowienia tego artykułu pokoju kaliskiego z Krzyżakami, w którym król zobowiązywał się do

²¹ S. Kętrzyński, *O datach t. zw. niejednolitych w dokumentach polskich*, „Kwartalnik Historyczny”, 41, 1927, s. 257–273.

²² Idem, *Uwagi o pieczęciach Władysława Łokietka i Kazimierza Wielkiego*, „Przegląd Historyczny”, 8 (28), 1929, s. 1–68.

zaprzestania używania pieczęci z tytułem władcy Pomorza. Król nie dotrzymał jednak tego przyrzeczenia, używając do końca swego panowania tej samej pieczęci majestatowej²³.

Szczególne zasługi ma Stanisław Kętrzyński w badaniach nad kancelarią Kazimierza Jagiellończyka, przedsięwziętych w związku z ukazaniem się monografii Eustachego Nowickiego²⁴, której okazał się bardzo surowym, choć sprawiedliwym krytykiem²⁵. Tym bardziej warto o tej pracy pamiętać, ponieważ jej wyniki w małym stopniu weszły do jego podręcznika dyplomatyki i nie zostały prawie wykorzystane przez następną monografistkę tej kancelarii – Irenę Sułkowską-Kurasiową²⁶, która ograniczyła się do cytowania syntezy Kętrzyńskiego. W pracy tej autor zwracał szczególną uwagę na zależność między treścią i formą – formularzem dokumentów, wyprodukowanych przez każdą wysoko zorganizowaną kancelarię średniowieczną²⁷ i dał niezastąpiony dotychczas przegląd formuł, materiału pisarskiego i sposobu uwierzytelnienia produktów kancelarii Kazimierza Jagiellończyka: uroczystego dokumentu wieczystego – przywileju; mniejszej wagi dokumentu wieczystego, dokumentu czasowego i mandatu²⁸. Inne ogłaszane wcześniej przyczynki²⁹ zostały wykorzystane w treści podręcznika.

Książka Kętrzyńskiego *Zarys nauki o dokumencie polskim wieków średnich* już samym tytułem wskazuje, że autor nie zamierzał napisać podręcznika dyplomatyki dla studentów historii. Jest to zresztą bardziej synteza wiedzy o dokumencie polskim wieków średnich, przeznaczona dla badaczy, niż podręcznik akademicki. Szukając w literaturze obcej dzieł analogicznych, najłatwiej można by tu przywołać dwutomowe dzieło Alaina de Boüarda *Manuel de diplomatique française et pontificale*³⁰, które również jest bardziej syntezą dla specjalistów niż podręcznikiem akademickim. Kętrzyński podsumował w swojej książce dyskusję nad początkami dokumentu w Polsce piastowskiej. To jednak, co w nim najważniejsze, co zupełnie nowe i oryginalne, to ta część książki, która odnosi się do kancelarii monarszej i kancelarii kościelnych w późnym średniowieczu. Dzieło to jest szczególnie cenne

²³ *Ibidem*, s. 38 i n.

²⁴ E. Nowicki, *Studia nad kancelaryą koronną Kazimierza Jagiellończyka*, Lwów 1912.

²⁵ S. Kętrzyński, *Uwagi i przyczynki do studyów nad kancelarią koronną Kazimierza Jagiellończyka*, „Przegląd Historyczny”, 15, 1912, s. 89–112 i nadb.; zob. też idem, *Odpowiedź Drowi E. Nowickiemu*, *ibidem*, 16, 1913, s. 373–378 i nadb.

²⁶ I. Sułkowska-Kurasiowa, *Polska kancelaria królewska w latach 1447–1506*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1967.

²⁷ S. Kętrzyński, *Uwagi i przyczynki...*, s. 6, 8.

²⁸ *Ibidem*, s. 9–15.

²⁹ S. Kętrzyński, *Uwagi o początkach Metryki Koronnej i jej charakterze w XV wieku*, „Archeion”, 2, 1927, s. 1–30 i nadb.; idem, *Formuła „ad relationem” w kancelarii polskiej (1393–1492)*, „Przegląd Historyczny”, 18, 1914, s. 39–50, 146–171 i nadb.

³⁰ A. de Boüard, *Manuel de diplomatique française et pontificale*, t. 1–2, Paris 1929–1952.

dzięki jasnym definicjom pojęć dyplomatycznych, które weszły na stałe do języka naukowego, jak również niezmiernie skrupulatnemu przedstawieniu różnych stadiów pracy nad dokumentem w średniowieczu. Wreszcie zaleca tę syntezę głębokie oparcie się na drobiazgowej analizie materiału dyplomatycznego, starannie w książce cytowanego.

Jednak właśnie ta książka i ten autor jest winien jednego spektakularnego potknięcia terminologicznego, które zaciążyło na polskiej literaturze dyplomatycznej. Nazywał bowiem transumptem taki rodzaj dokumentu powtarzającego treść innego dokumentu, który podaje tylko treść wcześniejszego dokumentu bez potwierdzenia jej przez wystawcę, podczas gdy w literaturze międzynarodowej nazywa się taki dokument insertem lub *vidimus* (widy-matem), zachowując pojęcie transumpty dla dokumentu, którego wystawca powtarza i potwierdza wcześniejszy dokument.

Niemniej należy Stanisław Kętrzyński do najznakomitszych w Polsce znawców nauk pomocniczych, zwłaszcza dyplomatyki, odznaczając się znakomitym warsztatem, znajomością z autopsji setek oryginalnych dokumentów, umiejętnością niezrównanie bystrej obserwacji najdrobniejszych ich szczegółów. Szczególnie ważne były jego badania nad dokumentacją aktową późnego średniowiecza, których nikt przed nim na taką skalę i z taką wnikliwością nie prowadził.

W dziejach nauki i nauczania historii Stanisław Kętrzyński ma swoją piękną kartę wojenną. Schorowany i wycieńczony więzieniem i obozem, który na „złość Niemcom” przeżył³¹, zdążył po wojnie wyhabilitować swych uczniów: Adama Wolffa, Jadwigę Karwasińską i najmłodszego z nich – Aleksandra Gieysztora.

Jadwiga Karwasińska wyszła z seminarium Jana Karola Kochanowskiego. Jej zawodem umiłowanym była praca archiwistki w Archiwum Głównym Akt Dawnych, którą od 1930 r. łączyła z dydaktyką uniwersytecką, prowadząc ćwiczenia w Instytucie Historycznym z nauk pomocniczych historii. Podczas wojny dzielnie uczestniczyła w tajnym nauczaniu, w ramach zorganizowanej przez Tadeusza Manteuffla sekcji historycznej. Prowadziła zajęcia z nauk pomocniczych oraz z historii Polski XIV w. Wiemy o tym zarówno ze wspomnień słuchaczy, jak i jej własnych, w których wiele pisze o trudnościach nauczania np. paleografii przy niedostatku tablic paleograficznych oraz braku podręczników i słowników łacińskich. Część z tych zajęć odbywała się w magazynach Archiwum Głównego przy ul. Długiej 24. Badaczka opisuje, że w późnych godzinach popołudniowych pokazywała archiwalia swym wojennym studentom³².

Po wojnie Karwasińska podjęła działalność dydaktyczną w Instytucie Historycznym w zakresie historii Polski średniowiecznej i nauk pomocniczych

³¹ A. Gieysztor, *Stanisław Kętrzyński (1876–1950)*, w: *Historycy warszawscy...*, s. 226.

³² J. Karwasińska, *Wspomnienia z podziemnego Uniwersytetu Warszawskiego*, wyd. 2, w: *Tradycje i współczesność...*, s. 471.

historii, jak o tym świadczy wykaz pracowników Instytutu Historycznego z roku akademickiego w 1948/1949³³, i kontynuowała ją aż do 1957 r.³⁴ Prowadziła też zajęcia dla historyków sztuki. Przez wiele następnych lat można ją było spotkać w magazynie bibliotecznym Instytutu Historycznego, pochyloną nad książką. O jej talentach pedagogicznych świadczyli uczniowie, w tym Aleksander Gieysztor³⁵, a dowodzi ich popularny artykuł o procesie warszawskim 1339 r., który miał się ukazać w 600-lecie wydarzenia – 15 września 1339 r., został zaś wydrukowany dopiero w 1946 r.³⁶ i wyjątkowo jasno tłumaczy zawiłą historię utraty Pomorza Gdańskiego w czasach Łokietka. Równolegle pracowała w Archiwum Głównym Akt Dawnych, skąd została usunięta w 1951 r., znajdując zatrudnienie w Pracowni Edytorskiej³⁷ – najpierw w ramach Kierownictwa Badań nad Początkami Państwa Polskiego, potem Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN, a następnie Instytutu Historii PAN.

Karwasińska była autorką wielu opracowań dotyczących archiwów staropolskich. Na V Powszechnym Zjeździe Historyków Polskich w Warszawie wygłosiła referat poświęcony zasadom porządkowania archiwaliów, z których naczelną dotyczyła konieczności odtworzenia układu staropolskiego³⁸. Szczególnie interesowały ją archiwa skarbowe³⁹ i rachunki żup solnych⁴⁰. Jeszcze przed wojną opublikowała rachunki żup bocheńskich⁴¹. Specjalizując się przed wojną jako historyk w dziejach raczej późniejszego średniowiecza, dysponowała jako archiwistka wysoką kompetencją w stosunku do całości archiwaliów staropolskich do XVIII w. włącznie. Pogłębiła umiejętności edytorskie, publikując akta z mało znanego procesu budzińskiego Polski

³³ *Tradycje i współczesność...*, Aneks 7: Wykaz profesorów, docentów i pomocniczych sił naukowych w r. ak. 1948/49 w zakresie nauk historycznych, s. 661 n.

³⁴ A. Gieysztor, Jadwiga Karwasińska (1900–1986), „*Studia Źródłoznawcze*”, 34, 1993, s. 137 n.

³⁵ *Ibidem*, s. 138.

³⁶ J. Karwasińska, *Proces polsko-krzyżacki w Warszawie przed sześciuset laty*, w: eadem, *Kujawy i Mazowsze. Wybór pism*, wybór i oprac. T. Dunin-Wąsowicz, Warszawa 1997, s. 9–28.

³⁷ Zob. eadem, *Pracownia Edytorska źródeł objaśniających początki państwa polskiego w latach 1954 i 1955*, „*Studia Źródłoznawcze*”, 1, 1957, s. 321–324.

³⁸ Eadem, *Odtworzenie archiwów d. Rzeczypospolitej*, w: *Pamiętnik V Powszechnego Zjazdu...*, t. 1, s. 169–176, cyt. za: wyd. 2, w: eadem, *Źródła archiwalne. Wybór pism*, wybór i oprac. T. Dunin-Wąsowicz, Warszawa 1998, s. 93–102; zob. też *Bibliografia prac Jadwigi Karwasińskiej za lata 1927–1988*, zestawila M. Kośka, w: eadem, *Święty Wojciech. Wybór pism*, wybór i oprac. T. Dunin-Wąsowicz, Warszawa 1996, s. 9–19.

³⁹ Eadem, *Archiwa skarbowe koronne i Obojga Narodów*, w: eadem, *Źródła archiwalne. Wybór pism...*, s. 59–91; eadem, *Archiwa skarbowe dawnej Rzeczypospolitej*, w: *ibidem*, s. 123–175.

⁴⁰ Eadem, *Rachunki żup solnych w XIV i XV wieku. Z Archiwum Podskarbińskiego Krakowskiego*, w: eadem, *Źródła archiwalne. Wybór pism...*, s. 49–58; eadem, *Księgi żupne olkuskie 1367–1794*, w: *ibidem*, s. 119–122.

⁴¹ *Rachunki żupne bocheńskie z lat 1394–1421*, wyd. J. Karwasińska, w: *Archiwum Komisji Historycznej PAU*, ser. 2, t. 3 (ogólnego zbioru t. 15), Kraków 1939, s. 123–232.

z Krzyżakami w 1414 r.⁴², zachowane w kopii współczesnej. Posłużyła się w obu tych publikacjach instrukcją wydawniczą PAU, uzupełnioną w tym drugim wypadku symboliką wydawniczą Józefa Siemieńskiego. Do tego samego nurtu edytorskiego należy powojenne już wydanie rachunków budowy zamku nowokorczyńskiego⁴³.

Po wojnie podjęła się zupełnie dla siebie nowego zadania – studiów krytycznych i publikacji w nowej serii *Pomników dziejowych Polski* żywotów św. Wojciecha i żywotu pięciu polskich braci męczenników. Zajęła się zatem wczesnym średniowieczem, zupełnie nową dla siebie epoką, przygotowując najpierw publikowane w „Studiach Źródłoznawczych” rozważania krytyczne nad podstawą rękopiśmienną edycji – rękopisami żywotów św. Wojciecha. Dla Karwasińskiej zajęcie się źródłami hagiograficznymi z przełomu X i XI w. musiało być nie lada wyzwaniem. Nigdy wcześniej nie zajmowała się źródłami hagiograficznymi, a podstawę źródłową stanowiły w dotychczasowych pracach źródła archiwalne. Tu zaś musiała się zmierzyć z kilkudziesięcioma rękopisami bibliotecznymi, z których większość znajdowała się w bibliotekach obcych, co w latach pięćdziesiątych ubiegłego stulecia stanowiło nie lada wyzwanie. Szczególny podziw budzi zbadanie różnic między rękopisami *Vita prior* św. Wojciecha pióra Jana Kanapariusza z klasztoru awentyńskiego, dzięki czemu udało się jej wykazać, że powstawały one w różnym czasie, chociaż wszystkie około roku tysięcznego, a poszczególne ich wersje starały się odpowiedzieć wymaganiom procesu kanonizacyjnego lub też dworu cesarskiego, bądź też wreszcie życzeniom klasztoru na Monte Cassino⁴⁴. Tę trudną materię przedstawiła autorka z wyjątkową przejrzystością, a nawet wykazała talent polemiczny, dyskutując skutecznie z Mathilde Uhlirz na temat datowania poetycznej wersji żywotu św. Wojciecha⁴⁵.

W ślad za studiami krytycznymi przeszła Karwasińska do edycji obu żywotów św. Wojciecha (pierwszego – pióra Jana Kanapariusza i drugiego – autorstwa Brunona z Kwerfurtu, jak również *Żywotu pięciu polskich braci męczenników*. Do dziś edycje te należą do najlepszych w nowej serii MPH⁴⁶. Ma też

⁴² *Sprawy i spory pomiędzy Polakami a Zakonem Krzyżackim / Lites ac res gestae inter Polonos ordinemque Cruciferorum*, t. 3, wyd. 2 c.d., wyd. J. Karwasińska, Warszawa 1935.

⁴³ *Rachunki z prac budowlanych na zamku w Nowym Mieście Korczynie w latach 1403–1408*, wyd. J. Karwasińska, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 4, 1956, nr 2, zeszyt dodatkowy, s. 409–490.

⁴⁴ J. Karwasińska, *Studia krytyczne nad żywotami św. Wojciecha, biskupa praskiego. III: Redakcje Vita I*, „Studia Źródłoznawcze”, 4, 1959, s. 9–32.

⁴⁵ Eadem, *Studia krytyczne nad żywotami św. Wojciecha, biskupa praskiego. IV: Miejsce Versus de passione s. Adalberti w szeregu żywotów*, „Studia Źródłoznawcze”, 9, 1964, s. 15–45.

⁴⁶ *Św. Wojciecha biskupa i męczennika żywot pierwszy*, wyd. J. Karwasińska, w: *Pomniki dziejowe Polski*, ser. 2, t. 4, cz. 1, Warszawa 1962; *Św. Wojciecha biskupa i męczennika żywot drugi / napisany przez Brunona z Kwerfurtu*, wyd. J. Karwasińska, w: *Pomniki dziejowe Polski*, ser. 2, t. 4, cz. 2, Warszawa 1969; *Żywot pięciu braci męczenników [albo] Żywot i męczeństwo*

w swoim dorobku wydanie *ad usum scholarum* w tłumaczeniu na język polski różnych źródeł z czasów Bolesława Chrobrego, z żywotami św. Wojciecha i Brunona z Kwerfurtu na czele⁴⁷.

Wojenne, a zwłaszcza powojenne nauki pomocnicze historii w Warszawie, a nie tylko na Uniwersytecie Warszawskim, zawdzięczają najwięcej Aleksandrowi Gieysztorowi⁴⁸. Przypomnieć trzeba, że lekturą, która skierowała gimnazjalistę Gieyszтора na studia historyczne na Uniwersytecie Warszawskim, był *Ród Awdańców w wiekach średnich* Władysława Semkowicza⁴⁹. Ma to znaczenie symboliczne i wskazuje, jak wiele Warszawa zawdzięcza krakowskiej szkole nauk pomocniczych.

Uczony ten, który napisał rozprawę magisterską⁵⁰ pod kierunkiem Marcellego Handelsmana, jeszcze przed wojną – podczas studiów uniwersyteckich – uczęszczał na wykład z dyplomatyki i na seminarium Stanisława Kętrzyńskiego. Równoległe z końcowymi latami studiów odbywał kurs i praktykę archiwalną w Warszawskim Archiwum Głównym Akt Dawnych. Swoje umiejętności warsztatowe doskonalił po studiach, podobnie jak obaj jego mistrzowie, w paryskiej École des Chartes. Doktorat wojenny (1942 r.), któremu patronowali obaj ci mistrzowie, poświęcił krytyce rzekomej bulli papieża Sergiusza IV. Jest to niewątpliwie ta rozprawa Aleksandra Gieyszтора, w której wykorzystał w największym stopniu swoje umiejętności w zakresie klasycznych nauk pomocniczych historii. Zabytek pergaminowy z kluniackiego klasztoru w Moissac, uchodzący za kopię autentycznej bulli Sergiusza IV (1009–1012), uznał na podstawie analizy dyplomatyczno-paleograficznej i filologicznej oraz po zbadaniu jego wymowy ideowej za fałszyfikat z czasów Urbana II – tekst propagujący pierwszą krucjatę⁵¹. Rozmiłowania się Gieyszтора już podczas studiów w obcowaniu z archiwaliami dotyczącymi dziejów ojczystych dowodzi jego artykuł napisany w 1983 r., z okazji 175-lecia Archiwum Głównego Akt Dawnych, pomieszczenie bowiem zbioru dokumentów pergaminowych z czasów I Rzeczypospolitej określa w nim mianem *sacrosanctum*⁵².

Benedykta, Jana i ich towarzyszy. List Brunona do króla Henryka / napisany przez Brunona z Kwerfurtu, wyd. J. Karwasińska, w: *Pomniki dziejowe Polski*, ser. 2, t. 4, cz. 3, Warszawa 1973.

⁴⁷ *Piśmiennictwo czasów Bolesława Chrobrego*, tłum. K. Abgarowicz, wstęp i komentarze J. Karwasińska, Warszawa 1966.

⁴⁸ Zob. zwłaszcza: S.K. Kuczyński, *Aleksander Gieysztor i nauki dające poznawać źródła historyczne*, „Przegląd Historyczny”, 91, 2000, z. 1, s. 51–60; M. Koczerska, *Aleksander Gieysztor 17 VII 1916 – 9 II 1999. Szkic biograficzny*, „Studia Źródłoznawcze”, 37, 2000, s. 3–12.

⁴⁹ W. Semkowicz, *Ród Awdańców w wiekach średnich*, wyd. 2, Poznań 1920.

⁵⁰ A. Gieysztor, *Władza Karola Wielkiego w opinii współczesnej*, Warszawa 1938.

⁵¹ Idem, *Ze studiów nad genezą wypraw krzyżowych. Encyklika Sergiusza IV (1009–1012)*, Warszawa 1948.

⁵² Idem, *W Archiwum Głównym prawie przed półwieczem*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, 2, 1987, s. 186.

Potrzeby wojennego nauczania na Wolnej Wszechnicy Polskiej skłoniły Aleksandra Gieysztora do napisania pierwszej wersji skryptu z nauk pomocniczych historii, który najbardziej znany jest z trzeciego wydania w 1948 r., rozszerzonego przy współudziale Stanisława Herbsta⁵³. Mimo zgrzebnej, powielaczowej formy, podręcznik ten jest nadal cytowany. Zaleca go szeroki zakres rzeczowy, poszerzony w stosunku do *Encyklopedii nauk pomocniczych historii* Władysława Semkowicza⁵⁴ o naukę o archiwach, wiadomości wstępne z filologii średniowiecznej łacińskiej, ikonografię historyczną i elementy bibliologii. Tym, co wyróżnia ten podręcznik, jest przede wszystkim perspektywa powszechna – europejska, tak w tematyce, jak w bibliografii.

Równie uniwersalny charakter ma *Zarys dziejów pisma łacińskiego* Aleksandra Gieysztora, opublikowany w 1973 r. w serii Instytutu Historii PAN pod redakcją Tadeusza Manteuffla, zatytułowanej Nauki Pomocnicze Historii⁵⁵. Powstanie tej serii było odpowiedzią na dotkliwy brak podręczników w tym zakresie, przydatnych w dydaktyce uniwersyteckiej i użytecznych dla badaczy. W warunkach przerwania w końcu lat czterdziestych na okres kilkuletni nauczania nauk pomocniczych, ich brak był dotkliwie odczuwalny. Projekt stworzenia całej serii podręczników nauk pomocniczych różnego autorstwa, w tym podjęcia się przez Gieysztora napisania podręcznika paleografii, powstał w rozmowach między Manteufflem a Gieysztorem dużo wcześniej, jak o tym świadczy ich korespondencja ze stycznia 1954 r., zachowana w Archiwum PAN⁵⁶. Żelaznej konsekwencji Tadeusza Manteuffla jako dyrektora Instytutu Historii PAN w latach 1953–1970 i trosce następnej dyirekcji IH PAN zawdzięcza polskie środowisko historyczne podręczniki chronologii⁵⁷, genealogii⁵⁸, numizmatyki⁵⁹, sfragistyki⁶⁰ i dyplomatyki⁶¹ oraz wspomnianej paleografii.

Zwiastunem podręcznika paleografii był artykuł Gieysztora o karolińskiej reformie pisma, opublikowany w 1955 r.⁶² Jest on ciekawy z dwóch powodów: merytorycznego i historiograficznego. Po pierwsze, ze względu

⁵³ Idem, *Zarys nauk pomocniczych historii*, wyd. 3 rozsz. przy współudziale S. Herbsta, Warszawa 1948.

⁵⁴ W. Semkowicz, *Encyklopedia nauk pomocniczych historii*, wyd. 3 popr. i uzup., Kraków 1945.

⁵⁵ A. Gieysztor, *Zarys dziejów pisma łacińskiego*, Warszawa 1973 (wyd. 2: Warszawa 2009).

⁵⁶ Archiwum PAN, Manteuffel III–192, jedn. 126, list 109 pisany przez A. Gieysztora do T. Manteuffla, 19 I 1954.

⁵⁷ *Chronologia polska*, red. B. Włodarski, Warszawa 1957 (wyd. 2: Warszawa 2007).

⁵⁸ W. Dworzaczek, *Genealogia*, t. 1–2, Warszawa 1959.

⁵⁹ R. Kiersnowski, *Pieniądz kruszcowy w Polsce wczesnośredniowiecznej*, Warszawa 1960.

⁶⁰ M. Gumowski, M. Haisig, S. Mikucki, *Sfragistyka*, Warszawa 1960.

⁶¹ K. Maleczyński, M. Bielińska, A. Gąsiorowski, *Dyplomatyka wieków średnich*, Warszawa 1971.

⁶² A. Gieysztor, *Problem karolińskiej reformy pisma*, „Archeologia”, 5, 1952–1953 [1955], s. 155–177.

na hipotezę o poligeniezie minuskuły karolińskiej, której kolebką miały być wielkie opactwa benedyktyńskie imperium karolińskiego, gdzie równocześnie, a pod wpływem mnichów iryjskich i anglosaskich zaczęły urzeczywistniać się dążenia do jednolitego, czytelnego pisma minuskułowego. Po drugie, dlatego, że przynosił ustosunkowanie się autora do kluczowych problemów literatury o znaczeniu pisma w średniowieczu i zadaniach paleografii. Czytelnika zdumiewa po latach znajomość przez Gieysztora bieżącej literatury przedmiotu, i to zarówno historiografii zachodniej, jak wschodnioeuropejskiej, i widzi w niej dowód szybkiego otwarcia się na świat polskich historyków, bezpośrednio po 1953 r. Autor wypowiada się zarówno przeciw wąskiemu traktowaniu paleografii jako umiejętności praktycznej, pozwalającej na odczytanie, umiejscowienie i datowanie źródła, jak przecenianiu roli pisma w rozwoju społeczeństwa średniowiecznego, postulując sytuowanie zjawisk graficznych w konkretnych ramach historycznych⁶³.

Zarys dziejów pisma łacińskiego Aleksandra Gieysztora wyróżnia się szerokim zakresem chronologicznym – od głębokiej starożytności do czasów niemal współczesnych, z uwzględnieniem wynalazku druku u schyłku wieków średnich i przełomu, jaki przyniosła w XIX w. maszyna do pisania. Jest to również podręcznik paleografii powszechnej, w czym stanowi uzupełnienie, ale i przeciwieństwo podręcznika Władysława Semkowicza⁶⁴, który szeroko analizował zabytki średniowiecznego piśmiennictwa obcej i polskiej proveniencji, zachowane na terytorium Polski. Gieysztor – w odróżnieniu do innych paleografów – traktował pismo jako wyraz tendencji artystycznych i klimatu mentalnego poszczególnych epok dziejowych.

Aleksander Gieysztor w swym pisarstwie zaznaczał swe zainteresowania źródłoznawcze tylko pojedynczymi artykułami, do których należy np. tekst dotyczący treści najstarszego zachowanego w oryginale dokumentu polskiego – Władysława Hermana dla katedry bamberskiej⁶⁵, uściślający jego datowanie; artykuł o odnalezionym oryginale bulli papieskiej Aleksandra III, zawierającej potwierdzenie statutu łęczyckiego z 1180 r.⁶⁶, czy wreszcie przyczynek o liście Arona biskupa krakowskiego⁶⁷. W całej jednak twórczości tego uczonego rozpoznać możemy doskonale przygotowanie warsztatowe i traktowanie jako przydatne źródła historyczne wszystkiego, z czego historyk może czerpać

⁶³ *Ibidem*, s. 159.

⁶⁴ W. Semkowicz, *Paleografia łacińska*, Kraków 1951 (wyd. 2 popr.: Kraków 2002).

⁶⁵ A. Gieysztor, *Bamberg i Polska w XI i XII wieku*, „Studia Źródłoznawcze”, 15, 1970 [1971], s. 71–83.

⁶⁶ Idem, *Nad statutem łęczyckim 1180 r. Odnaleziony oryginał bulli Aleksandra III z 1181 r.*, w: *Księga pamiątkowa 150-lecia Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie*, Warszawa 1958, s. 181–207.

⁶⁷ Idem, *List Arona biskupa krakowskiego: następna próba odgadnięcia tekstu*, w: *Benedyktyńska praca. Studia historyczne ofiarowane o. Pawłowi Szczanieckiemu w 80-rocznicę urodzin*, red. J.A. Spieź OP, Z. Wielgosz, Tyniec 1997, s. 45–48.

wiedzę o przeszłości – języka, krajobrazu naturalnego, pozostałości po człowieku tkwiących w ziemi, obyczajów, ceremoniale, materiale etnograficznym.

Z przedsięwzięć naukowych animowanych przez Aleksandra Gieysztora o szerokim, bo ogólnopolskim zakresie, wymienię jeszcze dwa, ściśle związane z tematem mojego referatu – powołanie Pracowni Edytorskiej i rocznika pod nazwą „*Studia Źródłoznawcze*”. Pierwsza inicjatywa łączy się z działalnością Kierownictwa Badań nad Początkami Państwa Polskiego w latach 1949–1952, które powołało tę pracownię dla wydawania źródeł objaśniających początki państwa polskiego. W 1953 r., wraz z utworzeniem Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN, Pracownia Edytorska została tam przeniesiona, by wkrótce potem i już na stałe stać się jednostką organizacyjną Instytutu Historii PAN. Dorobek tej pracowni w dziedzinie edytorstwa źródeł średniowiecznych, zastępujący edycje ze starej, lwowskiej serii *Monumenta Poloniae historica*, należy do dorobku naukowego w dziedzinie źródłoznawstwa Instytutu Historii PAN i ma charakter i wymiar ogólnopolski.

Rocznik „*Studia Źródłoznawcze*”, wydawany od 1957 r. przez Instytut Historii PAN, powstał z inicjatywy dwóch uczonych – Aleksandra Gieysztora i Gerarda Labudy, do których wkrótce dołączyła Brygida Kürbis i Ryszard Walczak jako sekretarz. Jest zrozumiałe, że główny ciężar prac redakcyjnych spoczywał na Poznaniu, a charakter tego czasopisma był od razu zdecydowanie ogólnopolski; trafiali się też autorzy reprezentujący bliższą, a niekiedy również i dalszą zagranicę. Sam tytuł skłaniał do innego niż dotychczas traktowania tej dziedziny wiedzy i umiejętności zawodowego historyka, która różni go od historyka amatora – już nie jako odrębnych nauk pomocniczych, ale jako źródłoznawstwa, czyli wiedzy i umiejętności, jakiej wymagają od nas różne typy źródeł historycznych. Rola „*Studiów Źródłoznawczych*” polegała także w dużej mierze na przekazywaniu informacji (poprzez recenzje i zapiski z nowości wydawniczych) o bieżącej, a odgradzonej w czasach PRL-u historiografii odnoszącej się do spraw warsztatu historyka na terenie dalszej zagranicy.

Drugim filarem uprawiania i nauczania nauk pomocniczych w Instytucie Historycznym UW był od początku lat sześćdziesiątych Ireneusz Ihnatowicz⁶⁸. Ekonomista z wykształcenia, związany początkowo z Łodzią, a potem z Warszawą, stał się z czasem wybitnym archiwistą i historykiem, o szerokich horyzontach badawczych. Jego praca habilitacyjna, o kancelarii przemysłowej w okręgu łódzkim⁶⁹, ukazywała badacza, który poprzez archiwalia pozostawione przez wielkich i średnich przemysłowców Łodzi i okręgu łódzkiego widział ludzi i ich mentalność. Owa mentalność przemysłowców pozostawała

⁶⁸ S. Ciara (*Ireneusz Ihnatowicz (19 I 1928 – 4 I 2001)*...), s. 174) pisze, że początki pracy dydaktycznej Ireneusza Ihnatowicza w Instytucie Historycznym UW sięgają 1956 r., kiedy pracował w NDAP, a od 1960 r. Instytut stał się jego głównym miejscem zatrudnienia.

⁶⁹ I. Ihnatowicz, *Historia kancelarii przemysłowej w okręgu łódzkim*, Wrocław 1967.

niekiedy na poziomie właścicieli manufaktury, mimo że pod względem majątku zaliczali się do elity majątkowej w Europie. Praca Ihnatowicza należała w swoim czasie do pionierskich, ponieważ zajmowała się kancelariami przemysłowymi w XIX i na początku XX w., a literatura polska była w tym zakresie rzeczowym i chronologicznym bardzo uboga.

Kolejnymi dziełami tego badacza były dwie podstawowe dla badań nad historią XIX i XX w. pomoce dydaktyczne: podręcznik *Nauki pomocnicze historii XIX i XX wieku*⁷⁰ i *Vademecum do badań nad historią XIX i XX wieku*⁷¹. Podręcznik nauk pomocniczych XIX i XX w. dzieli źródła pod względem formalnym na trzy rodzaje: archiwalne, biblioteczne i muzealne. Wykład jest jasny i przekonujący, a autor uzupełnia go przepisami prawnymi. Bardziej niż ten podręcznik znane jest *Vademecum*, które doczekało się drugiego rozszerzonego i uzupełnionego wydania, przygotowanego przez Andrzeja Biernata w 2003 r. i dotychczas jest niezastąpioną pomocą dla badacza historii XIX i XX w. Zarówno tytuł, jak i treść łączy je z *Vademecum* Teodora Wierzbowskiego⁷², odnoszącego się do źródeł średniowiecznych i staropolskich. *Vademecum* Ihnatowicza jest rezultatem olbrzymiej kwerendy autora, dzięki której dostarczył badaczowi historii nowożytnej i najnowszej precyzyjnych danych na temat kalendarzy, miar i wag, zasobów archiwów i bibliotek, hierarchii urzędniczej świeckiej i kościelnej o zasięgu światowym, z szerokim uwzględnieniem stosunków w państwach zaborczych, co jest niezwykle cenne dla badaczy dziejów ziem polskich w XIX i na początku XX w. Jedyną wadą tego repertorium, odczuwaną z biegiem czasu coraz wyraźniej, jest zakres chronologiczny kończący się na 1944 r.

Z prac Ihnatowicza odnoszących się do nauk pomocniczych historii XIX i XX w. należałoby jeszcze wspomnieć dwa artykuły: pierwszy, w którym proponuje normy edycji źródeł z tego okresu⁷³ i drugi, pisany wspólnie z Gieysztorem, pt. *Miejsce nauk pomocniczych w uniwersyteckim studium historycznym*, opublikowany w materiałach konferencji w Katowicach i Wiśle, zorganizowanej w 1972 r. przez Józefa Szymańskiego, a poświęconej problemom dydaktycznym nauk pomocniczych historii⁷⁴.

⁷⁰ Idem, *Nauki pomocnicze historii XIX i XX wieku*, Warszawa 1990.

⁷¹ Idem, *Vademecum do badań nad historią XIX i XX wieku*, t. 1–2, Warszawa 1967–1971.

⁷² T. Wierzbowski, *Vademecum. Podręcznik do studyów archiwalnych dla historyków i prawników polskich*, Warszawa 1908.

⁷³ I. Ihnatowicz, *Projekt instrukcji wydawniczej dla źródeł historycznych XIX i początku XX wieku*, „Studia Źródłoznawcze”, 7, 1962, s. 99–24; zob. też idem, *Problemy edytorstwa pamiętników jako źródeł do historii najnowszej*, „Pamiętnikarstwo Polskie”, 4, 1974, nr 1/2, s. 135–144.

⁷⁴ A. Gieysztor, I. Ihnatowicz, *Miejsce nauk pomocniczych w uniwersyteckim studium historycznym*, w: *Problemy dydaktyczne nauk pomocniczych historii. Materiały na konferencję naukowo-dydaktyczną poświęconą naukom pomocniczym historii*. Katowice – Wisła, 24–27 V 1972 r., Katowice 1972, s. 21–34.

W nauczaniu nauk pomocniczych historii XIX i XX w. w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego ma Ireneusz Ihnatowicz szczególne znaczenie również z tego względu, że był on twórcą programu i metody nauczania tych nauk, które kontynuowali wszyscy jego uczniowie i na trwałe zadomowiły się one w dydaktyce tego przedmiotu. Należy przy tym wyraźnie stwierdzić, że wbrew tradycyjnej nazwie nauczało się i naucza teraz w Instytucie Historycznym UW nie tyle nauk pomocniczych historii, co źródłoznawstwa, ponieważ podstawą nauczania są typy źródeł, takich jak prasa, pamiętnikarstwo, literatura piękna lub fotografia i film. W ten sposób w praktyce dydaktycznej zbliżamy się do metod propagowanych przez belgijską serię *Typologie des sources*, założoną przez Leopolda Genicota, poświęcającą każdemu typowi źródeł osobny zeszyt lub nawet opasły tom. Działaniom Ireneusza Ihnatowicza i jego uczniów zawdzięcza Instytut Historyczny dydaktykę źródłoznawstwa w odniesieniu do źródeł XIX i XX w. w wymiarze dwóch semestrów, czyli równym nauczaniu nauk pomocniczych historii średniowiecznej i wczesnonowożytnej (do końca XVIII w.).

Na tej samej konferencji nauk pomocniczych w Katowicach i Wiśle w 1972 r. dwaj inni autorzy z Wydziału Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego – Jerzy Kolendo i Ewa Wipszycka – przedstawili *Nauki pomocnicze historii w studium dziejów starożytnych*⁷⁵. W przeciwieństwie do referatu Gieysztor i Ihnatowicza, który dotyczył miejsca nauk pomocniczych w uniwersyteckim nauczaniu historii, ten zajmuje się głównie metodami nauczania nauk pomocnych starożytnikom – numizmatyki, epigrafiki, edytorstwa itp. – oraz rysuje program stworzenia pomocy dydaktycznych. Program ten został już i jest nadal konsekwentnie realizowany dzięki grupie starożytników warszawskich i z innych polskich ośrodków uniwersyteckich, pod kierunkiem Ewy Wipszyckiej-Bravo, w trzech tomach *Vademecum historyka starożytnej Grecji i Rzymu*⁷⁶, które nie są – jak prace Wierzbowskiego i Ihnatowicza – repertoriami, ale zbiorami studiów o poszczególnych naukach pomocniczych lub typach źródeł. Podręczniki te są uzupełniane od kilkunastu lat (od 1997 r.) przez tomy czasopisma „U Schyłku Starożytności. Studia Źródłoznawcze”, wcześniej publikowane jako wydawnictwo wielotomowe pod wspólnym tytułem *Chrześcijaństwo u schyłku starożytności. Studia źródłoznawcze*.

Podsumowując, można stwierdzić, że Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego, nie dysponując tak dobrze wyposażonym gabinetem nauk pomocniczych historii zawierającym przebogaty księgozbiór, zbiory fotografii dokumentów i odlewów pieczęci jak Katedra, a teraz Zakład Nauk

⁷⁵ J. Kolendo, E. Wipszycka, *Nauki pomocnicze historii w studium dziejów starożytnych*, w: *ibidem*, s. 53–60.

⁷⁶ *Vademecum historyka starożytnej Grecji i Rzymu*, red. E. Wipszycka, t. 1, wyd. 2, Warszawa 1982; t. 2, Warszawa 1986; t. 3: *Źródłoznawstwo czasów późnego antyku*, Warszawa 1999.

Pomocniczych Uniwersytetu Jagiellońskiego, tworzył – w każdym pokoleniu badaczy – podręczniki i pomoce do uprawiania nauk pomocniczych o zasięgu ogólnopolskim.

Zastanawiając się nad przyszłością nauk pomocniczych nie tylko w Instytucie Historycznym UW, ale w wymiarze ogólnopolskim, możemy być pewni, że nie czeka ich śmierć, lecz zmiana charakteru. Poszczególne nauki uzyskały dużą samodzielność, jak genealogia, która przekształciła się w historię społeczną, uprawianą przy pomocy metod genealogicznych, lub też sfragistyka i numizmatyka, a nawet chronologia, które weszły wyraźnie na teren historii kultury, wskazując, jak przy pomocy wyobrażeń napieczętnych lub monetowych władca wyrażał swoją moc lub zasięg swego panowania. Okazało się, że również sposoby mierzenia czasu należą do kategorii kultury, a system kancelaryjny odzwierciedla strukturę władzy w państwie, dokumenty i korespondencja z kolei wyrażają osobowość wystawcy i kulturę epoki. Jeżeli chodzi zaś o dydaktykę nauk pomocniczych, to sądzę, że powinna ona naśladować i już naśladuje postępowanie badacza, który stykając się z nowym źródłem, określa dzięki swej wiedzy i umiejętnościom właściwości materiału, czas i miejsce powstania źródła, jego charakter i cel, a niekiedy również autora, czyli posługując się wiedzą i umiejętnościami z zakresu nauk pomocniczych, dokonuje krytyki źródła.

Od narodu do płci (i z powrotem) Instytut Historyczny UW jako ośrodek badań nad XIX wiekiem

Tytuł mojego wystąpienia wziął się z chęci znalezienia czegoś, co pozwoliłoby uporządkować bogactwo informacji, z którym miałem do czynienia, i ułatwiło ich interpretację. Pojęcia „narodu” i „płci” wydały mi się użyteczne jako podstawowe punkty orientacyjne – jest to rzecz jasna rozwiązanie narażone na zarzut symplifikacji i jednostronności. Dlatego też opinie, które przedstawię, uważam przede wszystkim za materiał do dyskusji.

Kiedy w 1930 r. rozrastające się Seminarium Historyczne przekształcano w Instytut Historyczny, pracowało w nim kilku wybitnych badaczy XIX w.: Marceli Handelsman, Wacław Tokarz, Henryk Mościcki. Czołową postacią był tu bez wątpienia Handelsman – postrzegano go tak wtedy, a dziś, kiedy jego dorobek oceniamy z perspektywy kilkudziesięciu lat, Handelsmanowska dominacja rysuje się chyba jeszcze wyraźniej. Pozycja, jaką osiągnął, wynikała po części ze zdolności organizacyjnych, pracowitości i energii. Był przecież twórcą studiów historycznych na Uniwersytecie Warszawskim, kierował Seminarium, a następnie do 1939 r. – Instytutem Historycznym, trzykrotnie obejmował stanowisko dziekana Wydziału Humanistycznego UW; zasłużył się jako organizator polskiego środowiska historycznego i przedstawiciel polskich historyków na forum międzynarodowym¹. Handelsman to jednak przede wszystkim uczony o wielkich możliwościach twórczych i nauczyciel akademicki o rzadko spotykanej sile oddziaływania.

Miał bardzo szerokie zainteresowania badawcze. Zajmował się dziejami Polski i powszechnymi, historią ustroju i prawa, historią polityczną i społeczną, historią idei, biografistyką. Tadeusz Łepkowski nie przesadzał zbyt, nazy-

¹ T. Manteuffel, *Rola Marcellego Handelsmana w życiu naukowym Warszawy*, w: *Tradycje i współczesność. Księga pamiątkowa Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego 1930–2005*, red. J. Łukasiewicz, M. Mycielski, J. Tyszkiewicz, Warszawa 2005, s. 191–198; A. Gieysztor, *Środowisko historyczne Warszawy w okresie międzywojennym*, w: *ibidem*, s. 11–23.

wając go „historykiem całkowitym”². Można w każdym razie powiedzieć, że Handelsman zbliżał się do takiego ideału bardziej niż którykolwiek inny historyk polski tamtej – i chyba nie tylko tamtej – epoki. Zaczynał jako w przeważającej mierze mediewista (choć tytuł rozprawy doktorskiej, którą przedstawił w Zurychu w 1908 r., brzmiał *Napoléon et la Pologne 1806*) i mediewistyki nie porzucił, lecz – zacytuję w tym miejscu Aleksandra Gieysztora – „w latach dwudziestych zarówno jego badania własne, jak i seminarium, zawróciły głównie ku historii nowożytnej i nowoczesnej, a w latach trzydziestych zainteresowanie XIX w. całkowicie już dominowało”³. Rozległość badanej tematyki zasługuje na podkreślenie, ale nie były to jeszcze czasy specjalizacji tak wąskich jak obecnie. Prawdziwie wyróżniającą cechą dorobku naukowego Handelsmana stanowiła, jak sądzę, wysoko rozwinięta samoświadomość metodologiczna.

Trzeba zgodzić się z niewesołą konstatacją Andrzeja Feliksa Grabskiego, że „pogłębiona refleksja teoretyczno-metodologiczna nie należała do mocnych stron ówczesnej historiografii polskiej”⁴. Wśród nielicznych, którzy chcieli i potrafili zajmować się taką problematyką, wymienia Grabski na pierwszym miejscu Handelsmana, autora *Historyki*. Była to rozprawa pod wieloma względami nowatorska, swym teoretycznym rozmachem znacznie wykraczająca poza standardy podręcznika krytyki źródeł. Istniały też – co nie jest bynajmniej regułą – ścisłe zależności między refleksją metodologiczną Handelsmana a jego praktyką badawczą⁵.

Jako historyk XIX w. skupiał początkowo uwagę na epoce napoleońskiej, z czasem zagłębiał się coraz bardziej w dzieje polskiego ruchu narodowego doby powstań. Zwieńczeniem jego dziewiętnastowiecznych studiów miała stać się biografia Adama Jerzego Czartoryskiego. Pisał ją od 1940 r., pod niemiecką okupacją, w niezwykle trudnych warunkach, i nie zdołał jej ukończyć. Tekst szczęśliwie przetrwał wojnę i, opracowany przez Stefana Kieniewicza, ukazał się drukiem w trzech tomach w latach 1948–1950⁶.

Zagadnieniem, przy którego badaniu Handelsman najpełniej, jak się wydaje, wykorzystywał rozległość swych badawczych kompetencji i teoretyczno-metodologiczne zamiłowania, był „rozwój narodowości nowoczesnej”. Przygotowując do druku zbiór tekstów pod tym tytułem, pisał w 1923 r.

² T. Łepkowski, *Wstęp*, w: M. Handelsman, *Rozwój narodowości nowoczesnej*, oprac. T. Łepkowski, wyd. 2, Warszawa 1973, s. 10; P. Węcowski, *Marceli Handelsman (1882–1945)*, w: M. Handelsman, *Historyka*, oprac. P. Węcowski, repr. wyd. 2 popr. i uzupełn., Warszawa 2010 (Klasyki Historiografii Warszawskiej), s. 335–346.

³ A. Gieysztor, *O Marcelim Handelsmanie (1882–1945), twórcy Instytutu Historycznego*, w: *Tradycje i współczesność...*, s. 60.

⁴ A.F. Grabski, *Zarys historii historiografii polskiej*, Poznań 2000, s. 170.

⁵ T. Pawelec, *Mysł metodologiczna Marcelego Handelsmana*, Lublin 1994; idem, „Historyka” i refleksja metodologiczna Marcelego Handelsmana, w: M. Handelsman, *Historyka...*, s. 347–362.

⁶ M. Handelsman, *Adam Czartoryski*, t. 1–3, Warszawa 1948–1950 (Rozprawy Historyczne Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, t. 23–25).

o przedstawianej problematyce: to „oś wszelkich moich zainteresowań naukowych”⁷. *Rozwój narodowości nowoczesnej* stał się po kilkunastu latach publikacją trytomową⁸. Tom pierwszy, który ukazał się w 1924 r., najciekawszy z punktu widzenia studiów nad pojęciem „narodu” i procesami narodowotwórczymi, zawierał z jednej strony *case studies* (*System narodowo-polityczny Coli di Rienzo; Ideologia polityczna Towarzystwa Republikańców Polskich*), z drugiej – eseje o charakterze teoretycznym i syntetyzującym (*Rozwój narodowości nowoczesnej na Zachodzie europejskim; Znaczenie Napoleona dla rozwoju narodowościowego Europy*).

Handelsman był rzecz jasna, jak każdy, dzieckiem swoich czasów. Jego prace mieściły się w obrębie historiografii narodowej, intelektualnie oraz emocjonalnie związanej z ideą narodu, uznającej naród za naturalny podmiot dziejów i wyznaczającej historykowi stosowne zadania ideowo-wychowawcze⁹. Pamiętajmy, że taki wzorzec historiograficzny był w tamtej epoce akceptowany jako coś oczywistego przez przytłaczającą większość historyków. O Handelsmanie można jednak z pewnością powiedzieć, że skłaniał się do kwestionowania utartych wyobrażeń. Miał poczucie, że tradycyjny model historii wydarzeniowej wymaga zreformowania¹⁰.

Miał też dar przyciągania na prowadzone przez siebie seminaria ludzi utalentowanych. Uczniami Handelsmana byli tej miary badacze XIX w. co Ludwik Widarszal, Irena Pietrzak-Pawłowska (Lewandowska), Mieczysław Żywczyński i Stefan Kieniewicz. Widarszal, od 1931 r. starszy asystent Instytutu Historycznego, zamordowany w 1944 r., zajmował się dziejami Europy Południowo-Wschodniej: w 1934 r. wydany został drukiem w Warszawie jego doktorat *Sprawy kaukaskie w polityce europejskiej w latach 1831–1864*, również w Warszawie w 1937 r. ukazała się rozprawa habilitacyjna *Bułgarski ruch narodowy 1856–1872*¹¹. Ksiądz Żywczyński napisał doktorat o stosunku papieżstwa do powstania listopadowego i kwestii polskiej (*Geneza i następstwa encykliki „Cum primum” z 9 VI 1832 r. Watykan i sprawa polska w latach 1830–1837*, Warszawa 1935). W przeciwieństwie do Widarszala i Żywczyńskiego, którzy magisteria pisali w Warszawie u Handelsmana, Kieniewicz studiował w Poznaniu i pracę magisterską przygotował pod kierunkiem Adama Skalkowskiego. Przeniósłszy się do Warszawy, przygotował na seminarium Handelsmana doktorat *Spółczesność polskie w powstaniu*

⁷ Idem, *Rozwój...*, s. 24.

⁸ Idem, *Rozwój narodowości nowoczesnej*, t. 1, Warszawa 1924, t. 2: *Francja – Polska 1795–1845. Studia nad dziejami myśli politycznej*, Warszawa 1926, t. 3: *Ukraińska polityka ks. Adama Czartoryskiego przed wojną krymską*, Warszawa 1937.

⁹ T. Kizwalter, *National Historiography and its Ideological Conditions (19th–20th Century)*, w: *The National Idea as a Research Problem*, red. J. Sujecka, Warszawa 2002, s. 43–50.

¹⁰ T. Pawelec, *Myśl...*, s. 144–145.

¹¹ A. Zahorski, *Ludwik Widarszal (1909–1944)*, w: *Tradycje i współczesność...*, s. 43–49.

poznańskim 1848 roku (Warszawa 1935), a następnie biografię księcia Adama Sapiehy, wydaną w 1938 r.¹², na podstawie której habilitował się w 1946 r. na Uniwersytecie Jagiellońskim¹³.

Z siłą oddziaływania, jaka znamionowała Handelsmana, trudno było rywalizować – dotyczyło to także historyka tak wybitnego jak Wacław Tokarz. Autor *Ostatnich lat Hugona Kołłątaja* (Kraków 1905), od 1909 r. profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego, zrezygnował w 1920 r. z katedry w Krakowie, nie chcąc porzucić służby wojskowej (był m.in. szefem Wojskowego Instytutu Naukowo-Wydawniczego). Przeniesiony w stan spoczynku po zamachu majowym, w 1928 r. rozpoczął zajęcia na Uniwersytecie Warszawskim. Pracując tu, opublikował m.in. *Wojnę polsko-rosyjską 1830 i 1831* (Warszawa 1930) oraz *Insurekcję Warszawską 17 i 18 kwietnia 1794 r.* (Lwów 1934). Do jego uczniów należeli m.in. Henryk Jabłoński (doktorat *Aleksander Waszkowski: ostatni naczelnik miasta Warszawy w powstaniu 1863–64*, wydany w Warszawie w 1937 r.), Maksymilian Meloch i Rafał Gerber¹⁴.

Marceli Handelsman zmarł w marcu 1944 r. w obozie Dora-Nordhausen, a kilka miesięcy później jego uczniowie zaczęli odbudowę warszawskich studiów historycznych. Jesienią 1945 r. Stefan Kieniewicz powrócił do kraju, mając za sobą kilkumiesięczny pobyt w niemieckich obozach. Po latach wspominał w nieco żartobliwym tonie: „Po dłuższych poszukiwaniach okazało się, że jest dla mnie miejsce i etat tu, w Warszawie, w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego. Nie był to przypadek, ponieważ instytut ten organizowali wtedy «handelsmańscy» pod wodzą Tadeusza Manteuffla, moi starsi i rówieśni ze mną koledzy. Wszyscy oni przyjęli mnie jak najchętniej jako dawnego kumpla i swojego człowieka. Znalazłem się tu od jesieni 1946 r.”¹⁵ I podobnie jak w okresie międzywojennym Handelsman, Kieniewicz stał się czołową postacią studiów nad XIX w., które prowadzono w Instytucie po drugiej wojnie światowej.

Po pierwsze, ze względu na imponujący dorobek naukowy, zwieńczony monumentalną monografią powstania styczniowego¹⁶. Po drugie, dzięki działalności dydaktycznej. Seminarium prowadził od początku swej pracy w Instytucie – do 1957 r. wspólne dla magistrantów i doktorantów, później podzielone na magisterskie i doktorskie. Pod jego kierunkiem napisano ponad czterdzieści doktoratów (są tu, w zależności od źródła, różnice danych: 43,

¹² S. Kieniewicz, *Adam Sapieha (1828–1903)*, Lwów 1939 [1938] (wyd. 2: Warszawa 1993).

¹³ Idem, *Z rozmyślań dziejopisa czasów porozbiorowych*, w: *Stefan Kieniewicz i jego dziełnictwo w polskiej historiografii*, red. A. Szwarz, Warszawa 2010, s. 251–263.

¹⁴ S. Herbst, *Wacław Tokarz (1873–1937)*, w: *Tradycje i współczesność...*, s. 24–30; A. Gieysztor, *Środowisko historyczne...*, s. 19.

¹⁵ S. Kieniewicz, *O sobie i o historii*, w: *Tradycje i współczesność...*, s. 151.

¹⁶ Idem, *Powstanie styczniowe*, Warszawa 1972 (wyd. 2: Warszawa 1983; wyd. 3: Warszawa 2009).

46, 47 lub ok. 50), a wśród ich autorów byli m.in. Krzysztof Dunin-Wąsowicz, Władysław Rostocki, Hanna Dylągowa, Krzysztof Groniowski, Franciszka Ramotowska, Zbigniew Stankiewicz, Wiktoria Śliwowska, Barbara Grochulska, Tomasz Szarota, Jerzy Skowronek, Andrzej Szwarc¹⁷. Po trzecie wreszcie, do pracy naukowej i dydaktyki dochodziła wytrwała działalność redakcyjno-organizacyjna: przez czterdzieści lat (1952–1992) był redaktorem naczelnym „Przeglądu Historycznego”, przez piętnaście lat (1969–1983) przewodniczył Komitetowi Nauk Historycznych PAN.

Przyszło mu pracować w ciężkich warunkach, pod ideologiczno-polityczną presją, która – choć osłabła, osiągnąwszy swój stalinowski szczyt – pozostawała uciążliwa niemal do końca jego życia¹⁸. W drugiej połowie lat czterdziestych, po traumatycznych doświadczeniach wojny światowej, w kręgu polskich elit umysłowych silne były tendencje krytyczne wobec „dawnego świata”. Uwidocznili się wtedy autentyczne zainteresowanie marksizmem jako metodologiczno-historiozoficzną propozycją, która zdawała się oferować nowe perspektywy poznawcze¹⁹. Wkrótce jednak na plan pierwszy wysunął się bezwzględny nacisk stalinizacyjny, a marksizm zaprezentował się nie jako źródło intelektualnych inspiracji, lecz ideologiczny instrument o destrukcyjnym oddziaływaniu na pracę naukową. Stalinizm wyrządził wielkie szkody nauce, ale trafna wydaje się opinia, że marksizm w swej stalinowskiej wersji zakorzenił się na gruncie polskim stosunkowo słabo, a w naszej historiografii koncepcje marksistowskie współistniały i łączyły się wówczas z treściami obecnymi w niej od dawna²⁰. Na początku lat dziewięćdziesiątych Kieniewicz tak oceniał tamten okres: „Jeżeli byliśmy zmuszeni rezygnować z niektórych wątków badań, to na odcinku XIX w. ograniczenia te nie były tak dotkliwe, jak w historii najnowszej. [...] Gdy idzie o jakieś odgórne dezyderaty, muszę przyznać, że atmosfera w naszym środowisku Instytutu Historycznego była taka, że nikt z nas nie poszedłby i nie siedł na lansowanie jakichś tez, które sami byśmy uważali za fałszywe, czy na posługiwanie się retuszowanymi materiałami źródłowymi”²¹. I cokolwiek by nie mówić o sile partyjno-politycznego nacisku, nie uniemożliwiał on pisania prac wysokiej jakości – takich jak wydany we Wrocławiu w 1951 r. *Ruch chłopski w Galicji w 1846 roku* Kieniewicza.

¹⁷ H. Dylągowa, *Seminarium Profesora Stefana Kieniewicza*, w: *Tradycje i współczesność...*, s. 211–215; eadem, *Stefan Kieniewicz jako nauczyciel i Mistrz*, w: *Stefan Kieniewicz i jego dziedzictwo...*, s. 11–16.

¹⁸ W sprawie polityki władz PRL-u wobec środowisk historycznych zob. T.P. Rutkowski, *Nauki historyczne w Polsce 1944–1970. Zagadnienia polityczne i organizacyjne*, Warszawa 2007.

¹⁹ R. Stobiecki, *Historiografia PRL. Ani dobra, ani mądra, ani piękna... ale skomplikowana. Studia i szkice*, Warszawa 2007 (W Krainie PRL), s. 165–168.

²⁰ M. Górny, *Przed wszystkim ma być naród. Marksistowskie historiografie w Europie Środkowo-Wschodniej*, Warszawa 2007 (W Krainie PRL).

²¹ S. Kieniewicz, *O sobie i o historii...*, s. 151.

W okresie międzywojennym, przy całej rozległości badawczych horyzontów Handelsmana, w prowadzonych przez pracowników Instytutu studiach dziewiętnastowiecznych wyraźnie przeważała problematyka polityczna. Jeden z uczniów Handelsmana, mediewista Stanisław Arnold (doktorat w 1920 r., habilitacja w 1925 r.), kierował wówczas seminarium historii gospodarczo-społecznej i geografii historycznej, z którego wychodzili także badacze XIX w., tacy jak Janina Leskiewiczowa i Witold Kula²². Nie był to jednak z pewnością główny nurt badań. Powojenny kontakt z marksizmem – w znacznej mierze wymuszony i pod wieloma względami szkodliwy – przyczynił się do wzrostu zainteresowania tematami gospodarczymi i społecznymi.

Zainteresowanie to miało rozmaite oblicza. Utworzoną w 1949 r. Katedrą Historii Gospodarczo-Społecznej kierowała Żanna Kormanowa, autorka prac z dziejów ruchu socjalistycznego, rzeczniczka metodologicznej stalinizacji historiografii i nadzorca Instytutu z ramienia władz partyjnych²³. Natalia Gąsiorowska-Grabowska, która już przed wojną prowadziła zajęcia w Instytucie, ale związana była wtedy przede wszystkim z Wolną Wszechnicą Polską, objęła Katedrę Historii Nowożytnej i Najnowszej Polski. Gąsiorowska, która doktorat przygotowała na seminarium Szymona Askenazego (*Wolność druku w Królestwie Polskim 1815–1830*, egzamin doktorski we Lwowie w 1910 r., publikacja w Warszawie w 1917 r.), zajmowała się dziejami klasy robotniczej i przemysłu. Prace doktorskie napisali pod jej kierunkiem m.in. Ireneusz Ihnatowicz i Juliusz Łukasiewicz²⁴.

W 1949 r. pracę w Instytucie podjął Witold Kula – początkowo jako docent, a od 1950 r. profesor. Przed wojną studiował historię na Uniwersytecie Warszawskim i ekonomię w Wolnej Wszechnicy Polskiej. W 1939 r. uzyskał doktorat z historii (promotorem był Stanisław Arnold), habilitował się w 1947 r. na Uniwersytecie Łódzkim. Kula, uczony wielkiego formatu, zainteresowania i umiejętności historyka skupionego na badaniach źródłowych łączył z zamiłowaniem do refleksji teoretycznej²⁵. Wskazuje się, że to głównie pod jego wpływem polska historiografia zbliżyła się nieco do problematyki

²² A. Gieysztor, *Środowisko historyczne...*, s. 22.

²³ J. Leskiewiczowa, *Trudne lata Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego (1945–1952)*, w: *Tradycje i współczesność...*, s. 510; R. Stobiecki, *Historiografia PRL...*, s. 254–272.

²⁴ H. Jabłoński, *Natalia Gąsiorowska (1881–1964)*, w: *Tradycje i współczesność...*, s. 87; K. Groniowski, J. Leskiewiczowa, H. Samsonowicz, A. Wyczański, *Warszawskie środowisko historyczne. Uniwersytet Warszawski, IH PAN, IHKM*, w: *ibidem*, s. 243.

²⁵ A. Sosnowska, *Zrozumieć zacofanie. Spory historyków o Europę Wschodnią (1947–1994)*, Warszawa 2004 (W Krainie PRL), s. 94. Szkicową prezentację niezwykle bogatego i wielostronnego dorobku Witolda Kuli zawiera tom *Dziedzictwo Witolda Kuli*, Warszawa 1990. Anna Sosnowska (*Zrozumieć zacofanie...*, s. 92–94) przedstawia ten dorobek w kategoriach socjologii historycznej, Wojciech Piasek (*Antropologizowanie historii. Studium metodologiczne twórczości Witolda Kuli*, Poznań 2004) – jako przejaw „antropologizowania historii”.

teorii i metody. W Instytucie prowadził seminarium poświęcone dziewiętnastowiecznej historii gospodarczo-społecznej. Naukowe kariery zaczynali tam wybitni badacze XIX w. – Jerzy Jedlicki, Andrzej Jeziński, Tadeusz Łepkowski – ale w kręgu oddziaływania Witolda Kuli znaleźli się również znakomici znawcy innych epok: Antoni Mączak i Henryk Samsonowicz²⁶. W 1955 r. kierowana przez Kulę Katedra Historii Gospodarki Narodowej Polski została przeniesiona na Wydział Ekonomii UW.

Kiedy mowa o pierwszej połowie lat pięćdziesiątych, warto podkreślić, że mimo stalinowskiej presji Instytutowi udało się zachować wtedy minimum naukowej niezależności i różnorodności. Później, gdy ideologiczny nacisk osłabł, udawało się – przy wszystkich ograniczeniach natury politycznej – margines swobody poszerzać. W swych atrakcyjniejszych intelektualnie mutacjach marksizm pozostawał inspiracją dla historyków poszukujących metodologicznego oparcia, marksizm oficjalny zaczynał być traktowany jako retoryczna dekoracja.

Mimo wstrząsów politycznych, które miały swój wpływ na peerelowski żywot Instytutu, epoka poststalinowska przyniosła zatem względną stabilizację ideologiczną i lepsze – co nie znaczy dobre – warunki rozwoju nauk historycznych. W studiach nad XIX w. uwidoczniło się znaczne zróżnicowanie orientacji badawczych. Stefan Kieniewicz pracował nad polityczno-społecznymi dziejami ruchów konspiracyjnych i powstań narodowych, samodzielne badania podejmowali historycy wychodzący z jego seminarium. Barbara Grochulska zajmowała się przełomem XVIII i XIX w., od epoki stanisławowskiej, przez Księstwo Warszawskie, do konstytucyjnego Królestwa Polskiego²⁷. Jerzy Skowronek zwrócił się w stronę tematów Handelsmanowskich: biografii Adama Jerzego Czartoryskiego i problematyki bałkańskiej. Badania nad działalnością Czartoryskiego, których pierwszy etap zamykał doktorat (*Antynapoleońskie koncepcje Czartoryskiego*, Warszawa 1969), zwieńczyła fundamentalna biografia księcia (*Adam Jerzy Czartoryski 1770–1861*, Warszawa 1994)²⁸. Dziejami Bałkanów zajmował się również Mieczysław Tanty, uczeń Ludwika Bazylowa²⁹. Bazylow, absolwent Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie (doktorat w 1939 r.), pracował w Instytucie od 1948 r., a od 1956 r. kierował Katedrą Historii ZSRR (później Zakładem Historii Słowiańszczyzny i Historii ZSRR). Świetny znawca dziejów Rosji – a była to wtedy tematyka

²⁶ J. Kancewicz, *Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego w latach 1945–1948/49 w oczach studenta. Fragmenty wspomnień*, w: *Tradycje i współczesność...*, s. 524–530; A. Mączak, W. Tygielski, *Latem w Tocznieli*, Warszawa 2000, s. 134–135, 141–142, 146–147; H. Samsonowicz, A. Sowa, *Świadek epoki: wywiad rzeka*, współpr. D. Truszczak, Warszawa 2009, s. 77–78.

²⁷ B. Grochulska, *Handel zagraniczny Księstwa Warszawskiego. Z badań nad strukturą gospodarczą*, Warszawa 1967; eadem, *Warszawa na mapie Polski stanisławowskiej. Podstawy gospodarcze rozwoju miasta*, Warszawa 1980.

²⁸ Jerzy Skowronek – *historyk wieku XIX*, red. T. Kizwalter, Warszawa 1999.

²⁹ M. Tanty, *Rosja wobec wojen bałkańskich 1912–1913 roku*, Warszawa 1970; idem, *Bosfor i Dardanele w polityce mocarstw*, Warszawa 1982.

z jednej strony oficjalnie wspierana, z drugiej zaś niełatwa do rzetelnego uprawiania – miał wśród uczniów, obok Tantego, m.in. Leszka Jaśkiewicza i Pawła Piotra Wieczorkiewicza³⁰. Dobrze rozwijały się badania historii dwóch krajów Europy Zachodniej: Andrzej Zahorski (doktorat w 1951 r., pod kierunkiem Janusza Wolińskiego) zajmował się postacią Napoleona I i napoleońską Francją (podsumowaniem tych prac stała się piękna biografia władcy Francuzów: *Napoleon*, Warszawa 1982), Maria Wawrykowa (uczennica Rafała Gerbera) – dziejami Niemiec i stosunków polsko-niemieckich³¹. Trzeba powiedzieć, że geograficzny zakres badań, które prowadzono w Instytucie, był rozległy – XIX w. sięgały prace uczniów Mariana Małowista: afrykanistów Michała Tymowskiego i Bronisława Nowaka oraz Jana Kieniewicza, badacza dziejów Indii i europejskiej ekspansji kolonialnej³²; Izabella Rusinowa i Andrzej Bartnicki rozwijali studia z dziedziny amerykańistyki i historii kolonializmu³³. Gdy mowa o tematycznym zakresie badań, należy pamiętać o historykach takich jak Stanisław Herbst i Henryk Jabłoński: ich zainteresowania skupiały się na innych epokach, ale i we własnych pracach, i na swych seminariach, zajmowali się w pewnej mierze XIX w.³⁴

Jeśli chodzi o środowiskowe autorytety badawcze, to w dziedzinie historii Polski najsilniej zaznaczał się wpływ Stefana Kieniewicza, w dziedzinie studiów pozaeuropejskich – Mariana Małowista. Obaj nie byli entuzjastami teoretyzowania, nie gustowali w rozważaniach metodologicznych (Antoni Mączak: „Małowist nie lubił teorii”³⁵). Uprawiali jednak historiografię meto-

³⁰ Idem, *Ludwik Bazyłow (14 IV 1915 – 17 I 1985)*, w: *Tradycje i współczesność...*, s. 136–138. Najważniejsze prace Ludwika Bazyłowa: *Historia Rosji*, Wrocław 1969 (wyd. 4 popr. i uzupełn. przez P.P. Wieczorkiewicza: Wrocław 2005); *Ostatnie lata Rosji carskiej. Rządy Stolicy*, Warszawa 1972; *Spółczesność rosyjska w pierwszej połowie XIX wieku*, Wrocław 1973; *Polacy w Petersburgu*, Wrocław 1984.

³¹ M. Senkowska-Gluck, *Andrzej Zahorski (15 VII 1923 – 15 XII 1992)*, w: *Tradycje i współczesność...*, s. 154–156; M. Karpińska, *Wspomnienie o seminarium Profesora Andrzeja Zahorskiego*, w: *ibidem*, s. 228–236. Najważniejsze prace Marii Wawrykowej: *Dzieje Niemiec 1648–1789*, Warszawa 1976; *Dzieje Niemiec 1789–1871*, Warszawa 1980.

³² M. Tymowski, *Historia Mali*, Warszawa 1979; idem, *Karabin i władza w Afryce XIX wieku. Państwo i armie Samoriego i Kenedugu oraz ich analogie europejskie*, Warszawa 1985; B. Nowak, *Kupcy Mandingo w Afryce Zachodniej w XIX w.*, Warszawa 1974; J. Kieniewicz, *Kerala od równowagi do zacołania*, Warszawa 1975; idem, *Portugalczyki w Azji: XV–XX wiek*, Wrocław 1976; idem, *Historia Indii*, Wrocław 1980 (wyd. 3 popr. i uzupełn.: Wrocław 2003); idem, *Od ekspansji do dominacji. Próba teorii kolonializmu*, Warszawa 1986.

³³ I. Rusinowa, *Jefferson a początki amerykańskiego systemu partyjnego (lata 1790–1800)*, Warszawa 1984; A. Bartnicki, *Egipt i Sudan w polityce Wielkiej Brytanii 1882–1936*, Warszawa 1974.

³⁴ A. Wyczański, *O twórczości naukowej Stanisława Herbsty (1907–1973)*, w: *Tradycje i współczesność...*, s. 115–123; H. Szwankowska, T. Zarębska, R. Juskiewicz, *Wspomnienia o seminarium Profesora Stanisława Herbsty*, w: *ibidem*, s. 205–210; A. Garlicki, *Seminarium Profesora Henryka Jabłońskiego*, w: *ibidem*, s. 216–222.

³⁵ A. Mączak, *Marian Małowist (1909–1988)*, w: *ibidem*, s. 145.

dologicznie świadomą, oferując gruntownie przemyślane wzorce interpretowania materiału historycznego.

Małowist chciał odpowiedzieć na pytanie o przyczyny zacofania Polski. Założył, że Europa rozwijała się dzięki podporządkowywaniu sobie innych, słabszych gospodarczo rejonów (pierwszym kierunkiem tej ekspansji miał być europejski wschód). W swej twórczości naukowej zajmował się zatem polityczno-społecznymi aspektami rozwoju gospodarczego, przyjmując coraz rozleglejszą perspektywę porównawczą. Przed drugą wojną światową podjął badania regionów Bałtyku i Morza Czarnego w średniowieczu i epoce wczesnonowożytnej, a po wojnie stopniowo rozszerzał zakres swoich zainteresowań: studiował relacje między Europą Wschodnią a Zachodnią (*Wschód a zachód Europy w XIII–XVI wieku. Konfrontacja struktur społeczno-gospodarczych*, Warszawa 1973), badał dzieje przedkolonialnych państw afrykańskich (*Wielkie państwa Sudanu Zachodniego w późnym średniowieczu*, Warszawa 1964), początki kolonialnych podbojów (*Europa a Afryka Zachodnia w dobie wczesnej ekspansji kolonialnej*, Warszawa 1969), problematykę europejskich i azjatyckich imperiów (*Konkwistadorzy portugalscy*, Warszawa 1976; *Tamerlan i jego czasy*, Warszawa 1985), zjawisko niewolnictwa (*Niewolnictwo*, Warszawa 1987 – wspólnie z Izą Biezuńską-Małowist). Nie tworząc „modeli”, niechętnie systematyzując swe interpretacje, dążył do ujęć globalnych. Był marksistą z przekonania, ale odległym od urzędowej ortodoksji. Osiągnął to, co niestety bardzo rzadko jest udziałem polskich badaczy: stał się prekursorem koncepcji, które zdobyły sobie mocną pozycję w nauce światowej (zainspirował m.in. teorię systemu światowego Immanuela Wallersteina)³⁶. Wiekiem XIX bezpośrednio nie zajmował się, lecz silnie wpłynął na obejmujące również to stulecie badania kolonializmu i cywilizacyjnej peryferyjności.

W tekście opublikowanym w 1980 r. Stefan Kieniewicz tak charakteryzował swoją twórczość: „Orientuję się dobrze w staroświeckości własnego pisarstwa. [...] Metodologię praktykuję eklektycznie, dobierając argumentację według zasad zdrowego rozsądku”³⁷. Można to skomentować, wskazując, że rozsądny eklektyzm metodologiczny nie uchodzi dziś wcale za przejaw staroświeckości. W przedmowie do wydanych niedawno *Dziejów inteligencji polskiej do roku 1918* – dzieła, którego metodologiczny fundament został opracowany bardzo starannie – Jerzy Jedlicki pisał w imieniu zespołu autorskiego: „W sporze między historią społeczną a historią «dyskursów» zajmowaliśmy zatem stanowisko kompromisowe czy, jeśli kto woli, eklektyczne, dostrzegając zalety, ale i niedogodności każdej rygorystycznie traktowanej strategii badawczej”³⁸.

³⁶ A. Sosnowska, *Zrozumieć zacofanie...*, s. 85–90, 106–112, 203–213.

³⁷ S. Kieniewicz, *Z rozmyślań dziejopisa...*, s. 279–280.

³⁸ J. Jedlicki, *Przemowa*, w: *Dzieje inteligencji polskiej do roku 1918*, red. J. Jedlicki, t. 1: M. Janowski, *Narodziny inteligencji 1750–1831*, Warszawa 2008, s. 10.

Kieniewicz skupił się na historii Polski. Odświeżył tradycyjne wzorce historiografii narodowej, reinterpretując je w kategoriach historii społecznej. Korzystając z marksistowskiego instrumentarium pojęciowego, pozostawał kontynuatorem historyków, którzy za przedmiot badań przyjmowali dzieje narodu. W systematycznie publikowanych pracach na temat polskich konspiracji i powstań ruch narodowy przedstawiał jako zjawisko ukształtowane przez grę sił społecznych³⁹. Najważniejsze publikacje z tej dziedziny to *Konspiracje galicyjskie 1831–1845* (Warszawa 1950), wspomniany już *Ruch chłopski w Galicji w 1846 roku* (Wrocław 1951), *Sprawa włościańska w powstaniu styczniowym* (Wrocław 1953), *Warszawa w powstaniu styczniowym* (Warszawa 1954, wyd. 4: 1983), *Między ugodą a rewolucją. Andrzej Zamoyski w latach 1861–62* (Warszawa 1962), wreszcie *opus magnum* – *Powstanie styczniowe* (Warszawa 1972, wyd. 3: 2009). Dodać do tego trzeba, pomijając wiele innych pozycji, *The Emancipation of the Polish Peasantry* (Chicago 1970) i – *last but not least* – *Historię Polski 1795–1918*, podręcznik akademicki wydany po raz pierwszy w 1968 r., a po raz jedenasty w 2002 r. W latach osiemdziesiątych Kieniewiczowski styl uprawiania historii można było uznawać za tradycyjno-nalistyczny, był to jednak tradycjonalizm bardzo wysokiej próby, opierający się nie tylko na sprawności analitycznej i badawczej rzetelności, lecz również odpowiedniej dozie samoświadomości metodologicznej.

Kieniewicz i Małowist byli środowiskowymi autorytetami, okoliczności nie sprzyjały jednak upowszechnianiu się właściwej tym uczonym, metodologicznie świadomej postawy badawczej. Osłabnięciu ideologicznych ambicji władz, które sprawiało, że łatwiejsze stało się dystansowanie od wzorców marksistowskich, towarzyszyło urzędowe krępowanie swobody metodologicznych poszukiwań. W tym stanie rzeczy rozczarowanie marksizmem skłaniało często do uprawiania historiografii, której przyświecały – przeważnie mocno uproszczone – hasła pozytywistyczne. Postulatowi, aby pisać „jak było naprawdę”, towarzyszyło przeświadczenie, że „teoretyzowanie” prowadzi historyka na manowce. Nieco paradoksalnie, taki quasi-pozytywizm nie klócił się w praktyce z nadawaniem historii aktualnej wymowy politycznej, zwłaszcza w przypadku dziejów Polski. Pisanie o epoce powstań i konspiracji podlegało bowiem silnemu oddziaływaniu wzorców historiografii narodowej w ich zbanalizowanej, obiegowej postaci – podlegało tym łatwiej, że z narracji o XIX w. można było uczynić nośnik opinii, które w istocie dotyczyły wieku XX i które w PRL-u trudno było wypowiedzieć wprost⁴⁰.

³⁹ J. Zdrada, O Stefana Kieniewicza koncepcji dziejów porozbiorowych, w: *Stefan Kieniewicz i jego dziedzictwo...*, s. 29–102; A. Szwarz, *Stefan Kieniewicz jako historyk społeczeństwa polskiego XIX wieku*, w: *ibidem*, s. 121–130.

⁴⁰ W latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych popularni pisarze historyczni zaczęli przedstawiać Królestwo Polskie doby konstytucyjnej w sposób skłaniający czytelnika do myślenia

Starając się ocenić zmiany zainteresowań badawczych, rysujące się od końca lat pięćdziesiątych przez trzy następne dziesięciolecia, można powiedzieć, że popularność historii politycznej nie malała, znaczne przez dłuższy czas zainteresowanie dziejami gospodarczymi (zajmowali się nimi m.in. Natalia Gąsiorowska-Grabowska, Irena Pietrzak-Pawłowska, Juliusz Łukasiewicz, Maria Nietyksza, Witold Pruss⁴¹) zaczęło słabnąć i w końcu niemal zniknęło, bujnie rozwinęła się natomiast historia społeczna. W tej ostatniej dziedzinie istotny był wpływ badań prowadzonych w Instytucie Historii PAN przez Witolda Kulę i tworzone przez niego zespoły, ważne były również inspiracje zachodnioeuropejskie: początkowo przede wszystkim francuskiej szkoły „Annales”⁴², później niemieckich historyków skupionych na uniwersytecie w Bielefeld.

W latach osiemdziesiątych docierały do Polski z Zachodu nowe koncepcje, których podstawę stanowiło zbliżenie historii społecznej i historii kultury. W Instytucie najważniejszym przejawem takich tendencji były podjęte przez Annę Żarnowską studia nad dziejami kobiet i społeczno-kulturowym znaczeniem płci. Rezultaty zespołowych badań, kierowanych przez Żarnowską

o czasach mu współczesnych. Jerzy Łojek w *Szansach powstania listopadowego* (Warszawa 1966) i Marian Brandys w cyklu *Koniec świata szwoleżerów* (Warszawa 1972–1979) zdawali się sugerować, że Królestwo było swego rodzaju dziewiętnastowiecznym PRL-em, czyli niesuwerennym, satelickim państwem, w którym miejscowy establishment wahał się między bezwzględna lojalnością wobec rosyjskiej „centrali” a ostrożnymi próbami powiększenia marginesu niezależności. W podobny sposób ujmowali temat autorzy dramatów historycznych: Jerzy Mikke (*Niebezpiecznie, panie Mochnacki*), Kazimierz Radowicz (*Tajny więzień stanu*), Bogdan Urbankowski (*Mochnacki, sny o ojczyźnie*) czy Jerzy Żurek (*Sto ręk, sto sztyletów*); zob. A. Sordyl, *Między historią, kreacją i mitem*, Katowice 2001; eadem, *Między „tradycją przeżywaną” a „tradycją myślaną” – obraz historii narodowej w polskich dramatach historycznych z lat 1968–1989*, w: *Narracja, historia, fikcja. Dawne kultury w historiografii i literaturze*, red. Ł. Grützmacher, Warszawa 2009, s. 75–86. Przykład z publicystyki dotyczącej historii innych krajów: *Rozważania o wojnie domowej* Pawła Jasienicy (Warszawa 1979), w których rządy francuskich jakobinów stały się kostiumem dla dwudziestowiecznego totalitaryzmu.

⁴¹ N. Gąsiorowska, *Z dziejów przemysłu w Królestwie Polskim 1815–1918*, Warszawa 1965; *Materiały do historii miast, przemysłu i klasy robotniczej w okręgu łódzkim*, red. N. Gąsiorowska, t. 1–4, Warszawa 1957–1966; *Zakłady przemysłowe w Polsce XIX i XX wieku. Studia i materiały*, red. I. Pietrzak-Pawłowska, Wrocław 1967; *Uprzemysłowienie ziem polskich w XIX i XX wieku. Studia i materiały*, red. I. Pietrzak-Pawłowska, Wrocław 1970; *Gospodarka przemysłowa i początki cywilizacji technicznej w rolniczych krajach Europy. Studia i materiały*, red. I. Pietrzak-Pawłowska, Wrocław 1977; J. Łukasiewicz, *Przewrót techniczny w przemyśle Królestwa Polskiego 1852–1886*, Warszawa 1963; idem, *Kryzys agrarny na ziemiach polskich w końcu XIX wieku*, Warszawa 1968; W. Pruss, *Rozwój przemysłu warszawskiego w latach 1864–1914*, Warszawa 1977; M. Nietyksza, *Rozwój miast i aglomeracji miejsko-przemysłowych w Królestwie Polskim 1865–1914*, Warszawa 1986.

⁴² Zob. P. Pleskot, *Intelektualni sąsiedzi. Kontakty historyków polskich ze środowiskiem „Annales” 1945–1989*, Warszawa 2010; o sytuacji na przełomie stuleci: T. Wiślicz, *Szkoła „Annales” wobec wyzwań schyłku XX wieku. Krytyka i próby reform*, „Kwartalnik Historyczny”, 111, 2004, nr 2, s. 79–100.

i Andrzeja Szwarca, przedstawiano od 1989 r. na licznych konferencjach i publikowano w pokonferencyjnych wydawnictwach⁴³.

Badania te to już zjawisko nowej epoki. Koniec PRL-u oznaczał zniknięcie ciężących historykom ograniczeń polityczno-ideologicznych, możliwość swobodnego wyboru metodologii, łatwiejszy dostęp do archiwów (jeśli idzie o archiwalia, to dla dziewiętnastowieczników decydujące były zmiany u naszych wschodnich sąsiadów). Szanse, jakie otworzyły się przed badaczami, nie zostały w pełni wykorzystane. Rację ma Rafał Stobiecki, kiedy pisze, że po 1989 r. w polskiej historiografii dominowały „postawy abstynencji od teorii, powrotu do «czystej» faktografii, dążenie do podkreślania moralnych aspektów pisarstwa historycznego”, a wielkie, europejskie i światowe dyskusje historyków przechodziły u nas niemal bez echa⁴⁴. Zapowiedzi takiego stanu rzeczy widać było na długo przed ostatecznym upadkiem „realnego socjalizmu”. Jednakże wyraźny wzrost zainteresowania historią kultury, wynikający po części z niechęci do kosztujących wzorców marksistowskiej proveniencji, otwierał mimo wszystko nowe, obiecujące perspektywy badawcze. Widać to było w przypadku studiów z dziedziny *gender*, wkraczających na obszary, które wcześniej niezmiernie rzadko ciekawiły polskich historyków. Widać to było również tam, gdzie brano na warsztat bardziej tradycyjne tematy polityczno-społeczne, starając się jednak ujmować je w nowy sposób. Na seminariach Jerzego Skowronka i Barbary Grochulskiej zaczęto prowadzić badania kulturowych aspektów polityki: struktur światopoglądowych, systemów wartości i wierzeń, norm zachowania, tożsamości zbiorowych.

Szukanie ciągłości tam, gdzie mamy do czynienia przede wszystkim z różnorodnością i zmianami, jest przedsięwzięciem dyskusyjnym, wydaje mi się jednak, że w omawianym przeze mnie okresie można dostrzec kontynuację zainteresowań. „Naród”, pojęcie kluczowe dla historyków generacji Handelsmana, pozostał w centrum uwagi następnych pokoleń. I w tym

⁴³ Instytut Historyczny UW wydał następujące tomy studiów pod redakcją Anny Żarnowskiej i Andrzeja Szwarca: *Kobieta i społeczeństwo na ziemiach polskich w XIX w. Zbiór studiów*, Warszawa 1990 (wyd. 2: 1995); *Kobieta i edukacja na ziemiach polskich w XIX i XX w. Zbiór studiów*, cz. 1–2, Warszawa 1992 (wyd. 2: 1995); *Kobieta i świat polityki*, cz. 1: *Polska na tle porównawczym w XIX i w początkach XX wieku. Zbiór studiów*, Warszawa 1994, cz. 2: *W niepodległej Polsce 1918–1939. Zbiór studiów*, Warszawa 1996; *Kobieta i kultura. Kobiety wśród twórców kultury intelektualnej i artystycznej w dobie rozbiorów i w niepodległym państwie polskim. Zbiór studiów*, Warszawa 1996; *Kobieta i kultura życia codziennego. Wiek XIX i XX. Zbiór studiów*, Warszawa 1997; *Kobieta i praca. Wiek XIX i XX. Zbiór studiów*, Warszawa 2000; *Kobieta i kultura czasu wolnego. Zbiór studiów*, Warszawa 2001; *Kobieta i małżeństwo. Społeczno-kulturowe aspekty seksualności. Wiek XIX i XX. Zbiór studiów*, Warszawa 2004; *Kobieta i rewolucja obyczajowa. Społeczno-kulturowe aspekty seksualności. Wiek XIX i XX. Zbiór studiów*, Warszawa 2006; zob. również: *Równe prawa i nierówne szanse. Kobiety w Polsce międzywojennej*, red. A. Żarnowska, A. Szwarz, Warszawa 2000.

⁴⁴ R. Stobiecki, *Historiografia PRL...*, s. 209.

miejscu, na zakończenie, chciałbym powrócić do tytułu mojego wystąpienia. W ostatnim dwudziestoleciu pojęcie „narodu” stało się przedmiotem krytycznej refleksji, w polu zainteresowania historyków pojawiły się inne określenia zbiorowej tożsamości – takie jak „płeć kulturowa”. Widziałbym tu jednak nie tyle odsunięcie na bok tradycyjnie ważnego pojęcia, ile jego reinterpretację i wyznaczenie nowych kierunków badań.

Perypetie badań nad historią XX wieku w Instytucie Historycznym UW

Badania dziejów XX w. w naszym Instytucie mają z oczywistych powodów o wiele krótszą historię aniżeli studiowanie epok wcześniejszych. Rozwojowi nauk historycznych w Polsce (i nie tylko) towarzyszył od początku sceptycyzm co do możliwości naukowego opisu czasów bardzo bliskich współczesności. Ów sceptycyzm nasilał się wtedy, gdy interpretacja przeszłości stawiała się polem sporów politycznych.

Trafność obaw o instrumentalizację historii najnowszej poświadczają doświadczenia jej niektórych pionierów. Co prawda Adam Próchnik potrafił niemal na gorąco spisać historię *Pierwszego piętnastolecia Polski niepodległej*¹, ale jego kronikarska w swej formule praca została bezlitośnie zdewastowana przez cenzurę. Kłopoty nie ominęły też Władysława Pobóg-Malinowskiego, gdy pokusił się o opracowanie biografii Józefa Piłsudskiego. Chociaż pokazał on swego bohatera w bardzo przychylnym świetle, to jednak po ukazaniu się w lutym 1935 r. pierwszego tomu pracy spadły na niego – jak sam to określał – rozliczne „gromy i ciosy”². Inna jego książka, pt. *Narodowa Demokracja 1887–1918. Fakty i dokumenty*³, przypominała z kolei bardziej pamflet aniżeli poważne studium historyczne. Większą wartość poznawczą miały natomiast materiały publikowane na łamach kwartalnika (następnie dwumiesięcznika) „Niepodległość”, wydawanego od 1929 r. przez Instytut Badania Najnowszej Historii Polski. Były one jednak przeważnie poświęcone incydentalnym wydarzeniom, a duża część z nich miała charakter wspomnieniowych relacji, pochodzących od uczestników minionych wypadków.

Odbudowywany po wojennej katastrofie Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego skupiał początkowo dość szczupłe grono uczonych, a specja-

¹ A. Próchnik, *Pierwsze piętnastolecie Polski niepodległej (1918–1933). Zarys dziejów politycznych*, Warszawa 1933.

² D. i T. Nałęcz, *Józef Piłsudski – legendy i fakty*, Warszawa 1986, s. 76.

³ Warszawa 1932 (wyd. 1).

lizowali się oni przede wszystkim w epokach średniowiecznej i nowożytnej. Stopniowo do tego grona dołączali historycy zainteresowani czasami późniejszymi, m.in. Henryk Jabłoński, Żanna Kormanowa, Rafał Gerber i Ludwik Bazylow. Struktura organizacyjna placówki została określona zarządzeniem Ministerstwa Szkolnictwa Wyższego z 1952 r., które powołało do życia m.in. Katedrę Historii Polski Nowożytnej i Najnowszej. Stosowane nazewnictwo odzwierciedlało ówczesne realia pokoleniowe: dla części aktywnych naukowo po 1945 r. badaczy historią najnowszą był nie tylko wiek XX, ale i druga połowa poprzedniego stulecia.

W swoich wspomnieniach o Instytucie Historycznym Stefan Kieniewicz zauważał, że w latach czterdziestych „historią najnowszą myśmy się w ogóle nie zajmowali. Do 1905 r. doszliśmy gdzieś dopiero w połowie lat pięćdziesiątych – to już było po śmierci Stalina”⁴. Ta opinia nie jest wszakże ścisła, bo Henryk Jabłoński opublikował niewielką, ale nadal interesującą pracę *Polska autonomia narodowa na Ukrainie 1917–1918* już w 1948 r. Ten sam historyk wykładał od początku swej pracy w Uniwersytecie historię Polski od 1864 do 1918 r. Lecz rzeczywiście atmosfera panująca w czasach stalinizmu była dla zainteresowanych niedawną przeszłością zniechęcająca. Zresztą badania w tym zakresie miały prowadzić placówki pozauniwersyteckie: najpierw Instytut Pamięci Narodowej/Instytut Historii Najnowszej, z którym nawiązało współpracę kilku znanych później historyków akademickich (m.in. Witold Kula, Krzysztof Dunin-Wąsowicz, Henryk Wereszycki), następnie zaś powołany w innej już sytuacji politycznej i z innymi zadaniami Wydział Historii Partii KC PPR/PZPR. Choć ten ostatni nie zasługuje na miano instytucji w pełni naukowej, stał się on faktycznie monopolistą w zakresie interpretacji okresu Drugiej Rzeczypospolitej i drugiej wojny światowej. Stało się tak głównie dlatego, że pracownicy Wydziału otrzymali częściowy dostęp do źródeł (materiały archiwalne do tych lat znajdowały się w dyspozycji władz politycznych kraju), na który to przywilej nie mogli liczyć historycy z innych ośrodków.

Szanse na rzetelną pracę naukową były więc nikłe. Mimo to część środowiska wsparła aktywnie nowy porządek, angażując się w działania, które miały doprowadzić do ideologicznej „przebudowy” polskiej historiografii. Jedne inicjatywy, w postaci Marksistowskiego Zrzeszenia Historyków (m.in. Stanisław Arnold, Henryk Jabłoński, Żanna Kormanowa i Natalia Gąsiorowska-Grabowska) okazały się w sumie efemerydą, bez poważniejszych następstw, inne były już o wiele skuteczniejsze i groźniejsze.

Sympatie prolewicowe oraz zainteresowanie filozofią marksistowską dały się zauważyć w środowiskach naukowych już w międzywojennym dwudzie-

⁴ S. Kieniewicz, *O sobie i o historii*, w: *Tradycje i współczesność. Księga pamiątkowa Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego 1930–2005*, red. J. Łukasiewicz, M. Mycielski, J. Tyszkiewicz, Warszawa 2005, s. 151.

stoleciu. Jednakże w okresie stalinowskim zamiarem władz było narzucenie naukom humanistycznym i społecznym marksizmu jako jedynej dopuszczalnej dyrektywy badawczej, definiowanej przy tym w sposób niesłychanie prymitywny. Uosobieniem karykaturalnego w swej istocie rozumienia zależności między nauką a światopoglądem była w Instytucie Historycznym postawa Żanny Kormanowej, która – jak opisywał życzliwy jej Jan Kancewicz – za warunek podjęcia jakiegokolwiek tematu badawczego uważała zapoznanie się „z pracami klasyków marksizmu – i to nie Marksa i Engelsa, lecz Lenina, Stalina i ... Żdanowa”⁵.

Czasy stalinowskie przyniosły więc w konsekwencji znaczne ubezwłasnowolnienie i ideologizację nauki. Proces ten przebiegał jednak w poszczególnych dyscyplinach niejednakowo. Przykładowo, filozofia, która w oczach władz odgrywała rolę „królowej frontu walki ideologicznej”, została przekształcona organizacyjnie i personalnie w szybkim tempie, toteż w początku lat sześćdziesiątych nie było już na wyższych uczelniach śladu po szkole lwowsko-warszawskiej, a wszystkie katedry filozofii były kierowane przez członków partii (za wyjątkiem kilku katedr logiki). Inna kwestia to ewolucja poglądów dawnych stalinowskich ortodoksów, którzy w czasach rządów Władysława Gomułki podjęli próby wymuszenia reformy systemu, a przedstawiciele tzw. warszawskiej szkoły historii idei (historyków idei) należeli do czołowych wyrazicieli postulatów nurtu rewizjonistycznego w PZPR.

Położenie nauk historycznych w Uniwersytecie Warszawskim przedstawiało się nieco inaczej, w dużej mierze z powodów ludzkich. Instytut Historyczny był odbudowywany przez uczonych starej daty, wychowanków przedwojennej uczelni. Niektórzy z nich walczyli w szeregach AK, żaden z nich nie studiował w Instytucie Kształcenia Kadr Naukowych PZPR. Chociaż można było ich zaliczyć do kategorii „ludzi postępowych” i choć dostrzegali oni przydatność marksizmu w badaniach nad kwestią społeczną, to jednak ów marksizm nie stanowił dla nich intelektualnej przygody w takim stopniu jak to się stało w wypadku wielu uznanych później filozofów czy socjologów.

Ponadto marksistowska historiografia wariantu stalinowskiego nie wydała z siebie tak wybitnych umysłowości jaką był np. Leszek Kołakowski w środowisku filozoficznym. Raczej odwrotnie, podczas Pierwszej Konferencji Metodologicznej w Otwocku w 1951 r. politycznie gorliwi uczestnicy występowali bardzo agresywnie, ale kompromitowali się brakiem kompetencji. Wspomniana Żanna Kormanowa, współorganizatorka tej konferencji, zdradzała duże ambicje do ideologicznego przywództwa, ale nie mogła się równać pod względem pozycji naukowej z uczonymi tej klasy co Aleksander Gieysztor i Tadeusz Manteuffel. Ponadto jej aktywność hamowała częściowo Natalia Gąsiorowska-Grabowska, która w 1952 r. objęła w IH UW Katedrę Historii

⁵ J. Kancewicz, *Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego w latach 1945–1948/1949 w oczach studenta. Fragmenty wspomnień*, w: *ibidem*, s. 521.

Polski Nowożytnej i Najnowszej. Związana również od młodości z lewicą (przejściowo członkini KPP), była jednocześnie badaczką z uznanym dorobkiem i poważniej niż Kormanowa traktowała rygory warsztatu historycznego.

Ujmując to wszystko w pewnym skrócie, można powiedzieć, że choć Instytut Historyczny nie przeszedł przez czasy stalinowskie całkowicie bezboleśnie, to jednak w odróżnieniu od wielu innych ośrodków nie ośmieszył się kompromitującymi pracami z zakresu historii najnowszej. Zresztą książki, które jedynie pretendowałyby do rangi naukowości, nie powstały. Osoby związane z Instytutem publikowały okazyjnie propagandowe broszurki⁶, jak też mocno zideologizowane podręczniki⁷. Być może problemem był też poziom zajęć, które – wedle oceny pamiętających tamte czasy – prowadziły niekiedy osoby „przypadkowe, bez żadnego dorobku naukowego i o wiedzy nader powierzchownej”⁸. Opinię tę trudno jednak dziś zweryfikować.

W roku akademickim 1948/1949 w IH funkcjonowało Seminarium Historii Najnowszej Polski (p.o. kierownika – Stefan Kieniewicz). Wykład pt. „Dzieje II RP” prowadził Henryk Jabłoński; wykład „I wojna światowa, jej geneza i przebieg” – Tadeusz Różycki; wykład „Z historii ruchu robotniczego” – Żanna Kormanowa.

W roku akademickim 1950/1951 w IH funkcjonowało Seminarium Historii Polski Nowoczesnej; kierownik (na stanowisku profesora) – Stefan Kieniewicz⁹. Wykład z materializmu dialektycznego i historycznego prowadził Adam Schaff (profesor), ćwiczenia z tego przedmiotu – Jakub Litwin i Roman Zimand (asystenci).

W roku akademickim 1952/1953 w IH funkcjonowały: Katedra Historii Polskiej Nowożytnej i Najnowszej w składzie: kierownik (na stanowisku profesora) – Natalia Gąsiorowska-Grabowska, profesorowie – Henryk Jabłoński, Żanna Kormanowa i Witold Kula, docent – Irena Pietrzak-Pawłowska; Katedra Historii ZSRR: p.o. kierownika – Ludwik Bazyłow. Wykładali gościnnie: Józef Sieradzki, Paweł I. Kozłow.

W roku akademickim 1954/1955 powstała w ramach Wydziału Historycznego UW Katedra Podstaw Marksizmu-Leninizmu (kierownik – Teodor Ładyka).

W roku akademickim 1955/1956 w Katedrze Historii Polskiej Nowożytnej i Najnowszej pracowali: kierownik (na stanowisku profesora) – Natalia Gąsiorowska-Grabowska, profesorowie – Henryk Jabłoński, Stefan Kieniewicz, Żanna Kormanowa, zastępca profesora – Stanisław Piekarczyk, docent – Irena Pietrzak-Pawłowska, starsi asystenci – Barbara Grochulska, Tadeusz Kur, asystent – Janusz Berghauzen. Wykłady zlecone prowadziła Zofia Cybulska. W Katedrze Historii ZSRR pracowali: kierownik – Ludwik Bazyłow, asystenci – Maria Piątkowska i Mieczysław Tanty¹⁰.

⁶ Ż. Kormanowa, *Joachim Lelewel*, Warszawa 1946.

⁷ *Historia Polski 1864–1945. Materiały do nauczania w klasie XI*, wyd. 3, Warszawa 1953 (poszczególne rozdziały opracowali: W. Kula, Ż. Kormanowa, T. Daniszewski, W. Najdus, J. Kaniewicz, L. Grosfeld i M. Turlejska).

⁸ A. Garlicki, *Seminarium Profesora Henryka Jabłońskiego*, w: *Tradycje i współczesność...*, s. 217. Autor odnosił swoje słowa głównie do Tadeusza Kura.

⁹ Nie podaję przy nazwiskach uczonych ich stopni i tytułów naukowych, a jedynie zajmowane na uczelni stanowisko.

¹⁰ Na podstawie periodycznego wydawnictwa pt. *Skład Uniwersytetu Warszawskiego*.

O ile w Związku Radzieckim system stalinowski zaczął erodować już od śmierci kremlowskiego dyktatora, o tyle w Polsce proces ten rozpoczął się nieco później, a jego symboliczną kulminacją stały się wydarzenia 1956 r. Trudno nie docenić zmian, jakie zaszły w kraju w rezultacie tzw. Października. Nie ominęły one oczywiście i historiografii czasów najnowszych, która zaczęła powoli wyzwalać się z ideologicznej niewoli. Cenzura stała się łagodniejsza, publikacje przestawały straszyć natłokiem „złotych myśli” marksistowskich klasyków, zaprzestano praktyki fałszowania źródeł, stosowanej w latach poprzednich, kiedy w księgarniach pojawiły się np. zbiory spreparowanych dokumentów programowych KPP.

Co do tej ostatniej kwestii, to trzeba jednak zauważyć, że wycofywanie się z takiego proceduru dokonywało się dyskretnie, bez zaznajamiania opinii publicznej ze szczegółami całej sprawy. Toteż wspomniane edycje pozostały w obiegu naukowym i były wykorzystywane w dobrej wierze przez historyków i studentów.

Październik '56 był bowiem zjawiskiem złożonym, a gomułkowska „odwilż” nie objęła przestrzeni społecznej w jednakowym stopniu. W nauce generalne mechanizmy funkcjonowania nie zostały zmienione, utrzymała się zwłaszcza zasada partyjnego nadzoru nad działalnością środowisk badawczych.

Wedle popularnych wówczas słów Artura Sandauera, do „reperacji zegarka przystąpili ci, którzy go wcześniej popsuli”. Sytuacja w poszczególnych sferach życia publicznego pozostawała więc w dużym stopniu efektem fluktuacji w aparacie władzy. W praktyce na „odwilży” skorzystały najmocniej nauki społeczne i ekonomiczne, które znalazły w tym aparacie protektorów, demonstrujących teraz swój liberalizm (rozumiany w znaczeniu potocznym). Wszelako ci sami „liberałowie” w myśleniu o przeszłości prezentowali poglądy odziedziczone po SDKPiL oraz KPP. Druga Rzeczypospolita, przykładowo, była w ich oczach właściwie przeszkodą w urzeczywistnieniu na ziemiach polskich systemu komunistycznego, tworem swoście zbędnym, który odsunął w czasie chwilę zrewolucjonizowania Europy Środkowo-Wschodniej.

W dyskursie publicznym dominował nadal marksistowski język i konwencja myślenia. Historiografia dziejów najnowszych mogła teraz odejść od naginania faktów na rzecz przyjętej apriorycznie interpretacji, mogła powrócić do pozytywistycznej metodologii, zgodnie z którą podstawą orzekania o przeszłości są jednak fakty. Polityczni decydenci domagali się za to utrzymania oceny zjawisk, wydarzeń i postaci wedle kryteriów „klasowych”. Rewolucyjny ruch robotniczy traktowano nadal jako jedyną siłę, która reprezentowała słuszną rację historyczną. Można było natomiast zajmować się również dziejami niekomunistycznej lewicy, pokazując przy tym nie tylko jej błędy, ale i zasługi.

Kluczową rolę w interpretacji dziejów najnowszych miały wciąż odgrywać takie instytucje jak Zakład Historii Partii przy KC PZPR (przekształcony z Wydziału Historii Partii), Biuro Historyczne WP (od 1959 r. Wojskowy

Instytut Historyczny), Wojskowa Akademia Polityczna i Zakład Historii Stosunków Polsko-Radzieckich PAN. W placówkach tych dość licznie pracowały osoby, które miały w swoim życiorysie epizod aktywności w szeregach KPP, ZPP, armii Berlinga, a także (choć rzadziej) PPR, stąd też stosunkowo łatwo było im uwzględniać postulaty władz politycznych.

Paradoksalnie, sytuacja ta bywała dla środowisk uniwersyteckich pod pewnymi względami korzystna – Instytut Historyczny UW nie był np. przez władze „zadaniowany” (używając terminologii z ówczesnego języka politycznego) aż w takim stopniu jak wymienione wyżej instytucje czy nawet Instytut Historii PAN, który powstał głównie po to, aby przygotować marksistowską syntezę dziejów Polski.

Mniej komfortowo funkcjonowały środowiska uniwersyteckie pod względem dostępu do źródeł, albowiem „odpowiednie czynniki” nadal udostępniały je głównie pracownikom zaufanych placówek. Toteż praktycznie niedostępne pozostawały wciąż zespoły archiwalne dotyczące nie tylko okresu po 1944 r., ale także wielu aspektów okresu międzywojennego. Do takich źródłowych „rarytasów”, o obejrzeniu których można było jedynie pomarzyć, należały np. akta Komisariatu Rządu na m.st. Warszawę (policyjne raporty o sytuacji politycznej). Ciekawe jest przy tym, że odkąd po 1989 r. materiały te zaczęły ukazywać się drukiem, niektórzy „badacze” Drugiej Rzeczypospolitej jakby zapomnieli o ich istnieniu.

Wspomniana reglamentacja wytworzyła bowiem przekonanie, że ukryte materiały zawierają w sobie gotowe już odpowiedzi na nurtujące badaczy pytania. Wystarczy więc np. dotrzeć do materiałów tzw. komisji Duracza, a zagadka śmierci Marcelego Nowotki zostanie w pełni wyjaśniona, z kolei „wydarcie” władzom akt Urzędu Bezpieczeństwa pozwoli przedstawić wszystkie okoliczności pogromu ludności żydowskiej w Kielcach. Późniejsze doświadczenia pokazały historykom dziejów najnowszych złudność tego rodzaju przeświadczenia.

Wskazane powyżej okoliczności powodowały, że profesorowie starszej generacji, którzy kształtowali atmosferę w Instytucie Historycznym do końca lat sześćdziesiątych, wyrażali wciąż sceptycyzm co do możliwości rzetelnego badania czasów nieodległych. Tadeusz Manteuffel czy Stefan Kieniewicz przywoływali przy różnych okazjach słowa przysięgi doktorskiej, czyli tego ślubowania, w którym „żeśmy się zobowiązali powodować w naszej pracy [...] nie korzyścią materialną i nie żądzą poklasku, ale dobrem obranej przez nas dyscypliny naukowej”¹¹. Przypomnienia owe nie były kierowane wyłącznie do historyków czasów najnowszych, ale ci ostatni byli zapewne ich głównymi adresatami.

Pomimo wszystko, działalność tych historyków nabierała coraz bardziej poważnego charakteru – w ramach tych możliwości, jakie stwarzały realia polityczne kraju. Stopniowo zaczęto podejmować pomijane przedtem całkowicie

¹¹ S. Kieniewicz, *O etyce zawodu historyka*, „Kwartalnik Historyczny”, 81, 1974, z. 3, s. 517.

tematy, wprowadzając przy tym do obiegu naukowego niewykorzystywane wcześniej źródła. Takie walory miała imponująca pod względem zasięgu kwerendy archiwalnej książka Henryka Jabłońskiego o polityce PPS w czasie pierwszej wojny światowej¹². W ślad za tym poszły podobne co do konwencji, lecz skromniejsze w swych zamierzeniach publikacje Jerzego Holzera o PPS w latach 1917–1918¹³ i Andrzeja Garlickiego o genezie Legionów¹⁴. Nie doczekały się natomiast wówczas druku rozprawy doktorskie Anny Radziwiłł o ideologii wychowawczej sanacji (1967, promotor Adela Bornholtz), Szymona Rudnickiego o genezie ONR (1966, seminarium Henryka Jabłońskiego) ani też Zofii Zaks o sytuacji międzynarodowej Galicji Wschodniej w latach 1918–1923 (1966, promotor Henryk Jabłoński).

Henryk Jabłoński był niewątpliwie w latach sześćdziesiątych najważniejszą postacią w gronie historyków czasów najnowszych w Instytucie. Wypromował 29 doktorów¹⁵, grono uczestników jego seminarium było liczne i zróżnicowane, niezależnie od tego, że spory odsetek stanowiły osoby związane z instytucjami na polu politycznymi (Zakład Historii Partii, Wojskowa Akademia Polityczna). Deklarował się jako zdecydowany marksista, ale nie narzucał podopiecznym swych poglądów; inna rzecz, że górował nad nimi tak dalece erudycją, iż uniemożliwiała to rzeczywistą dyskusję. Swój czas dzielił między Uniwersytet a działalność polityczną, z rosnącą przewagą tej ostatniej, co nie pozostawało bez wpływu na jego publikacje. Dowodem tego była ostatnia z naukowych prac Jabłońskiego: *Narodziny Drugiej Rzeczypospolitej (1918–1919)*¹⁶. Bogactwo wykorzystanych źródeł, ogromna wiedza, sugestywnie prowadzona narracja sąsiadowały tutaj z propagandowymi wywodami o antyrewolucyjnej postawie PPS i apoteozą zasług bolszewików dla odzyskania przez Polskę niepodległości. W 1965 r. Jabłoński objął stanowisko ministra szkolnictwa wyższego i w krótkim czasie zaprzestał aktywności w Instytucie.

Zauważalną osobą pozostawała Żanna Kormanowa. Swych poglądów, prezentowanych w poprzednim okresie, raczej nie zmieniała, o czym świadczą zarówno protokoły zebrań organizacji partyjnej Wydziału Historycznego UW i Instytutu Historii PAN, jak też opinie wygłaszane podczas wykładów. Można

¹² H. Jabłoński, *Polityka Polskiej Partii Socjalistycznej w czasie wojny 1914–1918*, Warszawa 1958.

¹³ J. Holzer, *Polska Partia Socjalistyczna w latach 1917–1919*, Warszawa 1962. Rok później Holzer opublikował wspólnie z Janem Molendą książkę pt. *Polska w pierwszej wojnie światowej* (Warszawa).

¹⁴ A. Garlicki, *Geneza Legionów. Zarys dziejów Komisji Tymczasowej Skonfederowanych Stronnictw Niepodległościowych*, Warszawa 1964. Podstawą książki Holzera była praca doktorska obroniona na seminarium Żanny Kormanowej, a książki Garlickiego – rozprawa przygotowana pod kierunkiem Henryka Jabłońskiego.

¹⁵ Wedle Spisu prac doktorskich obronionych na Wydziale Historycznym UW w latach 1953–2002, <http://www.ihuw.pl/images/dzialalnosc/doktoraty-ih.pdf> (28 II 2012).

¹⁶ Warszawa 1962.

było m.in. na nich usłyszeć o sile amerykańskiego imperializmu, bez którego zachęty – jak tłumaczyła – małeńka Finlandia nie odważyłaby się napaść w 1939 r. na Związek Radziecki... Po 1956 r. zajęła się przede wszystkim edycją źródeł do dziejów proletariatu, zbierała materiały do bibliografii polskiego ruchu robotniczego, była redaktorką (wspólnie z Ireną Pietrzak-Pawłowską i Walentyną Najdus) tomu 3 *Historii Polski*, przygotowywanej przez IH PAN. Na seminarium Kormanowej powstały 24 prace doktorskie, w tym autorstwa kilku liczących się później badaczy (m.in. Anny Żarnowskiej i Eugeniusza C. Króla).

Perspektywy rozwoju historii powszechnej rysowały się w latach sześćdziesiątych dość mgliście. Aktywność naukowa Rafała Gerbera była niewielka, lepiej przedstawiały się jego osiągnięcia dydaktyczne (15 doktoratów), lecz ówcześni adiunkci Katedry Historii Powszechnej Nowoczesnej – Andrzej Bartnicki i Jerzy W. Borejsza – dopiero rozpoczynali swą karierę (ten ostatni zajmował się w tym czasie historią XIX w.)¹⁷. Natomiast Katedrze Historii Narodów ZSRR dynamiki nadawała przede wszystkich aktywność jej kierownika, który zaczynał już ogłaszać drukiem rezultaty zakrojonych na szeroką skalę badań nad schyłkiem dziejów Rosji carskiej¹⁸. Uczniowie Ludwika Bazyłowa, którzy odegrają w przyszłości ważną rolę w Instytucie Historycznym, debiutowali w latach późniejszych.

Osobnym wyzwaniem dla katedr były zadania dydaktyczne szczebla podstawowego. Liczba studentów w IH rosła, poszerzały się też ramy chronologiczne programu studiów. O ile można już było zapewnić kompetentną obsadę zajęć z międzywojnia, o tyle w mniejszym stopniu udawało się to w odniesieniu do czasów późniejszych. Między 1953 a 1969 r. powstało co prawda w IH UW dziewięć prac doktorskich dotyczących okresu po 1939 r., jednak żaden z autorów nie był pracownikiem Instytutu¹⁹. W rezultacie wykłady i ćwiczenia na temat drugiej wojny światowej i początków PRL-u prowadziły osoby, które specjalizowały się w epokach wcześniejszych.

W roku akademickim 1957/1958 Instytut Historyczny oferował na studiach stacjonarnych następujące zajęcia z historii najnowszej:

- seminarium Ludwika Bazyłowa z wybranych zagadnień dziejów Rosji w II połowie XIX w.;
- seminarium Stanisława Herbsta z historii wojskowości;

¹⁷ A. Bartnicki publikował w latach sześćdziesiątych prace popularyzatorskie (*Agresja włoska w Abisynii*, Warszawa 1964; *Traktat wersalski. Narodziny systemu wersalsko-waszyngtońskiego*, Warszawa 1967), naukowo debiutował w 1971 r. książką *Pierwszy front II wojny światowej. Konflikt włosko-etiopski 1935–1936* (Warszawa).

¹⁸ L. Bazyłow, *Działalność narodziństwa rosyjskiego w latach 1878–1881*, Warszawa 1960; idem, *Polityka wewnętrzna caratu i ruchy społeczne w Rosji na początku XX wieku*, Warszawa 1966. Na seminarium Bazyłowa powstało siedem doktoratów.

¹⁹ Trzy prace powstały na seminarium profesora Stanisława Herbsta i dotyczyły historii wojskowości.

- seminarium Henryka Jabłońskiego z historii politycznej Polski XIX–XX wieku;
- seminarium Żanny Kormanowej z historii Polski najnowszej;
- seminarium Ireny Pietrzak-Pawłowskiej z dziejów gospodarczych Polski 1864–1914;
- wykład Ludwika Bazylowa „Historia narodów ZSRR”;
- wykład Rafała Gerbera „Wybrane zagadnienia historii powszechnej XX wieku”;
- wykład Henryka Jabłońskiego „Historia Polski po 1864 r.”;
- wykład Żanny Kormanowej „Początki polskiego ruchu robotniczego”;
- wykład Ireny Pietrzak-Pawłowskiej „Sytuacja ziem polskich w międzynarodowej wymianie gospodarczej na przełomie XIX/XX wieku”;
- ćwiczenia z historii Polski po 1864 r. (Andrzej Garlicki, Jerzy Holzer);
- zajęcia z materializmu dialektycznego i historycznego (prowadzone przez pracowników wydziałowej Katedry Materializmu Dialektycznego i Historycznego).

W roku akademickim 1967/1968 w Instytucie Historycznym funkcjonowały:

- Katedra Historii Polski Nowoczesnej i Najnowszej: kierownik (na stanowisku profesora) – Henryk Jabłoński, adiunkci – Andrzej Garlicki, Jan Kancewicz, Szymon Rudnicki, Irena Spustek, Józef Ryszard Szaflik, Zofia Zaks;
- Katedra Historii Powszechnej Nowoczesnej: kierownik (na stanowisku profesora) – Rafał Gerber, docent – Witold Rodziński, adiunkci – Andrzej Bartnicki, Jerzy W. Borejsza;
- Katedra Historii Narodów ZSRR: kierownik (na stanowisku profesora) – Ludwik Bazylow, adiunkt – Mieczysław Tanty, starszy asystent – Aleksander Achmatowicz;
- Katedra Historii Ruchów Społecznych: kierownik (na stanowisku profesora) – Żanna Kormanowa, profesor – Irena Pietrzak-Pawłowska, adiunkci – Jerzy Holzer, Anna Żarnowska, starszy asystent – Maria Nietyksza.

Studentom studiów stacjonarnym oferowano następujące zajęcia:

- rok I: „Ustrój PRL na tle porównawczym”, wykład (Janusz Berghauzen, Józef Ryszard Szaflik);
- rok IV: „Historia powszechna 1870–1939”, wykład (Rafał Gerber), ćwiczenia (Andrzej Bartnicki, Jerzy W. Borejsza); „Historia Polski 1864–1939”, wykład (Jerzy Holzer, Jan Kancewicz), ćwiczenia (Andrzej Garlicki, Szymon Rudnicki, Irena Spustek, Anna Żarnowska); „Historia Narodów ZSRR”, wykład (Aleksander Achmatowicz, Mieczysław Tanty);
- rok V: „Historia Polski na tle dziejów powszechnych 1939–1945”, wykład (Janusz Berghauzen), ćwiczenia (Zofia Zaks); „Geografia gospodarcza i polityczna świata współczesnego”, wykład (Rafał Gerber).

Ponadto odbywały się:

- seminaria: Ludwik Bazylow, Rosja w okresie I wojny światowej; Rafał Gerber, Stosunki międzynarodowe w końcu XIX i w XX wieku; Henryk Jabłoński, Historia Polski XIX i XX w., ze szczególnym uwzględnieniem dziejów II Rzeczypospolitej; Stanisław Herbst, Historia wojskowości; Żanna Kormanowa, Historia wielkich ruchów społecznych XIX i XX wieku; Irena Pietrzak-Pawłowska, Warszawa XIX i XX wieku oraz historia regionów gospodarczych Polski;
- wykłady monograficzne: Ludwik Bazylow, „Upadek caratu”; Żanna Kormanowa, „Zarys historii międzynarodowego ruchu robotniczego 1917–1939”; Irena Pietrzak-Pawłowska, „Warunki gospodarczo-społeczne odbudowy państwa polskiego w 1918 r. na tle europejskim”.

Cechą charakterystyczną struktury IH było organizacyjne oddzielenie badaczy historii Polski od „powszechników”. Nie sprzyjało to integracji i wymianie poglądów, zwłaszcza że wspólne spotkania naukowe katedr należały do rzadkości, podobnie jak i wewnątrzinstytutowe konferencje. Paradoksalnie, częstszą okazją do dyskusji nad problemami historii najnowszej stawały się otwarte zebrania organizacji partyjnej i organizacji młodzieżowych, a od końca lat sześćdziesiątych także firmowane przez Instytut ogólnopolskie sympozja studenckich kół naukowych (m.in. kilkuletni cykl spotkań w schronisku w Roztoce koło Zakopanego) oraz wakacyjne obozy naukowe dla studentów.

Zewnętrzna aktywność instytutowych specjalistów od historii najnowszej była słabo zauważalna, rzadko występowali w latach sześćdziesiątych jako autorzy głównych referatów w czasie zjazdów historyków, podobnie jak w częściowo politycznych dyskusjach, inicjowanych głównie przez Zakład Historii Partii. Formą adaptacji do wymogów tamtych czasów było natomiast postępujące „upartyjnienie” kadry nauczającej – stało się regułą, że zajmujący się historią najnowszą należeli do PZPR. Od zasady tej istniały jedynie pojedyncze wyjątki.

Odrębną kwestią jest obecność instytutowych historyków w mediach. Z tego punktu widzenia ważną cenzurą był rok 1963, kiedy to do redakcji nowo tworzonego tygodnika „Kultura” wszedł ówczesny adiunkt IH UW, Andrzej Garlicki.

Powstanie „Kultury” przebiegało w atmosferze środowiskowego skandalu, a w trakcie zjazdu ZLP w Krakowie w 1965 r. Antoni Słonimski ironicznie wymieniał długą listę nobliwych postaci Związku, które odmówiły kontaktów z tygodnikiem. Jednakże „Kultura”, choć długo dość niemrawa pod względem dynamiki dziennikarskiej, stopniowo poszerzała grono współpracowników i już w pierwszych latach pisma publikowali tu m.in. Stefan Bratkowski, Paweł Hertz, Janusz Krasiński, Igor Newerly, Andrzej Osęka i Barbara Stanosz.

Do ważniejszych rubryk należał dział recenzji, gdzie zaczęli wypowiadać się historycy: Jerzy Łojek, Andrzej Paczkowski, Stanisław Russocki, Jerzy Skowronek, Janusz Tazbir, Michał Tymowski i inni. I tutaj jednak wystąpienia pracowników katedr historii najnowszej z IH UW należały do wyjątków. Charakterystyczne, że kiedy w marcu 1965 r. redakcja zorganizowała spotkanie pt. *Ku prawdziwej historii*²⁰, to – oprócz prowadzącego rozmowę Andrzeja Garlickiego – zabrał w niej głos jeszcze tylko Henryk Jabłoński, i to nie tyle w roli badacza z Uniwersytetu, co jako sekretarz naukowy PAN i członek Kolegium „Kultury”²¹.

²⁰ Inspiracji do tej rozmowy dostarczył cykl artykułów Marii Turlejskiej pt. *Polska po wrześniu*, opublikowany przez tygodnik „Polityka”.

²¹ Jabłoński nie brał zresztą udziału w spotkaniu, dopisał tylko swą wypowiedź do stenogramu dyskusji (okrojonego przez cenzurę), w której uczestniczyli: Czesław Madajczyk, Marian Malinowski, Tadeusz Rawski, Maria Turlejska, Andrzej Werblan, Stanisław Wroński i Dominik Horodyński.

Lata sześćdziesiąte przyniosły zaostrzenie konfliktów politycznych oraz napięć społecznych. Dla rozwoju historiografii czasów najnowszych odsunięcie Władysława Gomułki okazało się korzystne. Skupiona wokół Edwarda Gierka ekipa posługiwała się marksizmem już czysto instrumentalnie, chętniej zajmując się mnożeniem i dystrybucją majątku państwowego aniżeli studiowaniem pism klasyków. Z elity władzy i instytucji publicznych odeszli weterani „kapepowskiego” światopoglądu i chociaż wyciszono nacjonalistyczną propagandę (tę z Marca '68), to jednak Gierkowi i jego współpracownikom bliższa była formuła solidaryzmu narodowego (z partią na czele) aniżeli frazeologia internacjonalizmu. Historiografii nie narzucano żadnego modelu metodologicznego. Funkcjonowała natomiast lista tematów tabu, wśród których dominowały kwestie stosunków polsko-radzieckich oraz niektóre wątki dziejów ruchu robotniczego – od końca lat siedemdziesiątych zaczęły one być określane mianem „białych plam”.

Te uwarunkowania polityczne otworzyły przed historiografią czasów najnowszych nowe perspektywy. Już u schyłku 1968 r. Jerzy Holzer opublikował obszerny szkic o Drugiej Rzeczypospolitej, wyzwolony z poprzednio funkcjonujących schematów interpretacyjnych²². W następnych latach podjęto w kraju dynamiczne badania historii Polski, szczególnie okresu międzywojennego, z uwzględnieniem pomijanych dotąd kwestii systemu partyjnego oraz dziejów głównych obozów i partii politycznych. W nurcie tym mieściły się prace autorów z Instytutu Historycznego: Józefa Ryszarda Szaflika²³, Jerzego Holzera²⁴, Anny Żarnowskiej²⁵ i Andrzeja Chojnowskiego²⁶. Napisana w latach siedemdziesiątych biografia Józefa Piłsudskiego ukazała się wiele lat później, Andrzej Garlicki uzyskał natomiast zgodę na publikację kilku monografii, które przedstawiały poszczególne fazy aktywności tej postaci²⁷.

W zakresie historii powszechnej, obok wspomnianych już prac Andrzeja Bartnickiego, należy odnotować książkę Jerzego Holzera, która sygnalizowała zwrócenie się tego badacza w stronę tematyki niemieckiej²⁸. Tomasz Wituch obronił w 1972 r. rozprawę doktorską pt. *Ruch młodoturecki i próby modernizacji imperium otomańskiego w latach 1908–1914*, ale powstała na tej kanwie książka ukazała się dopiero na początku nowej dekady²⁹. Największą

²² Cykl artykułów pt. *Dzieje Polski najnowsze* ukazywał się w tygodniu „Kultura” od nr. 34 (1968), następnie zaś wyszedł drukiem: *50 lat niepodległej Polski*, Warszawa 1968.

²³ J.R. Szaflik, *Polskie Stronnictwo Ludowe Piast 1926–1931*, Warszawa 1970.

²⁴ J. Holzer, *Mozaika polityczna Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1974.

²⁵ A. Żarnowska, *Klasa robotnicza Królestwa Polskiego 1870–1914*, Warszawa 1974

²⁶ A. Chojnowski, *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939*, Wrocław 1979.

²⁷ A. Garlicki, *U źródeł obozu belwederskiego*, Warszawa 1978; idem, *Przewrót majowy*, Warszawa 1978.

²⁸ J. Holzer, *Kryzys polityczny w Niemczech 1928–1930. Partia i masy*, Warszawa 1970.

²⁹ T. Wituch, *Tureckie przemiany. Dzieje Turcji 1878–1923*, Warszawa 1980. Wcześniej autor ten opublikował popularyzatorską pracę: *Kanał Sueski*, Warszawa 1972.

aktywność wykazywał więc zespół skupiony wokół Ludwika Bazyłowa. On sam opublikował kilka nowych, obszernych prac³⁰, a na początku lat siedemdziesiątych zadebiutował Mieczysław Tanty³¹.

W 1969 r. rozporządzeniem ministerialnym uniwersyteckie katedry zostały zastąpione przez zakłady, do których kompetencji należała przede wszystkim organizacja zajęć dydaktycznych.

W roku akademickim 1972/1973 w IH UW funkcjonowały:

– Zakład Historii Najnowszej Powszechnej i Polski: kierownik (na stanowisku profesora) – Stanisław Herbst, profesorowie – Stanisław Herbst, Henryk Jabłoński, docenci – Andrzej Garlicki, Jerzy Holzer, Józef Ryszard Szaflik, adiunkci – Janusz Berghauzen, Jan Kancewicz, Szymon Rudnicki, Irena Spustek, Zofia Zaks, Anna Żarnowska, starszy asystent – Andrzej Chojnowski, asystent stażysta – Tomasz Nałęcz;

– Zakład Historii Powszechnej i Geografii Świata Współczesnego: kierownik (na stanowisku profesora) – Rafał Gerber, starszy wykładowca – Jerzy W. Borejsza, adiunkt – Andrzej Bartnicki, starsi asystenci – Julia Domaradzka, Tomasz Wituch;

– Zakład Historii Narodów ZSRR i Słowiańszczyzny: kierownik (na stanowisku profesora) – Ludwik Bazyłow, docenci – Andrzej Poppe, Mieczysław Tanty, starsi asystenci – Aleksander Achmatowicz, Leszek Jaśkiewicz.

Po 1970 r. wzmożyły się naciski władz politycznych, aby w programach nauczania pojawiła się szerzej historia PRL-u. Był to jeden ze skutków Marca '68, albowiem propaganda pomarcowa twierdziła, że do wystąpień studenckich doszło m.in. za sprawą niedostatecznej znajomości przez młodzież najnowszej historii Polski, która – jak sugerowano – została zafałszowana przez „syjonistów”. Aby umożliwić uczelniom zrealizowanie tego dezyderatu, zaczęto ułatwiać zatrudnienie osobom, które deklarowały chęć zajmowania się dziejami Polski Ludowej; powstawały też pomysły, aby nauki humanistyczne wykonywały prace na zlecenie instytucji polityczno-państwowych, stąd m.in. Instytut Historyczny UW miał się podjąć przygotowania monografii obrazującej dzieje Huty Warszawa i Fabryki Samochodów Osobowych na Żeraniu (projekty te szybko upadły).

W IH UW powołany został w 1974 r. Zakład Historii Polski Ludowej, na którego czele stanął Marian Wojciechowski, poprzednio pracownik Uniwersytetu im. Mikołaja Kopernika w Toruniu oraz Wojskowej Akademii Politycznej. Ten doskonały znawca problematyki niemieckiej i archiwista nie stronił od aktywności politycznej, pełnił też ważne funkcje o charakterze administracyjnym (m.in. zastępcy sekretarza Wydziału I PAN w latach

³⁰ L. Bazyłow, *Ostatnie lata Rosji carskiej. Rządy Stołypina*, Warszawa 1972; idem, *Obalenie caratu*, Warszawa 1976.

³¹ M. Tanty, *Rosja wobec wojen bałkańskich 1912–1913 roku*, Warszawa 1970.

1972–1981). Jeśli jednak władze oczekiwały, że zdynamizuje on promark-sistowskie zaangażowanie historyków IH, to doznały rozczarowania, albowiem Marian Wojciechowski właściwie nie angażował się w tamtym okresie w życie Instytutu³².

Badań nad dziejami PRL-u Zakład praktycznie nie prowadził – przy utrzymującym się braku dostępu do materiałów archiwalnych było to niemożliwe. Toteż spośród nielicznych publikacji tego zespołu z lat siedemdziesiątych warta odnotowania jest głównie książka Józefa Ryszarda Szaflika, poświęcona jednak okresowi wcześniejszemu³³.

W roku akademickim 1979/1980 w IH UW funkcjonowały:

- Zakład Historii Najnowszej Polski i Powszechnej: kierownik (na stanowisku docenta) – Andrzej Garlicki, profesor – Henryk Jabłoński (urlopowany), docenci – Jerzy Holzer, Anna Żarnowska, adiunkci – Andrzej Chojnowski, Jan Kancewicz, Tomasz Nałęcz, Szymon Rudnicki, starsi asystenci – Jerzy Halbersztadt, Tadeusz Szumowski, asystent – Piotr Wróbel, asystenci stażyści – Michał Czajka, Mirosław Paskudzik;
- Zakład Historii Powszechnej i Geografii Świata Współczesnego: kierownik (na stanowisku profesora) – Andrzej Bartnicki, adiunkt – Tomasz Wituch, asystenci – Jerzy Hankiewicz, Zbigniew Kwiecień, asystent stażysta – Lidia Milka;
- Zakład Historii Polski Ludowej: kierownik (na stanowisku profesora) – Marian Wojciechowski, profesor – Józef Ryszard Szaflik, adiunkt – Teofil Piotrkiewicz, starsi asystenci – Andrzej Krawczak, Romuald Turkowski, asystent stażysta – Włodzimierz Borodziej;
- Zakład Historii Narodów ZSRR i Słowiańszczyzny: kierownik (na stanowisku profesora) – Ludwik Bazyłow, profesor – Mieczysław Tanty, adiunkci – Liliana Głuchowicz-Trzebska, Leszek Jaśkiewicz, Paweł Wieczorkiewicz.

Charakterystykę lat osiemdziesiątych lepiej będzie pozostawić historykom, którzy nie byli uczestnikami wypadków, jakie rozegrały się trzydzieści lat temu. Można natomiast zasygnalizować, w formie krótkiego epilogu, że tamta dekada wniosła w świat historyków najnowszych wiele napięcia, spowodowała też w tym gronie wyraźniejszą polaryzację postaw aniżeli miało to miejsce w latach poprzednich.

W badaniach dominowała nadal problematyka polityczna, tym bardziej że nasilały się wówczas oczekiwania opinii publicznej, aby historycy zaczęli wreszcie prawdziwie opowiadać o kwestiach zakłamywanych przez propagandę i służebną wobec władz historiografię. Z kolei zaangażowanie się w dyskusje metodologiczne i historiozoficzne, częste w krajach zachodnich, w polskich

³² Przede wszystkim nie przeniósł swojego członkostwa w PZPR do organizacji partyjnej Wydziału Historycznego UW. W rozmowach, jakie prowadziłem z Marianem Wojciechowskim w ostatnich latach jego życia, podkreślał on, że w IH UW zaczął pracować na prośbę Aleksandra Gieysztor.

³³ J.R. Szaflik, *Początki konspiracyjnego ruchu ludowego. Studium o taktyce politycznej Centralnego Kierownictwa Ruchu Ludowego 1939–1943*, Warszawa 1972.

warunkach wydawało się nadmiernym luksusem. Przełamywano natomiast opory przed opisywaniem wydarzeń, które zdarzyły się zupełnie niedawno i które z natury rzeczy nie posiadały ogólnie dostępnej dokumentacji źródłowej. Udany przykładem takie podejścia była książka Jerzego Holzera, pokazująca najważniejsze zjawisko polskiej rzeczywistości tamtego okresu³⁴.

Historia Polski i powszechna wykładane były nadal przy założeniu, że wiek XX stanowi właściwie kontynuację poprzedniego stulecia. Tymczasem już w latach sześćdziesiątych niektórzy badacze anglosascy zaczęli zauważać, że dzieje świata po 1900 r. wskazują na narodziny osobnej epoki, ze specyficznymi procesami rozwoju, nową dynamiką oraz geografią przemian. Wydarzenia 1989 r., upadek systemu jałtańskiego, bankructwo komunizmu, wielkie przemieszczenia ludności na cywilizacyjnej osi południe – północ, rewolucja informatyczna – te i inne zjawiska potwierdziły ową diagnozę. Wszystko to skłaniało do przemyślenia od podstaw postawy badawczej, poszerzenia pola widzenia, wypracowania technik pracy nad nieznanymi przedtem kategoriami źródeł, jakie pojawiły się za sprawą rozwijających się w XX w. technologii.

Chociaż historycy prowadzą niemiłknące spory o daty krańcowe, to zgadzają się na ogół, że „wiek skrajności” (Eric Hobsbawm) dobiegł swego końca. Utworzenie w Instytucie Historycznym w latach dziewięćdziesiątych Zakładu Historii XX wieku było więc posunięciem logicznym. Funkcjonowanie tego Zakładu będzie zapewne tematem interesujących rozważań przy okazji kolejnego jubileuszu naszej społeczności.

³⁴ J. Holzer, „Solidarność” 1980–1981. *Geneza i historia*, Paryż/Warszawa 1984 (wydanie krajowe ukazało się w tzw. drugim obiegu).

Pracownicy Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego 1930–2010

Poniższy spis zawiera oprócz imion i nazwisk pracowników IH UW jedynie daty ich urodzin oraz śmierci. Szczegółowe informacje biograficzne zawiera praca: Szymon Brzeziński, Krzysztof Fudalej, *Pracownicy naukowo-dydaktyczni Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego 1930–2010. Słownik biograficzny*, Warszawa 2012.

Achmatowicz Aleksander 1930–2009
Antoniewicz Włodzimierz 1893–1973
Arnold Stanisław 1895–1973
Askenazy Szymon 1867–1935
Augustyniak Urszula 1950
Bałaban Majer 1877–1942
Banaszkiewicz Jacek 1947
Barański Marek 1943
Bartnicki Andrzej 1933–2004
 Bartosiewicz Barbara – zob. Wagner
 Barbara
Bartoszewicz Agnieszka 1966
Batowski Henryk 1907–1999
Bazyłow Ludwik 1915–1985
Berghauzen, Berghausen Janusz 1930–
–1977
Biedka Eugeniusz 1935
Biernat Andrzej 1949
Biezuńska-Małowist Iza 1917–1995
Błachowska Katarzyna, publikowała
 także jako Katarzyna Krupa 1966
Bobiatyński Konrad 1977
Bogucka Maria 1929
Borawska Danuta z d. Rokicka 1922–
–1991

Borejsza Jerzy Wojciech 1935
Bornholtz, Bornholtzowa Adela
 z d. Richter 1901–1981
Borodziej Włodzimierz 1956
Brańska Eugenia 1909–1987
Bravo Benedetto 1931
Brzostek Błażej 1977
Bystrzycki Aleksander 1947
Cegielski Tadeusz Jan 1948
Chankowski Andrzej Stanisław 1963
Charewiczowa Łucja z d. Strzelecka
 1897–1943
Choińska-Mika Jolanta 1957
Chojnowski Andrzej 1945
Chomać-Klimek Regina 1938
Ciara Stefan 1949
Cieślak Stanisław 1910–1980
Czajka Michał 1957
Czubaty Jarosław 1961
Ćwiek Zbigniew 1920–1964
Derelkowski Andrzej 1945
Deszczyńska Martyna 1965
Deszczyński Marek 1967
Dębski Sławomir 1971
Divéky Adorján 1880–1965

- Długoborski Wacław 1926
Domaradzka Julia 1942
Dunin-Wąsowicz Krzysztof 1923
Dunin-Wąsowicz, Wąsowicz,
Wąsowiczówna Teresa 1926–2004
Dygo Marian 1951
Dzięgielewski Jan 1948
Dziubiński Andrzej 1936
Ekes Janusz 1943
Evert-Kapesowa, Kappes, Evert-Kapes,
Evert-Kappesowa Halina 1904–1985
Falkowski Wojciech 1952
Feldman Józef 1899–1946
Gajda Eugeniusz 1934–2005
Garlicki Andrzej 1935
Gawin Dariusz 1964
Gawlas Sławomir 1949
Gąsiorowska-Grabowska Natalia 1881–
–1964
Geller Ewa 1955
Gerber Rafał 1909–1981
Geremek, Geremkova Hanna 1930–
–2004
Gieysztor Aleksander 1916–1999
Głuchowicz-Trzebska Liliana 1945
Goś Anna ?–
Górczyński Wit 1942–2010
Górka Olgierd 1887–1955
Graża Hieronim 1957
Grochulska Barbara 1924
Gromacka Regina 1963
Gruszecki Stefan 1915–?
Halbersztadt Jerzy 1951
Halecki Oskar 1891–1973
Handelsman Marceli 1882–1945
Hankiewicz Jerzy 1953
Herbst Stanisław 1907–1973
Holzer Jerzy 1930
Hryniewicz Marek 1939–1989
Ihnatowicz Ireneusz 1928–2001
Jabłoński Henryk 1909–2003
Jaczynowska Maria 1928–2008
Jagodziński Wiesław 1944–1989
Jakubowska Barbara – zob. Wagner
Barbara
Janiak-Jasińska Agnieszka 1973
Janicka Urszula 1971
Janicki Marek Andrzej 1971
Janiszewski Paweł 1967
Jarząbek Wanda 1969
Jaśkiewicz Leszek 1945–2005
Jendryczko Tomasz 1953
Kalabiński Stanisław 1923–1980
Kamieniecki Witold 1883–1964
Kamińska Zofia 1908–1996
Kamiński Marek Kazimierz 1948
Kancewicz Jan 1916
Kapes Halina – zob. Evert-Kapesowa
Halina
Karpińska, Żbikowska Małgorzata 1955
Karpiński Andrzej 1950
Karpiński Rafał 1941
Karwasińska Jadwiga 1900–1986
Kawecka-Wójcik Krystyna 1931–1981
Kądziera Łukasz 1955–1997
Kąkolewski Igor 1963
Keckowa, Keck Antonina 1908–1992
Kętrzyński Stanisław 1876–1950
Kieniewicz Jan 1938
Kieniewicz Stefan 1907–1992
Kipa Emil 1886–1958
Kizwalter Tomasz 1955
Kochanowski, Korwin-Kochanowski Jan
Karol 1869–1949
Kochanowski Jerzy 1960
Koczarska Maria 1944
Koczorowska, Koczorowska-Pielińska
Ewa 1925–1991
Kołodziejczyk Arkadiusz 1957–2011
Kołodziejczyk Dariusz 1962
Kołodziejczyk Tadeusz – zob. Różycki-
-Kołodziejczyk Tadeusz
Kopczyński Michał 1964
Koral Piotr 1968
Korduba Miron (Myron) 1876–1947
Kormanowa Żanna z d. Zelikman 1900–
–1988
Korwin-Kochanowski Jan – zob.
Kochanowski Jan Karol
Kosińska Urszula 1969
Kozłowski Paweł Iljicz 1908–1980
Kozłowska Zofia Teresa 1936
Krawczak Tadeusz 1950
Kreczmar Jerzy 1902–1985

- Kriegseisen Wojciech 1955
Kroll Piotr 1971
Król Eugeniusz Cezary 1947
 Krupa Katarzyna – zob. Błachowska Katarzyna
Książek Jarosław 1957
Kuczyński Stefan Maria 1904–1985
Kula Jan Marcin 1943
Kula Witold 1916–1988
Kulecka Alicja 1956
Kulesza Ryszard 1957
Kur Tadeusz 1918–1984
Kwaśniewski Tadeusz 1915–1943
Kwiecień Zbigniew 1951
Lachowicz Leokadia 1909–?
Lalik Tadeusz 1928–2000
Lengauer Włodzimierz 1949
Leskiewiczowa, Leśkiewicz Janina 1917
Leśniewski Czesław 1888–1947
Leśniewski Michał 1966
Lewak Adam 1891–1963
Lipski Andrzej 1954–1996
Lulewicz Henryk 1950
Łepkowski Tadeusz 1927–1989
Łuczyska-Suchodolska Ewa 1942
Łukasiewicz Juliusz 1923
Maciak Dariusz 1958
Maciejewska Wanda 1906–1988
Maciejewska-Jagiello Maria 1948
Maciszewski Jarema 1930–2006
Majewski Piotr Maciej 1972
Małowist Marian 1909–1988
Manikowski Adam 1946
Manteuffel, Manteuffel-Szoegé Jerzy 1900–1954
Manteuffel, Manteuffel-Szoegé Tadeusz 1902–1970
Markowski Artur 1978
Maternicki Jerzy 1935
Matysiak Monika 1942
Mazur Elżbieta 1953
Mączak Antoni 1928–2003
Mączakowa Anna 1931
Michalik Zbigniew 1945
Michalski Jerzy 1924–2007
Michalek Krzysztof 1955–2009
Michałowska-Mycielska Anna 1968
Michałowski Roman 1949
Milka-Wieczorkiewicz Lidia 1956
Modzelewski Karol 1937
Molenda Jan 1930
Moraczewski Adam 1907–1941
Morawski Zbigniew 1947
Moszczeńska Wanda 1896–1974
Mościcki Henryk 1881–1952
Mórawski Karol 1935
Mularska-Andziak Lidia 1957–2004
Mycielski Maciej 1965
Myśliwski Grzegorz 1966
Nagielski Mirosław 1952
Nałęcz Tomasz 1949
Niesiołowski-Spanò Łukasz 1971
Nietyksza Maria 1936
Niewęgłowska Maria 1954
Nowak Bronisław 1942
Nowak-Kiełbik Maria 1930
Olejarczuk Andrzej 1945–2010
Ołędzki Stanisław 1906–?
Olszewicz Bolesław 1893–1972
Opaliński Edward 1950
Pajewski Janusz 1907–2003
Pałucki Władysław 1905–1989
Paskudzi Jarosław 1956
Paszkwicz Henryk 1897–1979
Pauk Marcin Rafał 1974
Pawęczak Marek 1967
Pawłowski Bronisław 1883–1962
Piątkowska Marta 1932
Piekarczyk Stanisław 1924–1993
Pieniądz Aneta 1974
Pietrzak-Pawłowska Irena 1909–1994
Piotrkiewicz Teofil 1944
Piotrowski Tadeusz Jan 1904–1944
Podbielkowski Maciej 1962
Pohoska Hanna (Anna) 1895–1953
Pollok Jan 1959
Pomorski Jan 1954
Poppe Andrzej 1926
Potkowski Edward 1934
Pruss Witold 1943–2005
Przelaskowski Ryszard 1903–1971
Ptaszyński Maciej 1978
Pysiak Jerzy 1970
Radziwiłł Anna 1939–2009

- Rodziński Witold 1918–1997
Rogoziński, Rohoziński, Rohozyński
Mikołaj 1891–?
Rokicka Danuta – zob. Borawska
Danuta
Rosner Andrzej 1949
Różycki-Kołodziejczyk, Kołodziejczyk
Tadeusz 1887–1953
Rudnicki Szymon 1938
Rusinowa Izabella 1942
Rutkowski Tadeusz Paweł 1965
Rzepka Jacek 1972
Samet Zofia 1946
Samsonowicz Henryk 1930
Serejski Marian Henryk 1897–1975
Sieradzki Józef, właśc. Adolf Hirschberg
1900–1960
Sikorska-Kulesza Jolanta 1957
Skibiński Paweł 1973
Skowronek Jerzy 1937–1996
Skwierczyński Krzysztof 1971
Sobańska-Bondaruk Melania 1937
Sokołowski Franciszek 1904–1986
Sowiński Adam 1967
Spustek Irena 1930
Stebelski Adam 1894–1969
Stebnicka Krystyna 1964
Stelmasiak Jerzy 1909–?
Stępień Marek 1958
Suchocki Jerzy 1955
Suchodolska Ewa – zob. Łuczycka-
Suchodolska Ewa
Szabat Elżbieta 1979
Szaflik Józef 1930–2008
Szczepiek Jan 1944
Szelańska Grażyna 1953
Szelestow Dymitr Kuzmicz 1927–2000
Szłanta Piotr 1971
Szumowski Tadeusz 1951
Szwankowski Eugeniusz 1906–1973
Szwarc Andrzej 1951
Szymańska Irena 1926
Śliwowska Wiktoria 1931
Świderkówna, Świderok Anna 1925–
–2008
Świerkowski Ksawery 1897–1979
Świętek Ryszard 1956
Tanty Mieczysław 1928
Targalski Jerzy 1952
Taubenschlag, Taubenszag Rafał 1881–
–1958
Tazbir Janusz 1927
Tazbir, Tazbirowa Julia 1930
Tokarz Wacław 1873–1937
Tomaszewski Jerzy 1930
Tomkiewicz Władysław 1899–1982
Trawkowski Stanisław 1920–2008
Trynkowski Jan 1935
Trzebska Liliana – zob. Głuchowicz-
Trzebska Liliana
Turkowski Romuald 1951
Turlejska Maria 1918–2004
Twardecki Alfred 1962
Tygielski Wojciech 1953
Tymieniecki Kazimierz 1887–1968
Tymowski Michał 1941
Tyszkiewicz Jan 1939
Ugniewski Piotr 1962
Urbański Marek 1952
Wagner Barbara, publikowała także
jako Barbara Bartosiewicz i Barbara
Jakubowska 1954
Wałek-Czernecki Tadeusz 1889–1949
Wasilewski Tadeusz 1933–2005
Wawrykowa, Wawryk Maria 1925–2006
Wąsowicz Teresa – zob. Dunin-
Wąsowicz Teresa
Węcowski Marek 1969
Węcowski Piotr 1972
Widerszał Ludwik 1909–1944
Wieczorkiewicz Paweł Piotr 1948–2009
Wierzbička Maria 1939
Wierzchowski Mirosław 1928–1966
Więckowski Stanisław Antoni 1882–
–1942
Wilk Mateusz 1980
Wiórkiewicz Bożena 1945
Wipszycka-Bravo Ewa 1933
Wiślicz, Wiślicz-Iwańczyk Tomasz 1969
Wiśniewski Robert 1968
Wituch Tomasz 1942
Wojciechowski Marian 1927–2006
Wojtyński Maciej 1964
Wolff Adam 1899–1984

Wolicki Aleksander Chrystian 1968	Zarzycki Włodzimierz 1904–1940
Woliński Janusz 1894–1970	Zielińska Katarzyna 1949
Wóycicka Zofia 1976	Zielińska Zofia 1944
Wróbel Anna – zob. Zalewska-Wróbel	Zieliński Józef 1947–1980
Anna	Zientara Benedykt 1928–1983
Wróbel Piotr 1953	Ziętara Paweł 1968
Wyczańska Krystyna z d. Nowina-	Ziółkowski Adam 1951
-Sroczyńska 1922	Zmigryder-Konopka Zdzisław 1897–
Wyczański Andrzej 1924–2008	–1939
Wyrobisz Andrzej 1931	Żarnowska Anna 1931–2007
Wyrzykowski Andrzej 1946	Żarnowski Janusz 1932
Zahorski Andrzej 1923–1992	Żbikowska Małgorzata – zob.
Zakrzewski Kazimierz 1900–1941	Karpińska Małgorzata
Zaks Zofia 1935–2001	Żbikowski Andrzej 1953
Zalewska-Wróbel Anna 1956	Żmudzki Paweł 1970
Zaremba Marcin 1966	Żyndul Jolanta 1964

Zestawili
Szymon Brzeziński
Krzysztof Fudalej

HISTORY AT THE UNIVERSITY OF WARSAW

**Materials from the scientific conference
held to celebrate the 80th anniversary
of the Institute of History at the University of Warsaw,
October 21, 2010, Warsaw**

Foreword

The present publication is composed of six papers read on October 21, 2010, in the Senate Hall at Kazimierzowski Palace in Warsaw. The conference inaugurated three-day celebrations of the eightieth anniversary of the Institute of History at the University of Warsaw (IH UW). Its purpose was to bring the participants closer to the historical research pursued at the Institute: ancient history (Dr. Krystyna Stebnicka), mediaeval studies (Prof. Roman Michałowski), early modern history (Prof. Wojciech Kriegseisen), the auxiliary sciences (Prof. Maria Koczerska), as well as history of the nineteenth century (Prof. Tomasz Kizwalter) and of the twentieth century (Prof. Andrzej Chojnowski). Several authors commenced their narrative with 1930, the year of the establishment of the Institute, while others went back to the early twentieth century; all ended either by taking into account the present-day generation of historians or, more often, by discussing the accomplishments of those whose work has been completed. The conference was attended by guests from all over Poland, invited to commemorate the Institute's anniversary and witness the ceremony of renewing the doctorate of Prof. Henryk Samsonowicz.

Papers presented at the 2010 conference were subsequently supplemented to a lesser or greater degree in the course of preparations for publication. The book also contains their English-language version in order to render available information about the research conducted at the Institute to foreign readers.

The conference was accompanied by a panel discussion on perspectives for the development of historical studies, moderated by Prof. Halina Manikowska (the Institute of History at the Polish Academy of Sciences [IH PAN]); the speakers were: Prof. Ewa Domańska (Adam Mickiewicz University of Poznań [UAM]), Dr. Marcin Górny (IH PAN), Dr. Piotr Guzowski (University of Białystok [UwB]), Prof. Maciej Janowski (IH PAN), Prof. Halina

Parafianowicz (UwB), Dr. Marek Węcowski (IH UW), and Prof. Przemysław Wiszewski (University of Wrocław).

The conference announced the results of an annual competition for dissertations written by the Institute students, with first prize awarded to Emil Kalinowski for *Signifer jako postać literacka. Znaczenie i funkcja chorążego w średniowiecznych przekazach historiograficznych*. Tomasz Gackowski, Marcin Czajkowski, Grzegorz Ćwik, Andrzej Kryński, Anna Pomierny, Marzena Szugiero, Joanna Rączka, Kinga Turkowska, Kamil Frejlich, Mateusz Stelmasiak and Łukasz Gołaszewski received distinctions for their works.

The successive event was the opening of a special-occasion exhibition: “The History Institute at the University of Warsaw serving Polish society”, held in the Kazimierzowski Palace hall; the display was conceived by Dr. Łukasz Niesiołowski-Spanò and organised by Dr. Piotr Szlanta and Dr. Zofia Wóycicka, with a graphic design by Kazimierz Pelczar. At the same time, a third edition of *Historyka* by Marceli Handelsman, prepared by Piotr Węcowski, was introduced. This is the first title in a new publication series, issued by the Institute in cooperation with the Wydawnictwo Neriton Publishing House, entitled: *Klasyki Historiografii Warszawskiej*, and supervised by Prof. Małgorzata Karpińska. The presentation was attended by, among others, Prof. Handelsman’s relatives.

The main anniversary celebrations took place on October 22, 2010, and started with the awarding of state, ministerial and university medals and decorations to the members of the Institute. The Rector of the University of Warsaw – Prof. Katarzyna Chałasińska-Macukow, Head of the Chancery of the President of the Republic of Poland – Minister Jacek Michałowski, Vice-Minister of Science and Higher Education – Prof. Zbigniew Marciniak, faculty authorities, including the Dean of the Faculty of History – Prof. Elżbieta B. Zybert, chairman of the Polish Historical Society – Prof. Krzysztof Mikulski, and many other invited guests were present at the ceremonies, held in the Aula of the Old Library of the University of Warsaw.

The renewal of the doctorate of Prof. Henryk Samsonowicz, Professor Emeritus at the University of Warsaw, Dean of the Faculty of History in 1970–1974, Director of the Institute of History in 1975–1980 and Rector of the University of Warsaw in 1980–1982, Minister of National Education in the cabinet of Tadeusz Mazowiecki in 1989–1991, and member of the Polish Academy of Sciences and the Polish Academy of Learning, started at noon in Auditorium Maximum. Immediately afterwards, the President of the Republic of Poland Bronisław Komorowski awarded the Order of the White Eagle to Prof. Samsonowicz. Further celebrations of Prof. Samsonowicz’s anniversary were continued in the Golden Hall at Kazimierzowski Palace and ended with the presentation of a commemorative book: *Świat średniowiecza*, edited by a group of the professor’s students: Agnieszka Bartoszewicz, Grzegorz

Myśliwski, Jerzy Pysiak and Paweł Żmudzki, and containing articles by over sixty authors.

The First Convention of the Graduates of the Institute of History was held on the third day of the anniversary – October 23 – in the Aula of the Old Library of the University of Warsaw; the event was organised by Institute students, post-graduate students and staff, supervised by Dr. Piotr Węcowski. The first item on the agenda was a panel on: *Is it worth to study history? Reminiscences of graduates*. Recollections were presented by Jakub Borawski (vice-director of the Bureau of Research at the Chancellery of the Sejm), Jerzy Halbersztadt (the then director of the Museum of the History of Polish Jews), Jacek Kalinowski (public relations expert, *i.a.* former press spokesperson of PTK Centertel-Orange, TP SA [Polish Telecom], Microsoft), Agnieszka Romaszewska-Guzy (journalist, director of TV Bielsat [Belsat]), Prof. Michał Tymowski (former director of IH UW) and Bożena Wiórkiewicz (Royal Castle in Warsaw).

The present volume ends with a list of the employees of the Institute of History at the University of Warsaw in 1930–2010, prepared by Szymon Brzeziński and Krzysztof Fudalej. Biographic entries of the IH UW staff from the same period, written by these authors, appear as a separate publication accompanying this volume.

Maria Koczerska

Ancient History at the University of Warsaw, 1915–1987

The chronological range proposed in the title pertaining to the study of ancient history at the Warsaw centre appears to be obvious: the first date is associated with the revival of scientific life at the Polish university, and the second is connected with the retirement of Professor Iza Biezuńska-Małowist, which ended a certain epoch at the Department of Ancient History. All its successive heads – Professor Ewa Wipszycka-Bravo, Professor Włodzimierz Lengauer, and Professor Adam Ziółkowski – are universally known in the academic world and remain active at the University of Warsaw today.

On November 15, 1915, three representatives of sciences of antiquity were appointed lecturers at the University of Warsaw (this was the title given to all professors up to April 1, 1919, when the Stabilisation Commission, considering the staff of assorted University chairs, introduced suitable changes). They included: Ryszard Ganszyniec (1888–1958), a classical philologist specialising in Greek philology, Michał Rowiński (1860–1925), a Latin philologist, and Michał Kreczmar (1881–1939), who, during the first period of the functioning of the University, conducted courses exclusively on ancient history.¹ It must be emphatically stressed that up to that time, no Polish university featured ancient history as a separate topic, but treated it merely as part of world history or presented it upon the occasion of courses in classical philology. In 1915 Kreczmar became the head of a separate chair and seminar. In 1900–1904, he studied at the Tsarist University of Warsaw under the mediaevalist Dmitry Pietrushevsky, who, *nota bene*, in 1905 supported the

¹ On Michał Kreczmar, see: L.T. Błaszczyk, “Koncepcje historyczne Michała Kreczmara jako badacza dziejów starożytnych”, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego*, 1959, series I: *Nauki humanistyczno-społeczne*, no. 12, Historia, pp. 169–189, and briefly: J. Kolendo, “Zakończenie”, in: *W kręgu wielkich humanistów. Kultura antyczna w Uniwersytecie Warszawskim po I wojnie światowej*, ed. by I. Biezuńska-Małowist, Warszawa, 1991, pp. 200–202.

demand for the establishment of Polish national schools of higher learning. In 1904 Kreczmar graduated with a degree of candidate of philosophical-historical studies. Having received a scholarship, he left for Munich, where he made the acquaintance with Robert von Pöhlmann (1852–1914), and later travelled to Moscow; here, he was once again taught by Pietrushevsky, from 1906 professor at the local University. Both teachers shared an interest in economic and social history: von Pöhlmann as a historian of ancient socialism² and Pietrushevsky studying, *i.a.* mediaeval England. In 1905 in Warsaw Kreczmar published a work entitled: *K voprosu o khozyaystviennom rozvitii Rima. Promislennost w Rimie i tieoriya Biukhnera*, based on discussions held in German science and, in particular, on the views of Eduard Meyer, who perceived in antiquity both feudal and capitalistic elements and was of the opinion that it was followed by a return to natural economy.

The university lectures given by Kreczmar concentrated not so much on politics as on the socio-economic history of Greece and Rome. The list of seminars included also such topics as: the social foundations of Catiline movement or the Athenian system in the light of *Ustrój polityczny Aten* (at the time attributed to Aristotle). Kreczmar popularised trends prevalent in European historiography of the period. Upon the basis of his university lectures he published two popularisation books (*Kwestja agrarna w starożytności*, 1920, and *Spoleczeństwo i państwo średniowiecza greckiego*, 1922), as well as a study featuring footnotes and entitled *Krótką historia demokracji ateńskiej do czasów Temistoklesa włącznie*, issued in 1930 by Wydawnictwo Kasy im. Mianowskiego Instytutu Popierania Nauki. Here, Kreczmar argued that the beginnings of Athenian democracy went back to the bourgeois revolution of the sixth century B.C., when the rural and urban proletariat joined forces and Cleisthenes merely transformed Athens into a bourgeois democratic republic. This was a period of the emergence of moderate and radical-democratic camps, wrote Kreczmar, and of a dispute conducted by Aristides and Themistocles. Kreczmar, an anti-Hegelian and adherent of cyclical social development, became known primarily as a moderniser of ancient history. He introduced into studies focused on this epoch both a conceptual apparatus suitable for later times (not only the titular Greek Middle Ages, but also such terms as vassal, feudal lord, Diet, ancient capitalism or the petty bourgeoisie); he also transferred into the study of ancient history categories of the social, economic and political structure of feudalism and capitalism.³

² R. von Pöhlmann, *Geschichte des antiken Kommunismus und Sozialismus*, vols. 1–2, München, 1893–1901; idem, *Geschichte der sozialen Frage und des Sozialismus in der antiken Welt*, vols. 1–2, München, 1925.

³ Here is a sample of Kreczmar's style: "The great revolution gave the Athenians the modern monarchy of the Peisistradidae. The powerful counter-restoration revolution created the foundations of a democratic republic, with the struggle was conducted by individuals:

In 1919 Kreczmar was nominated temporary docent (not professor), but in March 1920 he resigned from his post at the University, citing as the prime reason his teaching duties which clashed with work at the University (he was headmaster of a private *gymnasium* founded by his brother, Jan Kreczmar, the same school where Professor Marian Małowist would work). As a secondary school teacher, Kreczmar devoted his attention to school curricula and teaching ancient history.

In 1922, newly appointed professor of ancient history at the University of Warsaw was Tadeusz Wałek-Czernecki (1889–1949), at the time aged 33,⁴ who should be regarded as the actual initiator of research into antiquity at the University of Warsaw. Tadeusz Wałek (the second part of his surname comes from that of his stepfather, Konrad Czernecki, who adopted Wałek, orphaned at an early age) was born in Wadowice; in 1907 he graduated from the Department of Philosophy at the Jagiellonian University, where he studied history, classical philology, and classical archaeology under Piotr Bieńkowski. In 1910 he left for Berlin, where he attended a seminar held by Eduard Meyer, who also supervised his dissertation on the Delphic Amphictyony in the third century B.C. (*Die delphische Amphiktyonie in der Zeit der aitolischen Herrschaft*). He received his Ph.D. degree in 1911 at the Philosophical Department of the Friedrich Wilhelm University (Berlin). The German period produced distinctive interest in the Hellenistic period and the ancient Far East. Wałek learned classical Arabic, read Egyptian hieroglyphs, and intended to pursue further studies. Upon his return to Cracow, he taught at school, continued studies under Bieńkowski, and was interested in Egypt under the pharaohs. In 1912 Wałek left for Paris as a scholarship student of the Academy of Learning and there began his study of the Hellenistic period as well as Greek and Latin epigraphy. In 1913 he spent some time in Egypt as a member of an archaeological expedition headed by Herman Junker. A year later, Wałek travelled across Greece, where he learned modern Greek. The outbreak of the Great War found him in Paris, where, while trying to board a train going to Vienna, he lost his whole luggage, including a study on the Aetolian League. In the following years, after his return to Cracow, Wałek became engaged in political activity, associated with the pro-independence

Cylon, Draco, Solon, Damasias and Pisistratus. Here, the people toppled the rule of the oligarchy: at the most decisive and critical moment the leader remained in exile. Here, the battle could generate only monarchic institutions, a guard composed of foreigners, a permanent army, court offices, etc. Here, there appeared and developed the executive organs of the revolutionary people, i.e. the embryos of future republican and democratic institutions"; idem, *Krótką historią demokracji ateńskiej do czasów Temistoklesa włącznie*, Warszawa, 1930, p. 102.

⁴ A precise biography and presentation of the scientific accomplishments of T. Wałek-Czernecki in: W. Lengauer, "Tadeusz Wałek-Czernecki 1889–1949", in: *W kręgu wielkich humanistów*, pp. 124–142.

movement, and probably served in the Polish Legions. In 1917 or 1918 he published a brochure entitled *Państwowość i niepodległość*; this was by no means a mere propaganda piece but a study about the theory of the state.

Once Poland regained her independence, Walek returned to his interrupted scientific undertakings. In December 1920 he earned his habilitation degree in the Philosophical Faculty at the Jagiellonian University upon the basis of a dissertation on *Dzieje upadku monarchii macedońskiej* (published in Cracow in 1924). A professorial nomination (Warsaw, 1922; Walek held the post of professor extraordinary and became professor ordinary in 1934) was followed by an appointment to the post of head of the Seminar on Ancient History in the Philosophical Faculty at the University of Warsaw. Here he gave lectures under the general title of "Ancient History"; from the 1925/1926 academic year – on "The ancient East to Alexander the Great"; and in the 1938/1939 – on "The Roman Revolution". Walek also taught the auxiliary sciences addressed to historians specialising in ancient history: papyrology, numismatics, historical geography, and Latin and Greek epigraphy (he made acquaintance with Hermann Dessau, an outstanding expert on Latin inscriptions). He also conducted seminars dealing with the Hellenistic era and the Roman conquest of the Greek world.

In 1934 Walek travelled to Egypt as a member of a delegation of the University of Warsaw, together with Professor Kazimierz Michałowski, to examine the possibility of inaugurating Polish excavations to be carried out together with the Institute of Oriental Archaeology in Cairo (he was the first to conceive such cooperation). This journey initiated the famous excavations in Edfu (Idfū), in which Walek, however, did not take part.

Walek-Czernecki was associated with the University of Warsaw to the outbreak of the Second World War. In September 1939 he left for France *via* Zaleszczyki, and began his wartime wandering: from France he travelled to Cairo at the invitation of the French Institute, but due to the threat of German invasion, he left for Rhodesia, and from December 1943 to May 1944 lectured about ancient history in Johannesburg. In 1945 he returned for a short time to Egypt and then travelled to England, where he died in 1949.

Walek-Czernecki embarked upon assorted topics, as evidenced by his works issued in the 1930s on the demography of ancient societies and economic history.⁵ Emphasis must be placed on his polemical talent and critique of European publications, exemplified by articles written in French, in which he conducted a polemic with Maurice Holleaux about Roman policy towards

⁵ A handwritten version of an economic world history was presented to the publishers in 1937, but the book was never printed prior to the outbreak of the war; only due to the efforts of Walek's students, I. Biezuńska and Rev. F. Sokołowski, was the two-volume *Historia gospodarcza świata starożytnego*, published in Warsaw in 1948.

Hellenistic states in the third century B.C.⁶ The opinions expounded by Wałek, who sought a definite Roman policy in 273–228 B.C., i.e. to the intervention in Illyria are still vivid among many scholars and they demonstrate that studies on antiquity pursued at the Warsaw centre maintained direct contact with discussions among European scholars. The most important scientific publication by Wałek is *Dzieje greckie*, issued in Warsaw in 1934 as the second volume of *Wielka Historia Powszechna* (the author of chapter five on the Pericles era was Stanisław Witkowski). This was the first Polish synthesis of its sort, encompassing the historical, social, and economic history of the Greeks, supplemented with illustrations of monuments of architecture, coins, and vase paintings. Wałek also focused his attention on the institutions of the Greek *polis*, which he claimed was based “on an unlimited sovereignty of the state in all domains, including spiritual” (vol. 2, p. 136). Into his lectures Wałek introduced archaeological, ethnological and linguistic data, and Oriental sources. Despite the fact that – for obvious reasons – certain parts of his book have become obsolete (Wałek wrote at a time when Greek inscriptions from second millennium B.C. had not yet been deciphered), the manner of presentation (starting with historical geography) and the interpretation of various problems (*vide* chapters about culture), including certain detailed issues, render his text worth reading also today.

In a sense, one of Wałek-Czernecki’s students was Zdzisław Zmigryder-Konopka (1897–1939); the second part of his surname is a pseudonym assumed while serving in the Legions.⁷ Zmigryder-Konopka was born to an assimilated Jewish family; in 1916 he enrolled in the Philosophical Faculty at the University of Warsaw, where he studied classical philology and ancient history under Michał Rowiński, Ryszard Ganszyniec and Michał Kreczmar; he also attended a course conducted by Gustaw Przychocki and Tadeusz Zieliński. When Wałek received the title of professor in Warsaw, Zmigryder began studying under him, and in 1925 was presented with the diploma of doctor of philosophy upon his dissertation written under the supervision of Gustaw Przychocki: *Stosunek Rzymian do Żydów*. From 1929 he was assistant professor at the Ancient History Seminar, and having received his habilitation degree in 1933, he inaugurated independent lectures and courses. In 1930 and 1931 Zmigryder-Konopka travelled to Italy (Rome and Naples), where he developed his interests in Italian archaeological and iconographic sources.

His quests were concentrated predominantly on problems concerning the Roman system. In 1936 Zmigryder-Konopka published part one of his

⁶ Th. Walek, “La politique romaine en Grèce et dans l’Orient hellénistique au III^e siècle”, *Revue de Philologie*, 49, 1925, pp. 28–54 and “La politique romaine en Grèce et dans l’Orient hellénistique au III^e siècle”, *ibid.*, pp. 118–142.

⁷ A biography of Z. Zmigryder-Konopka, see: I. Biezuńska-Malowist, “Zdzisław Zmigryder-Konopka 1897–1939”, in: *W kręgu wielkich humanistów*, pp. 143–154.

Studia nad historią ustroju rzymskiego ("Rozprawy Historyczne Towarzystwa Naukowego Warszawskiego", Warsaw), discussing the centurial reform and the oldest socio-economic relations in Rome. He published several articles on the history of the Roman system in *Przegląd Historyczny*.⁸ Furthermore, Zmigryder-Konopka organised a group of his students to work on a *Bibliografia Historii Starożytnej*, which began to appear in 1936 as an addendum to *Przegląd Klasyczny*; the last, fourth fascicle, was issued in 1939.

Zmigryder was active at the University for a relatively brief period of time and published a relatively small number of works, but was involved in assorted political and social issues. In 1915 he became a member of the Youth Association for Progress and Independence, and in 1917–1918 he served in the Polish Military Organisation as an officer cadet. In 1919 Zmigryder took part in military campaigns on the Lwów front and in 1920 – on the eastern front. In 1938 he was elected senator. Zmigryder-Konopka lectured at the Free University in Warsaw and Łódź and was a member of the Workers' Society of Friends of Children in Żoliborz district of Warsaw, of the "Glass Houses" Housing Cooperative, and of the Union of Jewish Participants of the Struggle for the Independence of Poland, showing exceptional activity in social life during the 1930s. At the Third Convention of the Union of Jewish Participants of the Struggle for the Independence of Poland he spoke against the "bench ghetto" (official segregation in the seating of students), declaring that students of the Jewish faith compelled to remain standing during lectures had become engaged in a struggle not only to avoid being cast into a new ghetto but also to prevent such ghettos in the future. Zmigryder fought in the September 1939 Campaign and by the end of that month found himself in Lwów, where he died after a stroke he had while lecturing.

One of the students attending the lectures given by Tadeusz Wałek-Czernecki and Zdzisław Zmigryder-Konopka was Iza Biezuńska-Małowist (1917–1995), an outstanding historian specialising in antiquity. Born in 1917 to a traditional Jewish family in Warsaw, in 1934 she graduated from Janina Świącicka's middle school for the humanities in Warsaw and the same year began her study at the Humanities Faculty (both the historical and the classical philology sections). From the very beginning, Biezuńska specialised in ancient history and attended a proseminar held by Zmigryder-Konopka, at the time still a docent, and a seminar conducted by Professor Wałek-Czernecki. As a student of the Philology Section, she took part in courses held by professors Tadeusz Zieliński, Aleksander Turyn and Władysław Strzelecki, as well as on papyrology, conducted by Jerzy Manteuffel.

⁸ Scattered articles by Z. Zmigryder and a reconstruction of his general conceptions by I. Biezuńska-Małowist in: "Dzieje rzymskie w ujęciu Z. Zmigrydera-Konopki", *Przegląd Historyczny*, 40, 1949, pp. 72–95.

In 1937 Iza Biezuńska graduated, having completed ten trimesters, and in the same year she presented a dissertation entitled *Emancypacja kobiety greckiej w świetle źródeł papirusowych*, receiving a master of philosophy diploma (specialising in history). A French-language version of her work appeared in print in 1939, but owing to the wartime turmoil only a few copies have survived.⁹ The publication was awarded at a competition held by the Warsaw Society for Women with Higher Education, and the prize enabled Biezuńska to travel to Italy (1938), where for a month she toured excavations and examined monuments of ancient culture in the company of Witold Kula, a future professor, who also took part in Zmigryder's courses. Iza Biezuńska never completed her philological studies, although she passed some of the exams and was granted the right to attend selected seminars. As a third-year student of history, she worked in the group of researchers established by Zmigryder-Konopka for preparing a bibliography of ancient history, and in time became the editor of this publication. From 1938 she was a volunteer assistant at the Free Polish University in Warsaw (Chair of Professor Zdzisław Zmigryder-Konopka).

Iza Biezuńska survived the war in Warsaw, initially in the local ghetto (where she conducted clandestine courses at private homes and two Jewish girls' secondary schools: Cecylia Goldman-Landau's school and Fryda Mirlasowa's school). In July 1942 she escaped from the ghetto with the help of Aleksander Gieysztor and after 1944 lived in hiding in the "Aryan" part of Warsaw, in Żoliborz district. In the wake of the Warsaw Uprising, Iza Biezuńska found herself in Pruszków and then in Jeżów; she returned to Warsaw in February 1945. Immediately after liberation she began working: in May 1945 as a staff clerk in the Department of Science and Schools at the Ministry of Education (to November 1947), and from September 1, 1945 – as a senior assistant in the Historical Institute at the University of Warsaw, where she held one of the first full-time scientific posts granted to the University. At the time, the Chair of Ancient History did not have a head (Walek-Czernecki remained abroad) and Iza Biezuńska was burdened with numerous didactic and organisational duties, taking an active part in the reconstruction of the Historical Institute and its library. She associated her whole post-war life with the Institute, thus becoming a component of the University's history.

Immediately after the war, Iza Biezuńska also returned to her scientific pursuits, interrupted by the dramatic wartime period. In 1947 she presented

⁹ A bibliography of works by Iza Biezuńska-Małowist (published in 1936–1987) was presented by W. Lengauer in a collection: *Świat antyczny: stosunki społeczne, ideologia i polityka, religia. Studia ofiarowane Izie Biezuńskiej-Małowist w pięćdziesięciolecie pracy naukowej przez Jej uczniów*, ed. by B. Bravo, J. Kolendo, W. Lengauer, Warszawa, 1988, pp. 5–16. A continuation of the bibliography (1988–1995) and supplements for preceding years in: *Przegląd Historyczny*, 87, 1996, no. 2, pp. 151–153, commemorating Profesor Biezuńska.

a Ph.D. dissertation on slavery in Hellenistic Egypt based on papyrus sources.¹⁰ The same year she married Marian Małowist (1909–1988), a historian and, from 1952, professor at the University of Warsaw. In 1951 Iza Biezuńska received a habilitation degree with a thesis on the *nobilitas* under Nero,¹¹ which enabled her, as a deputy professor, to assume the post of head of the Chair of Ancient History, which she held until retirement. In 1954 she became extraordinary professor, and in 1973 received the title of ordinary professor.

The scientific interests of Iza Biezuńska-Małowist were focused first and foremost on slavery in Egypt during the Greco-Roman period. Her studies on this topic, carried out over almost thirty years, produced a number of articles and dissertations, making it possible to write a two-volume work entitled *L'esclavage dans l'Égypte gréco-romaine*,¹² today a veritable classic. Both volumes are arranged according to the same pattern and present successive sources for research into slavery in the discussed terrains, the employment of slaves, state control, and the living conditions of the slaves, representing 10–13% of the total population. This first comprehensive study on slavery in a specific region of the Greco-Roman world reflected the author's stand as an historian who meticulously analysed sources and formulated hypotheses based on source material. A changed and expanded version of the book appeared in Italian.¹³ Together with her husband, Marian Małowist, Iza Biezuńska-Małowist wrote a synthetic study on slavery from antiquity to the time of its abolition.¹⁴ Works by Professor Iza Biezuńska-Małowist hold prime place in research dealing with slavery in antiquity.

Interest in slavery also urged Iza Biezuńska to take part in work conducted by the GIREA (Groupe International de Recherche sur l'Esclavage dans l'Antiquité), established by Professor Mario Attilio Levi from Milan, Emilio Lepore from Naples, and Pierre Lévêque from Besançon. Professor Biezuńska organised three meetings in Poland: in 1976 at Nieborów, in 1980 at Kazimierz on the Vistula River, and in 1987 at Jabłonna near Warsaw. For many years she maintained friendly contacts with scholars from Besançon, where she held numerous seminars. These long-term contacts produced an honorary doctorate, granted to Iza Biezuńska by the local university on November 3, 1982.

¹⁰ I. Biezuńska-Małowist, *Z zagadnień niewolnictwa w okresie hellenistycznym / Quelques problèmes de l'esclavage dans la période hellénistique*, Warszawa–Wrocław, 1949.

¹¹ Eadem, *Poglądy nobilitas okresu Nerona i ich podłoże gospodarczo-społeczne / Les opinions de la nobilitas romaine de l'époque de Neron et leur fondement économique et social*, Warszawa, 1952 (Prace Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego, 5).

¹² Eadem, *L'esclavage dans l'Égypte gréco-romaine*, vol. 1: *Période ptolémaïque*, Wrocław, 1974, vol. 2: *Période romaine*, Wrocław, 1977.

¹³ Eadem, *La schiavitù nell'Egitto greco-romano*, Roma, 1984.

¹⁴ I. Biezuńska-Małowist, M. Małowist, *Niewolnictwo*, Warszawa, 1987.

Although the topic of slavery held prime place in the research pursued by Professor Iza Biezuńska, mention must be made that already as a student she was interested in assorted questions associated with the history of women in antiquity, expressed in the above-mentioned M.A. dissertation on the situation of women in Greco-Roman Egypt, as well as in a book about women in antiquity, addressed to a wide circle of readers.¹⁵ It is also worth stressing that Biezuńska was one of the first researchers embarking upon the history of women at the University of Warsaw, a subject which since then has become a separate specialisation at almost all universities. Professor Biezuńska was always linking the history of women to the knowledge about ancient societies.

Iza Biezuńska enjoyed international renown and maintained extensive contacts outside Poland. In 1947 she received her first post-war scholarship granted by the French government and met Louis Robert, an outstanding expert on epigraphy, and his wife, Jeanne. Recommended by Robert, she joined L'Association pour l'Encouragement des Études Grecques. She also attended International Congresses of Papyrology (and organised such a congress in Warsaw in 1961). In 1959 Iza Biezuńska was the first Polish scholar to give a lecture at the Parisian Académie des Inscriptions et Belles-Lettres (her predecessor in 1954 was the Polish émigré historian Oskar Halecki). In 1971/1972 she was a visiting fellow at Clare Hall, Cambridge, and twice went to Princeton to the Institute for Advanced Study (in 1974/1975 and 1980). During the 1981/1982 academic year she presented a series of lectures and courses as *Gastprofessor* at the University of Hamburg.

In 1952 Iza Biezuńska became a member of the Committee for Sciences on Classical Culture at the Polish Academy of Sciences, in 1949 – a member of the editorial board of *Przegląd Historyczny*, and from 1955 she was the periodical's deputy editor responsible for all texts on antiquity. When in November 1986 the rector of the University of Warsaw established a Council for Classical Culture, Iza Biezuńska became its chairperson, inspiring studies on teaching about antiquity at the University of Warsaw.¹⁶

Iza Biezuńska always devoted a great deal of attention to didactics. After the war she conducted group courses dealing with ancient history, addressed to 100–120 students. Her educational accomplishments are best testified by her

¹⁵ I. Biezuńska-Małowist, *Kobiety antyku. Talenty, ambicje, namiętności*, Warszawa, 1993.

¹⁶ Upon her initiative there appeared: *W kręgu wielkich humanistów. Kultura antyczna w Uniwersytecie Warszawskim po I wojnie światowej*, Warszawa, 1991 (introduction and ed. by I. Biezuńska-Małowist); *Antyk w Uniwersytecie Warszawskim. Nauka i nauczanie w okresie od powstania uczelni do 1915 roku: prawo rzymskie, historia starożytna, archeologia klasyczna*, ed. by J. Kolendo, Warszawa, 1993 (introduction by I. Biezuńska-Małowist); K. Kopcińska, *Środowisko studenckie Uniwersytetu Warszawskiego w latach 1915–1939. Filologia klasyczna, historia starożytna, archeologia klasyczna*, Warszawa, 1995 (introduction by I. Biezuńska-Małowist); *Integracja czy specjalizacja? O przyszłość nauk o kulturze antycznej*, Warszawa, 1996 (ed. by I. Biezuńska-Małowist).

numerous students, including professors Benedetto Bravo, Maria Jaczynowska, Jerzy Kolendo, Ryszard Kulesza, Włodzimierz Lengauer, Tadeusz Łoposzka, Ewa Wipszycka-Bravo, and Edward Zwolski.

Taking a closer look at scholars specialising in ancient history at the University of Warsaw, one should notice that the characteristic feature of these historians, regardless of their individual interests, was a widely comprehended interdisciplinary approach: first, they resorted to various sources, a method that today is regarded as obvious; second, it became habitual for such historians to attend lectures and seminars dealing with other sciences focused on antiquity, such as classical philology, archaeology and papyrology, a custom maintained up to this day.

From the time of Wałek-Czernecki, research into ancient history has been conducted while maintaining permanent contacts with foreign centres and in a dialogue involving current scientific writings from all over the world. This was the state of things even during years least favourable for such contacts. The outcome of the ensuing studies was presented upon numerous occasions in foreign periodicals and publications.

The Warsaw milieu always attached great importance to the popularisation of antiquity conducted in assorted forms, i.e. lectures for secondary schools or given at the Society of Lovers of History, as well as articles appearing in such popularising periodicals as *Wiedza i Życie*, *Przegląd Współczesny* or *Mówią Wieki*. It is worth mentioning that Professor Ewa Wipszycka is associated with the latter periodical from the time of its very first issue, published in 1958.

Finally, a tradition of the Department of Ancient History involves concern for didactics and thorough oral exams on the history of this epoch. As Professor Gieysztor wrote, the examination he passed at the home of Zdzisław Zmigryder-Konopka consisted of an almost two-hour-long conversation.

Mediaeval Studies in the Institute of History at the University of Warsaw

My paper will deal with mediaeval studies pursued in the Institute of History at the University of Warsaw, but not with mediaeval studies in Warsaw in general, since the former is merely part of the latter.¹ I shall, therefore, not discuss either Adam Naruszewicz or Joachim Lelewel, despite the fact that the latter was a professor at the University of Warsaw. He did not, however, work in the Institute of History, which at the time did not exist. Nor shall I write about Juliusz Bardach and Stanisław Russocki, associated with the Faculty of Law. Nor shall I take into consideration the accomplishments of mediaevalists from the Institute of History at the Polish Academy of Sciences, the Institute of Material History at the Polish Academy of Sciences (the Institute of Archaeology and Ethnology at the Polish Academy of Sciences) and the Central Archives of Historical Records, with

¹ On Warsaw historiography in general: *Historycy warszawscy ostatnich dwóch stuleci*, ed. by A. Gieysztor, J. Maternicki, H. Samsonowicz, Warszawa, 1986. On historiography in the Institute of History at the University of Warsaw: *Tradycje i współczesność. Księga pamiątkowa Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego 1930–2005*, ed. by J. Łukasiewicz, M. Mycielski, J. Tyszkiewicz, Warszawa, 2005 (selection of texts in majority published earlier). On Warsaw historians during the interwar period: A. Gieysztor, *Środowisko historyczne Warszawy w okresie międzywojennym*, in: *Nauka i szkolnictwo wyższe w Warszawie*, ed. by J. Kazimierski [et al.], Warszawa, 1987, pp. 88–106; W. Kamieniecki, *Historycy i politycy warszawscy 1900–1950*, Wrocław, 1992; J. Maternicki, *Warszawskie środowisko historyczne w okresie II Rzeczypospolitej*, Rzeszów, 1999. On Polish historiography after the war: R. Stobiecki, *Historiografia PRL. Ani dobra, ani mądra, ani piękna... ale skomplikowana. Studia i szkice* (W Krainie PRL), Warszawa, 2007 (see the discussion on this book, *Kwartalnik Historyczny*, 116, 2009, no. 1, pp. 103–131); M. Górny, *Przed wszystkim ma być naród. Marksistowskie historiografie w Europie Środkowo-Wschodniej*, Warszawa, 2007 (W Krainie PRL); T.P. Rutkowski, *Nauki historyczne w Polsce 1944–1970. Zagadnienia polityczne i organizacyjne*, Warszawa, 2007; idem, *Polskie Towarzystwo Historyczne w latach 1945–1958. Zarys dziejów*, Toruń, 2009; Z. Romek, *Cenzura a nauka historyczna w Polsce 1944–1970*, Warszawa, 2010.

the exception of those searchers who worked in the Historical Institute for a longer time.

The foremost question will concern the style, or rather styles, of mediaeval studies in the Institute of History. This means that I shall concentrate my attention on the scientific legacy of the most outstanding historians. Such an approach also denotes that I shall avoid the works of living historians. A discussion of style as such entails an assessment, but it is not my intention to evaluate our masters and colleagues.

During the interwar period the Institute encompassed a large group of active mediaevalists representing a differentiated intellectual profile, to mention the oldest, Jan Karol Kochanowski (1869–1949),² the first editor of *Przegląd Historyczny*, a scholar who combined the workshop of a mediaevalist with the fervour of a Romantic historiosopher and a speculative sociologist. His works, insufficiently appreciated during his time, were rapidly forgotten. Nonetheless, it is worth mentioning that we continue benefitting from the source publications that he prepared for print.³

More should be said about Stanisław Kętrzyński (1876–1950),⁴ an expert and skilful interpreter of mediaeval sources, one of the most eminent Polish authorities on diplomatics.⁵ The son of Wojciech, the publisher of *Monumenta Poloniae Historica*, a student of Tadeusz Wojciechowski in Lwów as well as Stanisław Smolka and Stanisław Krzyżanowski in Kraków, he enhanced his familiarity with the auxiliary sciences in Paris and Rome. Kętrzyński first wrote dissertations reconstructing the factographic outline of the history of tenth–eleventh-century Poland and associated questions concerning historical sources, a topic he returned to at the end of his life. A characteristic feature of those publications, endowed with considerable intellectual allure, lies in the fact that individual facts, which the author discovered by applying a “mediaevalist combination method”, permit the reader to delve deeply into the epoch. Kętrzyński arrived at interesting results also in another domain apart from the auxiliary sciences. On the margin of diplomatic studies, he embarked upon a discussion on the character of the Polish Kingdom, renascent in the thirteenth–fourteenth century (posing the question whether this was a Polish

² T. Manteuffel, “Jan Korwin Kochanowski (1869–1949)”, *Rocznik Towarzystwa Naukowego Warszawskiego*, 42, 1949/1950, pp. 185–187; A. Gieysztor, “Jan Karol Kochanowski”, in: *Polski słownik biograficzny*, vol. 13, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1967–1968, pp. 190–192; A. Wierzbicki, “Związki Przeglądu Historycznego z warszawską szkołą historyczną”, *Przegląd Historyczny*, 97, 2006, no. 1, p. 6, 8 (the whole article on pp. 1–11).

³ In particular *Codex diplomaticus et commemorationum Masoviae generalis*, vol. 1, publ. by J. Korwin-Kochanowski, Warszawa, 1919.

⁴ A. Gieysztor, “Posłowie”, in: S. Kętrzyński, *Polska X–XI wieku*, Warszawa, 1961, pp. 691–712; idem, “Stanisław Kętrzyński”, in: *Historycy warszawscy*, pp. 219–227.

⁵ A new edition of his textbook on studying the document has recently appeared: S. Kętrzyński, *Zarys nauki o dokumencie polskim wieków średnich*, publ. by J. Dobosz, Poznań, 2008.

Kingdom or a Kingdom of Greater Poland).⁶ The ensuing exchange of opinions involving Stanisław Kętrzyński, Oswald Balzer and Stanisław Kutrzeba is just as worthy of our current attention.

Mediaeval history was also studied by Oskar Halecki (1891–1973), a graduate of Jagiellonian University, a student of Stanisław Krzyżanowski, Wiktor Czermak and Waław Sobieski,⁷ and a lecturer in the Institute of History prior to 1939. At the time of the outbreak of the war Halecki remained abroad and never returned to Poland, incapable of coming to terms with the post-Yalta order. At this stage, I am naturally interested in the pre-war works of this historian, although I cannot totally neglect studies conducted during the subsequent period, when Halecki fully developed the conceptions presented in his pre-1939 publications.

Oskar Halecki was a personality with an extraordinary life and original scientific views. The son of an Austrian field marshal, he discovered under his father's impact the family's Polish-Ruthenian roots and consequently chose Poland for his homeland. As befits a true European, during the inter-war period Halecki played the part of an informal ambassador of Polish historiography in the West. Enthralled with Jagiellonian Poland, including its multiplicity of nations and cultures, he selected as the topic of research the turn of the Middle Ages and the early modern epoch. Halecki dealt with heraldry (for years he was the editor of *Miesięcznik Heraldyczny*), religious problems during the Reformation, and the Union of Brześć (Brest-Litovsk). He is also the author of the best Polish study on the history of the Polish-Lithuanian union.⁸ Finally, he embarked upon research into the Byzantium, seen from the viewpoint of contacts with the West, and focused his attention on the Church union involving Catholicism and the Orthodox Church.

At the University of Warsaw Oskar Halecki held the chair of the history of Eastern Europe, with the latter being initially the prime domain of his scientific interests and subsequently a point of departure for delineating wider historiographic and historiosophic visions. First and foremost, he distinguished and divided civilisation spheres within the range of Europe, both diachronically and synchronically. Halecki rendered the conceit of Central-Eastern Europe more precise by separating it, on the one hand, from Germany and on the

⁶ Idem, "O Królestwie Wielkopolskim (Przyczynek do polemiki prof. O. Balzera i prof. St. Kutrzeby)", *Przegląd Historyczny*, 8, 1909, pp. 129–153.

⁷ J. Kłoczowski, "Oskar Halecki i jego walka o miejsce Polski w Europie", in: *Z dziejów polityki i dyplomacji polskiej. Studia poświęcone pamięci Edwarda hr. Raczyńskiego Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej na wychodźstwie*, ed. by H. Bułhak [et al.], Warszawa, 1994, pp. 397–406; J. Cisek, "Wstęp", in: idem, *Oskar Halecki. Historyk, szermierz wolności*, Warszawa, 2009, pp. 7–46; *Oskar Halecki i jego wizja Europy*, t. 1, ed. by M. Dąbrowska, Warszawa–Łódź 2012, with a copious bibliography.

⁸ O. Halecki, *Dzieje Unii Jagiellońskiej*, vols. 1–2, Kraków, 1919–1920.

other – from Russia.⁹ His pertinent publications met in the West with great interest, which in time appeared to be growing rather than decreasing. This reception is connected, on the one hand, with the fact that in Germany the history of Central-Eastern Europe (or rather Eastern-Central Europe) is a formalised topic of research (there are special chairs bearing this name), while on the other hand – with the current of borderlands studies, today fashionable in the West. In both cases, the achievements of the Polish researcher are treated as a point of reference.¹⁰

The originality of Halecki's reflections was fully revealed in a confrontation with Marxism during the post-World War II period. He regarded the main categories of history to be the person and liberty, and while writing about crises in history, Halecki emphasised the crisis of morality, contrary to dialectical materialism, which teaches about the role played by the masses and historical necessity while treating crises as economic-social phenomena.

The yardstick of appreciation for the accomplishments of the Polish historian includes the following circumstance: the *Encyclopedia of Historians and Historical Writing*, published in Chicago in 1999, mentions only three Polish twentieth-century historians: Leszek Kołakowski, Witold Kula and, precisely, Oskar Halecki.¹¹

Special significance in Polish mediaeval studies is attached to Marcelli Handelsman (1882–1945), who represented Poland in the Comité International des Sciences Historiques and who alongside Oskar Halecki acted as an ambassador of Polish historiography in the West. Handelsman was a creative individuality not only due to sheer talent but also the many brilliant masters representing diverse personalities, whom he personally selected.¹² He studied law at the Tsarist University of Warsaw, yet at the same time developed his historical interests under Dmitri M. Pietrushevsky, the Russian mediaevalist

⁹ Predominantly in the book *The Limits and Divisions of European History*, New York, 1950; extended German edition: *Europa, Grenzen und Gliederung seiner Geschichte*, Darmstadt, 1957 (second unaltered edition: Darmstadt, 1964); Polish translation based on the English edition: *Historia Europy – jej granice i podziały*, trans. by J.M. Kłoczowski, Lublin, 1994. See: A. Sosnowska, *Zrozumieć zacofanie. Spory historyków o Europę Wschodnią (1947–1994)*, Warszawa, 2004 (W Krainie PRL), pp. 141–144.

¹⁰ See, e.g. K. Herbers, “Europa und seine Grenzen im Mittelalter”, in: *Grenzräume und Grenzüberschreitungen im Vergleich. Der Osten und der Westen des mittelalterlichen Lateineuropas*, ed. by K. Herbers, N. Jaspert, Berlin, 2007, pp. 31–32 (the whole article on pp. 21–41).

¹¹ Cited after: Stobiecki, *Historiografia PRL*, p. 228.

¹² On M. Handelsman as an historian of the Middle Ages predominantly: A. Gieysztor, “Posłowie” (first edition, Warszawa, 1966), in: M. Handelsman, *Średniowiecze polskie i powszechne. Wybór pism*, second edition, Warszawa, 2010 (Klasyka Polskiej Historiografii), pp. 351–371; see also: T. Pawelec, *Mysł metodologiczna Marcelego Handelsmana*, Lublin, 1994; P. Węcowski, *Marceli Handelsman*, in: M. Handelsman, *Historyka*, prep. by P. Węcowski, reprinted second edition, revised and enlarged, Warszawa, 2010 (Klasyki Historiografii Warszawskiej).

and professor in the Philological-Historical Faculty,¹³ a researcher whose explanation of historical processes attached great importance to social and economic developments. Subsequently, Handelsman honed his knowledge and skills in Berlin, especially at a seminar held by Michael Tangl, an expert in historical auxiliary sciences, and Josef Kohler, the creator of the school of the comparative history of law, as well as in Paris, where he found himself under the impact of Alphonse Aulard, a distinguished specialist on the French Revolution, and Gabriel Monod, the founder of *Revue Historique* and a student of Georg Waitz. There, he also studied the auxiliary sciences under Maurice Prou, who specialised in the Merovingian era. Handelsman wrote his Ph.D. dissertation in Zurich under Gerald Meyer von Knonau, a student of Leopold Ranke and an eminent historian dealing with mediaeval Germany. Already as a professor at the University of Warsaw he readily referred to the works of Henri Pirenne and Alphons Dopsch.

A characteristic feature of the scientific activity of Marceli Handelsman was his rare all-sidedness. He conducted research into the Middle Ages and the modern epoch. His candidate dissertation was on mediaeval law, but his Ph.D. dissertation dealt with Napoleon's attitude towards Poland. True, he constantly delved into mediaeval questions but in the course of time an increasingly important place in his interests was occupied by the nineteenth century. Marceli Handelsman was also fond of working with historical sources, edited late mediaeval court books and conducted thorough analyses of Merovingian legal sources. Among the features of the Warsaw school of research into the Early Middle Ages, which he created, Handelsman mentioned concern for the reconstruction of the authentic source.¹⁴ Not without reason did his masters include the students of Georg Waitz. At the same time, Handelsman considered the synthesis to be the crowning of the historian's scientific activity. He was a methodologist and the author of *Historyka*,¹⁵ highly assessed in its time, and thus found it easy to consider assorted questions in general categories. His prime research objective was the explanation of the history of Poland, but in order to achieve it, he claimed, it must be examined against the backdrop of the history of other countries. Hence the significance of the comparative method in the studies conducted by Handelsman and the pressure placed on world history.

In his capacity as a mediaevalist Handelsman started with the history of the law and the political system, but rapidly shifted his attention to social history. In doing so, he attempted to take into account the social context of

¹³ M. Dygo, "Dmitriy Petruševskiy i Martseliy Handel'sman: iz istorii varšavskoy medievistiki", *Srednie Veka*, 69, 2008, no. 3, pp. 129–141.

¹⁴ M. Handelsman, *Badania szkoły warszawskiej nad wczesnym średniowieczem* (translation from the German edition, 1938), in: idem, *Średniowiecze polskie i powszechne*, pp. 342–348.

¹⁵ This book has been recently reissued, see note 12.

the emergence and function of the law, and battled the domination of historical-legal formulae with whose assistance attempts were made to excessively easily describe and explain history.

Studies on the political system are the most interesting component of the mediaevalist legacy of Marcelli Handelsman, with pride of place given to *Z metodyki badań feudalizmu*, originally published in 1917.¹⁶ Was early mediaeval Poland the site of feudalisation processes such as those that transpired among the Franks? Yes, he replied, and indicated the development of the immunity as well as other facts whose occurrence in Poland were already his own hypothesis: in particular, the claim that knight's ownership originally stemmed from the endowments granted by the ruler in return for military service. Summing up, Handelsman drew a methodical conclusion: contrary to often made objections, one should resort to analogies in a situation when, as in the case of research relating to early mediaeval Poland, there are no sufficiently copious sources. More essential, the analyses proposed by Handelsman cast an entirely new light on the history of mediaeval Poland: apparently, it experienced the same processes as those taking place in the West and it is therefore impossible to speak about some sort of an essential distinctness. During the interwar period this was a view shared by only a few.

Another issue to which Handelsman devoted considerable attention was that of the nation,¹⁷ which he regarded as the axis of his interests. Here, the researcher applied modern analysis and classification to a degree larger than in the case of other topics. The natural character of a transition from the Middle Ages to the modern era is more discernible than in other cases. Handelsman claimed that national awareness or, to cite his terminology, nationality occurred in both epochs but was not identical. He explained the essence of this difference and demonstrated the dynamics of the development of nationality within the range of each epoch separately. His study on Cola di Rienzo,¹⁸ brimming with intellectual allure, is part of the current of studies on nationality but reveals a new problem: the role performed by the outstanding individual in history, a motif that became most conspicuous in Handelsman's works on modern history.

The significance of Handelsman for Warsaw-based mediaeval history was also the consequence of his accomplishments in training historians.¹⁹ As many

¹⁶ We use the edition in: Handelsman, *Średniowiecze polskie i powszechne*, pp. 94–205.

¹⁷ T. Pawelec, "Marceli Handelsman jako badacz procesów narodowościowych w Europie i w Polsce", in: *Między modernizmem a postmodernizmem w historiografii*, ed. by J. Pomorski, Lublin, 2005 (Res Historica, 19), pp. 145–158.

¹⁸ M. Handelsman, *System narodowo-polityczny Coli di Rienzo*, in: idem, *Średniowiecze polskie i powszechne*, pp. 233–327.

¹⁹ W. Fałkowski, "Polskie badania nad historią wczesnego średniowiecza (do początków XI wieku)", in: *Pytania o średniowiecze. Potrzeby i perspektywy badawcze polskiej mediewistyki*, ed. by W. Fałkowski, Warszawa, 2001, pp. 129–131 (the whole article on pp. 129–140).

as six of his students received a habilitation. A yardstick of his didactic successes was also the fact that many students attending his seminars were interested in world history. The above-mentioned seminar on the Early Middle Ages, dealing with the history of the Franks, produced a series of monographs and articles on Merovingian and Carolingian topics. These themes, essential for mediaeval studies, were a novelty in Polish conditions. It must be said quite clearly: the University of Warsaw was the only place in pre-war Poland to deal with mediaeval world history in an equally systemic manner.

There emerges the question whether there actually existed something like Handelsman's school of mediaeval studies. First, it must be noted that it did not survive as a centre of studies on the Franks. The participants of the Merovingian and Carolingian seminars sooner or later abandoned this subject matter. The national problem did occur in studies by Handelsman's students but it never became universal. The students embarked upon a wide range of topics and thus it is impossible to speak about a Handelsman school if one considers the topic of research as its basis. On the other hand, I am deeply convinced that we can talk about a school if we take into account the manner of pursuing mediaeval history. I have in mind the attention paid to world history and the comparative method. Some former members of the Handelsman seminar dealt chiefly with world history, either mainly with the history of Poland or they situated Polish problems deep within a European or an even wider context.

Among the students of Marceli Handelsman four mediaevalists became professors in the Institute of History: Stanisław Arnold, Tadeusz Manteuffel, Marian Małowist and Aleksander Gieysztor. Wanda Moszczeńska, who for a certain time held a chair in the Institute, was already not involved in mediaeval history. Stanisław Arnold (1895–1973) wrote his most interesting mediaeval studies before the war.²⁰ They can be regarded as a continuation of the research problems outlined by Handelsman in his afore-cited *Z metodyki badań feudalizmu*, although they concern the history of Poland and were not aimed at comparative studies. The characteristic features of publications by Arnold include the originality and carrying power of his theses. The statement about the absence of large landed property among Polish lords during the Early Middle Ages, albeit not accepted by all, did, and continues to, exert a considerable impact on the comprehension of social reality in the Early Piast state. During the post-war period, Arnold's works on the origin of the gentry demesne was of importance for mediaeval studies. Apparently, the choice of these topics was connected to a large extent with the author's expressive access to the camp of Marxist historians.

²⁰ On this historian: A. Gieysztor, "Stanisław Arnold", *Nauka Polska*, 22, 1974, no. 2, pp. 327–336.

Research conducted by Marcelli Handelsman was continued to an even greater degree by Tadeusz Manteuffel (1902–1970),²¹ regarded by his master as a favourite. As a student, Manteuffel attended the Merovingian seminar and remained loyal to Frankish studies for a relatively long time. Even more vividly than his teacher he declared scepticism as regards the role played by law in social life. Manteuffel devoted himself to research into feudalism and arrived at interesting results with which it is worth becoming acquainted today. He distinguished between feudal forms or institutions (such as vassal bonds and the benefice) on the one hand, and the feudal system, on the other hand. “I regard this trait [i.e. the feudal system] to be the sanctioning by royal authority of the shattering of sovereignty by means of creating a legal conception that was capable of encasing ordinary usurpation in the forms of legalism. This conception consisted of subjecting newly created public-legal relations to the already familiar legal-private institutions of vassaldom and the benefice”.²² A thus comprehended system came into being in the Frankish state at the turn of the ninth century. Manteuffel drew attention to the following circumstance: feudal institutions did not possess greater significance and merely justified the political processes that took place within them.

Immediately after the war Tadeusz Manteuffel revised to a certain extent his opinions by proposing a thesis claiming that feudalism is a universal phenomenon in history since its very essence is weakening the institution of the state. Feudalism, by way of example, occurred in ancient Egypt or Japan. It took place also in Poland, but not until the modern era, since only then did the state succumb to erosion. The emergent phenomena were comparable to forms of West European feudalism (bonds linking the magnates and sworn petty gentry).²³ In this manner, the historian tried to find points shared with the doctrine of historical materialism, at the time imposed in Poland.

Naturally, the Marxists could not accept this thesis,²⁴ which, despite all, remained non-Marxist;²⁵ hence Manteuffel, who did not see an opportunity to continue this current of research, turned to other problems. This is not to say that he devoted himself to politically easier topics. On the contrary, he embarked upon the history of the Church. At the onset, this involved the role of the Cistercians in the twelfth century, with the historian combining

²¹ S. Trawkowski, “Tadeusz Manteuffel”, in: *Historycy warszawscy*, pp. 415–442.

²² T. Manteuffel, “Geneza feudalizmu”, in: *Pamiętnik V Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Warszawie 28 do 4 grudnia 1930 r.*, Lwów, 1930, p. 43 (the whole article on pp. 28–44).

²³ Idem, “Problemy feudalizmu polskiego”, *Przegląd Historyczny*, 37, 1948, pp. 62–71.

²⁴ See, however: W. Kula, *Rozdziałki*, publ. by N. Assodobraj-Kula, M. Kula, Warszawa, 1996, pp. 311–312, 385–386.

²⁵ T. Manteuffel never accepted the Marxist concept of feudalism; see idem, *Historia powszechna. Średniowiecze*, first edition, Warszawa, 1965, index s.v. “feudalizacja”, “feudalizm”.

an extensive all-European point of view with a detailed meticulous analysis of Polish factography. Subsequently, he concentrated on heresy. At the end of his life Manteuffel intensively examined the thoughts of Joachim of Fiore, i.e. affiliated problems. He successfully presented an interesting albeit certainly one-sided conception of heresy during the High Middle Ages:²⁶ those who for assorted reasons, sometimes accidental, found themselves embroiled in a conflict with the Church authorities became heretics. It is worth pausing to consider this thesis. Apparently, the existence of heresy was determined not by doctrinal questions but by political ones. Tadeusz Manteuffel was convinced that the decisive element in history was politics. This is also the spirit of his declarations on Carolingian feudalism or the era of the Franks in general.²⁷

Marian Małowist (1909–1988) was a genuine Marxist.²⁸ A participant of the seminar held by Marceli Handelsman, albeit not on Merovingian or Carolingian themes but about Italian towns in the Middle Ages, upon graduation he worked under Eli F. Heckscher and in the course of his entire career concentrated on economic history. This approach stemmed from the conviction that the key to comprehending history is economy. Małowist did not appreciate either political history or the history of culture. Even in those cases when he embarked upon political and cultural issues, he treated them as an epiphenomenon of economic structures, an approach connected with his Marxist stand. On the other hand, Marian Małowist conceived Marxism in a highly unorthodox manner and ascribed great significance to the history of long-distance trade, while historical materialism – at least in the form accepted at the time in Poland – stressed production and not commerce (and if so, then only local trade). Małowist concentrated his attention on the urban environment, albeit he did not neglect rural issues; on the contrary, in his interpretation models (NB under no circumstances did he apply the term: model) landed estates played a large part, although he never initiated pertinent analytical research.

The one prime topic with which Marian Małowist dealt throughout his whole life involved the reasons for the backwardness of Poland.²⁹ This question, we could be inclined to say, remains extremely topical, since economic backwardness is a still prevailing state of things. Here, the condition for

²⁶ T. Manteuffel, *Narodziny herezji*, first edition, Warszawa, 1963 (third edition: Warszawa, 2008). The book was published also in Germany, France and Italy.

²⁷ I wrote about this topic more extensively in: R. Michałowski, "Tadeusz Manteuffel jako badacz dziejów Franków", *Przegląd Historyczny*, 86, 1995, no. 3–4, pp. 313–318.

²⁸ A. Mączak, "Wstęp", in: M. Małowist, *Europa i jej ekspansja XIV–XVII w.*, ed. by H. Zaremska, Warszawa, 1993, pp. 5–12; H. Samsonowicz, "Mariana Małowista pisarstwo historyczne", *Historyka*, 20, 1990, pp. 51–56; idem, "Seminarium Mariana Małowista", *Przegląd Historyczny*, 96, 2005, no. 2, pp. 195–203.

²⁹ Sosnowska, *Zrozumieć zacofanie*, *passim*.

successful research was comparative studies. It was necessary to determine the essence of the difference between the economy in the West and Poland as well as to identify the countries that found themselves in an economic situation similar to Poland's. This is the reason why the analytical studies performed by Małowist concerned various countries and territories: the Baltic zone, with particular emphasis on Prussia, the Black Sea region, Flanders and The Netherlands, Eastern Europe conceived as a certain entity, and, finally, Africa and Central Asia. At the same time, his publications encompassed centuries. Małowist arrived at the conviction that the reasons for belatedness should be sought between the fourteenth and the seventeenth century. True, Eastern Europe was backward already at the time of the Roman Empire, but this condition became permanent during the discussed period. The reason lay in the fact that the two parts of Europe had selected a different trend of economic development. Intensive commercial exchange, profitable for the West, which imported grain and raw materials, rendered economic progress impossible both in Poland and other East European countries. On the one hand, it hampered the development of local merchants and craftsmen, insufficiently strong to compete with the West; on the other hand, it resulted in an expansion of the gentry landed estate together with all the consequences unfortunate for local relations.

Marian Małowist described colonial dependence between the West and the East adding that this was economic dependence. Here also we come across a stance typical for a Marxist convinced that exploitation played a large role in the history of mankind, and continues to do so. This colonial interpretation of the backwardness of Poland and Eastern Europe directed Małowist towards late mediaeval and early modern Africa envisaged as a colonial sphere, still economically dependent on Western Europe but only to a slight extent politically. Hence the studies relating to Africa and European expansion during the epoch of the great geographical discoveries, crowned with numerous publications, including books.

The most versatile mediaevalist among those active in the Institute of History after the war was Aleksander Gieysztor (1916–1999).³⁰ This master of the small form presented his views primarily in articles, reviews, review notes, postwords and forewords. He willingly took part in conferences held in Poland and abroad, where he read synthetic papers discussing various aspects of a given problem. He less readily wrote books but those that he did write are characteristic for their great beauty. Gieysztor was a student of

³⁰ The scientific achievements of A. Gieysztor are discussed in no. 1. of *Przegląd Historyczny*, 91, 2000, with articles by J. Bardach, M. Koczerska, H. Samsonowicz, S.K. Kuczyński, R. Kiersnowski, E. Kowalczyk and P. Mrozowski. See also: R. Jarocki, *Opowieść o Aleksandrze Gieysztorze*, Warszawa, 2001.

Marceli Handelsman, whose Carolingian seminar he attended, and Stanisław Kętrzyński, under whose supervision he became acquainted with the auxiliary sciences. As a student he worked at the Central Archives of Historical Records, to which he owed his profound familiarity with source studies and the history of Polish law. Gieysztor continued his studies in Paris, mainly under Louis Halphen. For decades, he played an outstanding representative and organisational role in Polish science (for two terms in office he was president of the Polish Academy of Sciences) and on the world arena (as president of the Comité International des Sciences Historiques).

The M.A. and Ph.D. dissertations by Aleksander Gieysztor dealt with world mediaeval history but his habilitation thesis already pertained to the history of Poland. From that time, his works were dominated by Polish topics perceived, as a rule, in a wider context, depending on the theme – Central European, all-Slavic and, most often, within the context of Western Christianity. Studies on Slavic religion embraced all Indo-European cultures. The comparative method created a base in which facts and phenomena occurring in Polish (or Slavic) mediaeval history assumed significance and, at the same time, gained an explanation. How should one assess the fact that during the turn of the fifteenth century the *corona clausa* came into being in Poland, first in iconography and then as an actual attribute of the ruler? Solving this question, Gieysztor indicated the idea of state sovereignty by referring to West European analogies. In turn, in the light of Frankish and German material, gold liturgical codices in Poland during the second half of the eleventh century, whose political connotation no one surmised, proved to be manifestations of monarchic majesty. Similarly, the religious rites confirmed for twelfth-century Slavic Arkona revealed their meaning when confronted with Bulgarian ethnographic sources. The identification of elements of Christian civilisation offered Gieysztor much personal satisfaction. He was pleased that Polish mediaeval culture, tangible only in fragments, was equal to its West European models. More, he was proud of the fact that he was a Pole. Characterising the intellectual personality of Aleksander Gieysztor one cannot ignore his deep interest in art. Sensitive to beauty, a connoisseur who made use of his knowledge and taste while reconstructing the Royal Castle in Warsaw, he interpreted art as one of the elements of historical reality.

Soon after the war Gieysztor became head of the Head Office for Research into the Beginnings of the Polish State, an institution that delineated the currents of the development of a considerable part of Polish mediaeval studies for the next twenty years. Gieysztor made an important contribution to this process. A prominent element of his conception was an attempt at integrating studies based on texts with archaeological research. True, he never conducted excavations but well aware of the necessity of expanding the source material basis he willingly took into account the findings made by archaeologists

and encouraged others to do so. This holds true not only for archaeological findings: Aleksander Gieysztor also made use of ethnographic material and applied linguistic facts – onomastic as well as etymological relations on an Indo-European scale.

In his own research on the beginnings of the Polish state Gieysztor embarked upon a vast array of questions. Writing about Christianisation he posed two distinctive and mutually connected theses: the crucial significance of the involvement of the state apparatus for the progress of this process and, as a consequence, a network of the early mediaeval Church organisation coinciding with that of castle-towns. He devoted much attention to the settlement movement and its transformations – the shifting of chief centres – which occurred under the impact of the emergent state. Within this context, mention is due to studies on local history, in which he first and foremost analysed Mazovian material, including data pertaining to Warsaw, but also took into account the region of Sandomierz. Aleksander Gieysztor distinguished himself as an historian of towns as well as *location* according to German town law, but predominantly *pre-locatio* urban centres. He was also the author of their classification whose first fragment encompassed centres in Grand Moravia, accompanied by interest in early mediaeval trade, currency and, subsequently, the history of the Jews.

With the onset of the Polish state as his point of departure, Gieysztor actually penetrated deeply into its history. This was so in the case of research into the origin and development of national consciousness. The first more profound analysis of this question was carried out in a work on the Gniezno Door, with the author making masterly use of iconographic sources. Subsequently, he returned to this topic upon numerous occasions in the belief that in the fourteenth century national awareness, still alive during the epoch of feudal fragmentation, made it possible to achieve a unification of the state. A separate place in Gieysztor's studies on the Early Middle Ages was occupied by Slavic religion. Fascinated by the studies conducted by Georges Dumézil, the French philologist and expert on religion, he attempted to reconstruct it with the premise that at least its basic features resembled other Indo-European religions. Gieysztor belonged to the "optimistic" current of studies on Slavic religion, maintaining that contrary to the opinions of the sceptics its characteristic traits included an expanded cult and sophisticated beliefs.³¹

The mediaevalist interests of Gieysztor possessed also another centre of gravity, namely, the fifteenth century, with particular emphasis on the history of culture. Here too he followed closely the links between Poland and the West, treating the universities as one of the points of reference. He was an

³¹ L. Ślupecki, "Posłowie", in: A. Gieysztor, *Mitologia Słowian*, third altered edition, ed. by K. Modzelewski [et al.], Warszawa, 2006, pp. 47–67.

esteemed expert on their history, enthralled also with the symbolics and rituals of power; in the latter case, he took into account extensive modern material. One should also add interest in the history of Polish mediaeval studies. Gieysztor's publications on the works of the historians Tadeusz Wojciechowski, Stanisław Kętrzyński, Marcelli Handelsman and Stanisław Smolka are masterpieces of biographistics dealing with men of science.

Despite the fact that he avoided great syntheses, Aleksander Gieysztor realised to an extent greater than any other mediaevalist working in the Institute of History a vision of integral history in the French meaning of the term. Competent in numerous domains of mediaeval studies – from the history of settlements and the economy to the history of ideology and mentality – he attempted to harmonise assorted aspects of social life, attaching equal importance to each one. He regarded the Marxist tendency towards an one-sidedly economic interpretation of history as alien. If we were to seek the impact of this doctrine upon the works of Gieysztor then one could find it in his interest in material culture, which he disclosed in the 1950s and for some time afterwards (he was one of the founders and an editor of *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, a periodical then situated within the main current of Polish mediaeval studies). In later years, however, he regarded the very concept of material culture as a misunderstanding.

Both Marian Małowist and Aleksander Gieysztor left behind numerous students dealing with the Middle Ages. Mediaevalists active at present in the Institute of History, with a single exception, are the students of Małowist or Gieysztor, or the students of one of their students.

In the following generation of mediaevalists, moulded already after the war, pride of place went to Benedykt Zientara (1928–1983), an author renowned for excellent style, who with equal ease voiced his opinions in books or scientific and popular periodicals.³² Zientara was a member of the vast school of Marian Małowist, brimming with outstanding historians who debuted during the domination of Stalinist Marxism, a fact that influenced his selection of problems and manner of their presentation. Zientara discussed the crafts and metallurgy, stressing the significance of the class struggle. More, he embarked upon the question of the gentry landed estate and second serfdom, of importance for the scientific context of the time, but also dealt with the history of trade and the role of the urban patriciate; finally, not in vain was he a student of Małowist and took part in a discussion on the crisis of the fourteenth century. Early on, Zientara considered the history of Pomerania, both from the viewpoint of political history and

³² M. Małowist, articles on: "Benedykt Zientara (15 VI 1928 – 11 V 1983)", *Przegląd Historyczny*, 75, 1984, no. 3, pp. 391–399; *Benedykt Zientara (15 VI 1928 – 11 V 1983). Dorożek i miejsce w historiografii polskiej*, ed. by K. Skwierczyński, P. Węcowski, Warszawa, 2001.

its socio-economic counterpart. In time, the range of his interests expanded, freeing the research method and topics from the Marxist dictate. Zientara devoted numerous and thorough articles to the political history of twelfth–thirteenth-century Poland, but he predominantly wrote about German colonisation in Poland and, wider, in Central Europe.

Originally, this scientific undertaking concentrated on economic and social problems and produced a series of valuable works. Furthermore, it yielded new trends of research and forms of statements: Zientara turned to biographicalistics. He published a book on Henry the Bearded, portraying the protagonist against a wide backdrop of the epoch,³³ seeking inspiration in the famous publication by Stanisław Smolka about Mieszko III.³⁴ The study about Henry the Breaded focuses considerable attention on economic transformations connected with German colonisation. Ultimately, this was the reason why Zientara dealt with Silesia and its duke. Nonetheless, the book also discusses assorted aspects of life of the period. Owing to the person of the protagonist and his wife, the author was compelled to delve deeper into religious problems, with which he had already established contact, for example, while writing a textbook on world mediaeval history. The method applied by Zientara proved to have certain limitations. It came down primarily to the reduction of religious phenomena to other spheres of reality, e.g. the economy or ideology. Rarely did he notice that religious processes have their own inner dynamic.

Studies on German colonisation led also to research into the nation during the Middle Ages. Its outcome, alongside articles published in the course of years, is an extensive book published already after the author's premature death.³⁵ Zientara proposed a thesis shared by few: he maintained that there was no essential difference between the nation in the Middle Ages and later epochs.

It is also worth mentioning the works of Stanisław Piekarczyk (1924–1993), a researcher belonging to the same generation. His publications related originally to mediaeval Polish towns and subsequently to the history of Scandinavia in the Early Middle Ages, with particular emphasis on religion (paganism and Christianity examined against an all-Germanic background), and finally, a generally comprehended history of culture. These works did not enjoy the interest due to them. Apparently, there were two reasons for this state of affairs. First, Stanisław Piekarczyk constantly sought highly precise conceptions, a quest that met with a misunderstanding. Secondly, he

³³ B. Zientara, *Henryk Brodaty i jego czasy*, Warszawa, 1975 (later Polish editions and a translation into German were published).

³⁴ S. Smolka, *Mieszko Stary i jego wiek*, Warszawa, 1881.

³⁵ B. Zientara, *Świt narodów europejskich. Powstawanie świadomości narodowej na obszarze Europy pokarolińskiej*, Warszawa, 1985 (there exists a later Polish edition and a translation into German).

willingly contrasted his manner of pursuing history (conceptual exactness, whose foundation was embedded in theories taken from assorted scientific disciplines) with the heretofore binding model; by doing so, he separated himself from the main current of research. Today, Piekarczyk's mediaevalist studies remain outside scientific circulation, although unquestionably his *Barbarzyńcy i chrześcijaństwo* (Warsaw, 1968) is still worthy of careful examination

During the last period of his activity Piekarczyk dealt chiefly with the methodology of history. He formulated far-reaching postulates addressed to historiography and demanded its axiomatisation and the application of a symbolic record. One could easily predict that these were unrealistic postulates. But it was precisely as a methodologist that their author exerted the greatest impact upon the milieu of the Institute of History. His conceptions were capable of fascinating the students, and although none of those attending his lectures actually became a methodologist, many of those participating in his seminars and conversatoria became aware of methodological issues. Up to this day, some are professors of mediaeval history in the Institute of History.

Prior to a summary – a few words about Byzantine studies. Despite renewed attempts and temporary successes it proved impossible to develop Byzantine studies in the Institute of History. A history of Byzantium chair was established, but during the German occupation Professor Kazimierz Zakrzewski (1900–1941), to whom it was entrusted, was executed by the Germans in Palmiry.³⁶ After the war, Byzantine studies were originally the domain of Aleksander Gieysztor's student, Tadeusz Wasilewski (1933–2005), who gained international recognition. During the later period, however, he focused his attention on the Old Polish epoch, with particular emphasis on the history of Lithuania. Owing to the significance of his accomplishments Wasilewski remained primarily a specialist on modern history despite the fact that at the end of his life he wrote about Byzantium and the history of Poland in the Early Middle Ages. The school created by Wasilewski is composed of researchers dealing with modern history.³⁷

Now for an attempt to take a backward look. I tried to characterise the scientific works of scholars who moulded the research profile of the Institute of History and who embodied different styles. Stanisław Kętrzyński was a representative of the nineteenth-century critical school and cultivated idiographism, which already during the interwar period no longer satisfied the world of science. Alternative solutions were sought, but Kętrzyński made no such attempts. An interesting proposal was made by Oskar Halecki, who

³⁶ H. Evert-Kappesowa, "Przedmowa", in: K. Zakrzewski, *U schyłku świata antycznego*, Warszawa, 1964, pp. 5–21.

³⁷ A. Rachuba, "Tadeusz Wasilewski (8 IV 1933 – 9 XI 2005)", *Kwartalnik Historyczny*, 113, 2006, no. 1, pp. 198–201.

analysed history by using the concept of civilisation, although the term itself appeared in his writings relatively rarely. When Halecki became an émigré and his school scattered, this style of research was not continued in the Institute of History, one of the reasons being the scientific and political atmosphere of the post-war period. Marxism attaches importance to the concepts of a formation and civilisation. The future belonged to research based on an analysis of recurring facts appearing in assorted variants. Before the war, this method was represented by Marcelli Handelsman, who conducted comparative studies in time and space. To a certain extent, his approach resembled the style applied by Tadeusz Manteuffel, who in recurring facts perceived the reason for systemic phenomena or tried to determine the circumstances of the emergence of groups of heretics.

A chance for overcoming idiographic was offered also by Marxism,³⁸ and hence during the post-war period certain researchers, especially members of the younger generation, were authentically interested in it. This was the path followed with considerable success by Marian Małowist. On the other hand, we have to be aware of the limitations imposed on Polish post-war historiography by the domination of Marxism. First and foremost, this was not only a research method and a theory of social development but the political ideology of a totalitarian state. Historical materialism was not used by those who wished to do so, and in any manner. It was actually compulsory to apply Marxism, an imposition that declined after the October 1956 breakthrough but did not disappear rapidly. The consequences differed: by way of example, Tadeusz Manteuffel was forced to abandon studies on feudalism. In this case, one can speak about the impact of a doctrine paralysing in the conditions of political terror. There exists yet another aspect: historical materialism, in the spirit of all theories, has certain limitations and analyses a variety of phenomena better and others worse, while remaining totally helpless in the face of still others. This phenomenon may be observed upon the example of the scientific activity of Benedykt Zientara, who expanded the range of his studies and enhanced the selection of research instruments as he grew increasingly distant from Marxism.

The Annales School was anti-idiographics in a programme-like manner. Before it emerged, Handelsman grew interested in its characteristic manner of thought. I have in mind the inspiration he sought in the works of Henri Berr, a French philosopher and historian, founder of *Revue de Synthèse*, who paved the way for the Annales School.³⁹ Closer contact between this school

³⁸ The problem of Marxism is broached in every more important book on Polish post-war historiography; see, e.g. works by R. Stobiecki, M. Górny, T.P. Rutkowski and Z. Romek mentioned in note 1.

³⁹ Pawelec, *Mysł metodologiczna*, p. 56.

and Warsaw historiography came in the wake of the October 1956 breakthrough.⁴⁰ The appeal was mutual: the French were interested in the Polish version of Marxism,⁴¹ less dogmatic than among historians from other countries of the Eastern bloc. A certain role was also played by purely political reasons, into which I shall not delve at this point. The Poles regarded the methodological proposals of the Annales School as interesting since they enabled them to pursue integral history without the restrictions imposed by Marxism. Nonetheless, it appears that none of the mediaevalists in the Institute of History actually regarded himself as an adept of the school in question. On the other hand, some readily, and with benefit, sought inspiration therein. This, however, does not hold true for all. Benedykt Zientara, an expert on German historiography, both past and contemporary, never concealed his scepticism towards French methods of studying the Middle Ages.

A radical proposal for overcoming idiographism was made by Stanisław Piekarczyk, who claimed that the intention of historical research should be the creation of theories linking sentences of different degrees of generality into a system. His proposal, however, was never emulated.

⁴⁰ An enthusiastic assessment of the importance of those contacts by a witness and participant in: A. Wyczański, "Uwagi o nauce historycznej w Polsce w dobie X Kongresu Nauk Historycznych w Rzymie (1955)", *Przegląd Historyczny*, 97, 2006, no. 1, pp. 49–63. Historical studies: A. Wierzbicki, "W stronę postaw otwartych. *Annales* w refleksji historyków polskich po II wojnie światowej", in: *Klio polska. Studia i materiały z dziejów historiografii polskiej po II wojnie światowej*, ed. by A. Wierzbicki, Warszawa, 2004, pp. 49–80; P. Pleskot, *Intelektualni sąsiedzi. Kontakty historyków polskich ze środowiskiem „Annales” 1945–1989*, Warszawa, 2010; M. Kula, *Mimo wszystko: bliżej Paryża niż Moskwy. Książka o Francji, PRL i o nas, historykach*, Warszawa, 2010.

⁴¹ P. Pleskot, "Rola marksizmu w historiografii *Annales* w opiniach ich twórców i krytyków", *Kwartalnik Historyczny*, 113, 2006, no. 3, pp. 45–62.

Main Currents of Research into Modern History in the Institute of History at the University of Warsaw in 1930–1990

Let us start with several remarks explaining the title and premises of the article. First and foremost, there is the question of terminology – modern history in our contemporary and still “Eurocentric” professional language signifies a period from the sixteenth to the eighteenth century. This is also the meaning considered by the programme of the scientific session held to commemorate the eightieth anniversary of the Institute of History at the University of Warsaw. Nonetheless, another periodisation was binding (at least formally) at the time of the emergence of the Institute. Suffice to browse through *Historyka*, published for the first time in 1921 and written by Marcelli Handelsman, the “founding father” of the Institute, to become convinced that he foresaw a division of world history into two main epochs: ancient and modern. During the interwar period, researchers specialising in modern history *sensu largo* included alongside modern historians (*sensu stricto*) also mediaevalists and scholars dealing with the nineteenth century.¹ Applying this terminology, one could regard as a “modern historian” not only Handelsman, who actually was a poly-historian, but also his students: the mediaevalist Tadeusz Manteuffel and Ludwik Widerszal, one of the most outstanding experts on the nineteenth century among his generation. The temptation is great but further reflections shall contemplate studies on modern history in the present-day comprehension of the word.

A successive introductory remark concerns the interpretation of the titular issue. Those listeners and readers who look forward to a thorough bibliographic study will be disappointed: sixty years of research, several score

¹ M. Handelsman, *Historyka*, part 1: *Zasady metodologii historii*, Zamość, 1921, pp. 36–37. Analogously in the corrected and supplemented second edition: *Historyka. Zasady metodologii i teorii poznania historycznego. Podręcznik dla szkół wyższych*, Warszawa, 1928, reprinted as: *Historyka*, prep. by P. Węcowski, Warszawa, 2010 (Klasyki Historiografii Warszawskiej).

scholars – even a mere list of the names and titles would take up too much space. Just as copious (and probably equally dull) would be a theoretical interpretation of the methodological stands and features of the workshop represented by particular historians of the modern age, active at the University of Warsaw in 1930–1990. I decided to opt for an indirect approach: I would like to present the titular “main currents of research into modern history” as an effect of the mutual impact of several “historical schools” not necessarily pursuing exclusively modern history and active at the time in the Institute of History. Below, I shall consider, therefore, not so much books as people and chiefly that which appears to be most significant – a conscious and unconscious transmission and bequest of historiographic ideas.

It seems appropriate to start by saying that during the “prehistoric” period, i.e. the fifteen years between the revival of the University of Warsaw in 1915 and the establishment of the Institute of History in 1930, the condition of studies concerning modern history in the present-day meaning of the word was not of the best. Lectures on modern world history were from the onset given by Marcelli Handelsman, who in 1909 presented in Zurich, where *nota bene* he studied under the eminent mediaevalist Gerold Meyer von Knonau, a Ph.D. thesis entitled *Napoléon et la Pologne 1806*,² written earlier in Paris under Gabriel Monod, another mediaevalist and the founder of *Revue Historique*. At the University, having devoted himself to mediaeval studies, Handelsman wished to entrust the modern history course to Bronisław Dembiński, the then director of the Department of Religion at the Ministry of Religion and Public Education and earlier professor and rector at Lwów University. Having left the Ministry, in 1920–1923 Dembiński headed the Chair of Modern Polish and World History at the University of Warsaw; ultimately, he chose a chair at Poznań University.³ Another candidate to the chair of modern history was Kazimierz Konarski, who received his Ph.D. degree at the Jagiellonian University upon the basis of a thesis entitled *Polska przed odsieczą wiedeńską*.⁴ He too ultimately selected another path – in 1921 Konarski was appointed director of the Central Archives of Historical Records and concentrated his efforts on organising a Polish archival service.⁵

² Printed as: M. Handelsman, *Napoléon et la Pologne 1806–1807*, Paris, 1909.

³ A. Marciniak, “Działalność naukowa prof. Bronisława Dembińskiego w Poznaniu w latach 1919–1939”, in: *Bronisław Dembiński (1858–1939) – wybitny historyk, polityk i działacz społeczny. Zbiór studiów*, ed. by W. Jastrzębski, Toruń, 2004, pp. 86–103.

⁴ Printed as: K. Konarski, *Polska przed odsieczą wiedeńską w r. 1683*, Warszawa, 1914 (Prace Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, Wydział II Nauk Antropologicznych, Społecznych, Historii i Filozofii, no. 12).

⁵ W. Maciejewska, “Konarski Kazimierz Bogdan”, in: *Słownik biograficzny archiwistów polskich*, vol. 1: 1918–1984, ed. by M. Bielińska, I. Janosz-Biskupowa, Warszawa–Łódź, 1988, pp. 104–106.

From 1919 another professor of modern history at the University of Warsaw was Władysław Smoleński, but at the time he was already 68 years old and the pinnacle of his talents, more those of a writer than a scholar, had already become part of the past. His appointment to the chair was, as Aleksander Gieysztor wrote,⁶ an intentional deprivation of this opportunity for Szymon Askenazy, although we may doubt whether also the latter, renowned but no longer young, would have wanted to devote himself to research. Let us recall that in the 1920s one of Smoleński's students was Żanna Kormanowa, author of a Ph.D. dissertation on the Polish Brethren,⁷ although in later years not everyone was ready to consider the promotion of her thesis among the Professor's accomplishments. The rather unsatisfactory state of research into modern history at the University of Warsaw becomes particularly conspicuous in comparison with the Jagiellonian University, where Wacław Sobieski lectured since 1908 and Władysław Konopczyński, who came from Warsaw, worked from 1913, Stanisław Kot – from 1920 and Józef Feldman, a student of Konopczyński and Kot – from 1922.

Let us now return to historiography. During the interwar years three currents of theoretical reflections predominated among Warsaw-based historians: empiriocritical, i.e. a legacy of positivism with increasingly distinct elements of neo-positivistic conceptions, materialistic (chiefly Marxism), and idealistic, with principal elements of neo-romantic concepts. In Warsaw, the probably most outstanding representative of the latter was Jan Karol Kochanowski (d. 1949). This mediaevalist, today already slightly forgotten, was during the interwar period one of the celebrated and influential members of the historical milieu – rector of the University of Warsaw and, subsequently, member of Parliament. True, Kochanowski started his research with editorial work and studying the sources, but later he concentrated mainly on historiosophic deliberations, trying to combine sociological conceptions maintained in the spirit of José Ortega y Gasset with assessments and language characteristic for a generation remaining under the influence of “Young Poland”.⁸ Generally speaking, supporters of the neo-romantic historiography school shared a characteristic predilection for historiosophic interpretations, Polonocentrism and intuitionism. From the viewpoint of an evaluation of the development of research into modern history one might hazard the thesis that in Warsaw such tendencies were not of immense substance.

⁶ A. Gieysztor, “Środowisko historyczne Warszawy w okresie międzywojennym”, in: *Tradycje i współczesność. Księga pamiątkowa Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego 1930–2005*, ed. by J. Łukasiewicz, M. Mycielski, J. Tyszkiewicz, Warszawa, 2005, p. 13.

⁷ Ż. Kormanowa, *Bracia polscy 1560–1570*, Warszawa, 1929 (Rozprawy Historyczne Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, vol. 7, no. 3).

⁸ T. Manteuffel, “Jan Korwin-Kochanowski (1869–1949)”, in: *Tradycje i współczesność*, pp. 64–65.

Much greater popularity was enjoyed in the 1930s, a time of growing ideological excitement, by socio-economic history, with its increasingly clear references to French inspirations stemming from the *Annales* circle. Research of this sort was particularly effectively developed in Lwów by Franciszek Bujak, and in Poznań – by Jan Rutkowski.⁹ In Warsaw, historians representing this current included researchers who evoked not only *Annales* but also Marxist methodology. Naturally, Marxism in its original version was by no means a novelty – let us remember that to 1935 the head of the Faculty of Law at the University of Warsaw was Ludwik Krzywicki (b. 1859), the intellectual leader of Polish Marxists and head of the Institute of Social Economy. Historians interested in sociological interpretations, social facts and the history of communities could also benefit from the inspiration and assistance offered by Stefan Czarnowski, sociologist and historian, who from 1934 headed the Chair of Sociology and the History of Culture at the University of Warsaw. The most prominent representatives of this trend among academic historians were Natalia Gąsiorowska and Stanisław Arnold, mediaevalist and student of Handelsman, from 1928 professor at the University of Warsaw and head of the Chair of Socio-Economic History and Historical Geography, which in 1930 formally became part of the Institute of History.

Apparently, the most universally accepted by the Warsaw milieu was the legacy of positivistic ideas. Scientism and empiricism, together with their hostility towards “all sorts of metaphysics” and a cult of facts, were the most convincing methodological proposals to survive the crisis of trust towards the historical sciences, produced by the shock of the Great War. The impact of positivistic scientism proved to be much better recognised than the growing influence of neo-positivistic logical empiricism. We are entitled to doubt whether Ludwig Wittgenstein’s *Tractatus logico-philosophicus* (Leipzig, 1921) enjoyed particular popularity among the historians considering that it did not stir greater interest amidst Polish philosophers.¹⁰ Without doubt, postulates formulated after 1929 by the Vienna Circle, calling for the use of formal logics in scientific language (which did not necessarily come down to the maxim: “Speak logically or keep silent”), were also applied in historiography, which was still seeking its place between *letters* and *sciences*. On the other hand, it seems undeniable that during the 1930s Warsaw-based historians revealed an interest in postulates calling for the use of behaviouristic psychology and sociology in the humanities. We may also accept that historians were influenced to a certain degree by epistemological discussions, especially since lecturers at the Faculty of Philosophy (from 1927 – the Humanities) at the

⁹ R. Stobiecki, *Historia pod nadzorem. Spory o nowy model historii w Polsce (II połowa lat czterdziestych – początek lat pięćdziesiątych)*, Łódź, 1993, p. 49.

¹⁰ J. Woleński, *Filozoficzna szkoła lwowsko-warszawska*, Warszawa, 1985, pp. 26, 296–305.

University of Warsaw included Kazimierz Ajdukiewicz, Tadeusz Kotarbiński and Władysław Witwicki – students of Kazimierz Twardowski, who in Lwów developed his theory of knowledge, different from the heretofore absolutistic or relativistic theories of truth.¹¹ From 1925, Alfred Tarski worked on the semantic theory of truth (published in 1944¹²) and in 1933 he issued a work on the conceit of truth in the language of science.¹³

Historical publications from the 1930s reflect a discernible impact of positivistic scientism, expressed in i.a. the importance attached to ideography, although we also notice a tendency towards taking into account the postulates of logical empiricism, which imposes disciplined argumentation. Regardless of our assessment of the attitude of the Lwów–Warsaw philosophical school towards the neo-positivists we infer an influence of both those formations upon research and forms of historical narration amidst Warsaw-based historians. The “positivistic” or perhaps already “neo-positivistic” Warsaw historiography was characteristic for its attachment to meticulously treated sources, analysis based on a multi-level and all-sided critique of the text, and disciplined argumentation, which, naturally, remained at odds with dogmatism; its other typical trait was attachment to intersubjectivism conceived as the best and, in praxis, the sole method of a scientific verification of the outcome of historical studies.

It is against this background that at the turn of the 1920s there emerged the outlines of three historiographic schools connected with the seminars of Marcei Handelsman, Oskar Halecki and Waław Tokarz. All three (either to a lesser extent, as in the case of Handelsman, or to a greater one – *vide* Tokarz) dealt with problems regarded at the time as “modern”, although only Halecki could be considered a modern historian in the present-day meaning of the word. Today, the Handelsman legacy is divided between mediaevalists and historians specialising in the nineteenth century, and only works by Tokarz, dealing with the Kościuszko Insurrection, are deemed part of the accomplishments of *stricte* modern historiography. Regardless of the fact that representatives of the above-mentioned most prominent Warsaw-based historical schools of the period succumbed to assorted ideological influences, the majority shared the conviction that the scientific rank of historical studies depends on critique conducted upon two levels: the analysis of the source and then a public critical assessment of the published outcome, formulated *sine ira et studio*.

¹¹ Ibid., pp. 19–22, 44–46.

¹² A. Tarski, “The semantic conception of truth and the foundations of semantics”, *Philosophy and Phenomenological Research*, 4, 1944, <http://www.ditext.com/tarski/tarski.html> (February 27, 2012).

¹³ Idem, *Pojęcie prawdy w językach nauk dedukcyjnych*, Warszawa, 1933 (Prace Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, Wydział III Nauk Matematyczno-Fizycznych, no. 34).

An outline of those fundamental principles of conducting scientific historical research is to be found in the afore-mentioned *Historyka* by Marcei Handelsman. Only one of his students – Janusz Woliński – specialized in research into modern topics: in 1927 he passed his Ph.D. exam upon the basis of a dissertation on the relations between Poland and Brandenburg-Prussia, entitled *Wielki Elektor i Polska w pierwszym roku rządów Jana Sobieskiego i traktat jaworowski 1675*,¹⁴ and remained faithful to this range of problems. Habilitated rather late, in 1938, after the presentation of *Jan III Sobieski i sprawa Ukrainy w latach 1674–75*, he did not develop his teaching and research in the Institute of History until the post-war years.¹⁵

From the viewpoint of interest in studies focused on the modern epoch we encounter a certain predicament in the case of Wacław Tokarz – founder of a historical school competing with that of Handelsman and the latter's student; Tokarz was interested rather in the nineteenth century. A second professor in the Chair of Modern History, Henryk Stanisław Mościcki (from 1936 titular professor), studied the nineteenth century, and his works about the eighteenth century are rather contributions or were intended as popular publications.¹⁶ Tokarz was a graduate of the Jagiellonian University, wrote his Ph.D. thesis under Wincenty Zakrzewski (on the Sejm during the reign of Zygmunt Augustus) and received his habilitation degree in 1906 upon the basis of a book about the activity of Hugo Kołłątaj after the fall of the Commonwealth of the gentry, awarded by the Academy of Learning.¹⁷ After several years of scientific undertakings, and already as ordinary professor, in 1914 Tokarz began military service as a private in the 2nd Regiment of the Polish Legions and remained in the army until 1927 when due to a conflict concerning the Army Historical Bureau he was retired in the rank of a colonel. In 1928, having assumed the post of head of the Chair of Modern History at the University of Warsaw, he resumed research into the history of the Kościuszko Insurrection; already in Cracow he had demonstrated interest in this topic in a book about the Insurrection events in Warsaw.¹⁸ Until his death in 1937, Tokarz conducted work on the history of the Kościuszko

¹⁴ Two fragments ("Sprawa pruska 1673–1675 i traktat jaworowski" and "Zabiegi brandenburskie o koronę polską w czasie bezkrólewia 1673–1674") were published in a work issued in 1960; see: note 35.

¹⁵ S. Herbst, "Janusz Woliński (10 IX 1894 – 7 IV 1970), badacz dziejów ojczyźtych, nauczyciel", in: *Tradycje i współczesność*, pp. 90–93; M. Wagner, "Dorobek profesora Janusza Wolińskiego (1894–1970) w zakresie badań nad dziejami Ukrainy", *Ukraina: kulturalna spadshchyna, natsyonal'na svidomist, derzhavnist'*, 17, 2008, pp. 571–578.

¹⁶ *Biogramy uczonych polskich. Materiały o życiu i działalności członków AU w Krakowie*, TNW, PAU, PAN, part 1: *Nauki społeczne*, no. 2: "K–O", prep. by. A. Śródka, P. Szczawiński, Wrocław, 1984, pp. 520–522.

¹⁷ W. Tokarz, *Ostatnie lata Hugona Kołłątaja (1794–1812)*, Kraków, 1905.

¹⁸ Idem, *Warszawa przed wybuchem powstania 17 kwietnia 1794 roku*, Kraków, 1911.

Insurrection and the November Uprising, with particular attention paid to their military aspects.¹⁹

Today, we perceive Waław Tokarz as an outstanding representative of the patriotic current in Polish historiography in the fitting, i.e. non-nationalistic meaning of the term. He based his research on firm scientific foundations, and although the point of departure were frequently the rather inferior publications by his predecessors – Tadeusz Korzon and Władysław Smoleński – the workshop honed during the Cracow period protected him from facile “historiographic optimism”. A well-developed critical sense and cognitive realism, sometimes evolving into naturalism characteristic for the representatives of this “school” (work with a map, on-the-spot research), enabled Tokarz to avoid simplifications typical for those members of the patriotic current of the period who wrote not so much *quo magis veritas propagetur* as to “uplift hearts”.

Majer Bałaban, titular professor at the University of Warsaw since 1936 (died in the Warsaw ghetto in 1942), wrote primarily about modern history and created his own school. A student of Askenazy and Ludwik Finkel during the last years of the nineteenth century, Bałaban studied the history of Jews in Poland from the sixteenth to the eighteenth century.²⁰ Time-consuming “positivistic work” entailing bio-bibliographic compendia and source publications, years devoted to editing and, first and foremost, research into the largest Jewish communities in modern Poland in Lwów, Lublin and Cracow, crowned with monographs,²¹ enabled Bałaban to build a firm – or so it seemed at the time – foundation for Jewish studies in Poland.²² A distinctive feature of his research, shared also by other Warsaw scholars in the 1930s, was criticism, particularly conspicuous in studies on the difficult and mystified (both in sources and in literature) history of Jewish mysticism and messianic. I have in mind especially publications on the history of the Frankists, the Sabbathaians and the Karaites.²³

¹⁹ S. Herbst, “Waław Tokarz (1873–1937)”, in: *Tradycje i współczesność*, pp. 24–30.

²⁰ M. Horn, “Profesor Majer Bałaban (1877–1942)”, in: *Tradycje i współczesność*, pp. 38–42; J. Goldberg, “Majer Bałaban – czołowy historyk polskich Żydów”, *Kwartalnik Historyczny*, 98, 1991, no. 3, pp. 85–97.

²¹ M. Bałaban, *Żydzi lwowscy na przełomie XVI-go i XVII-go wieku*, Lwów, 1906; idem, *Die Judenstadt von Lublin*, Berlin, 1919; idem, *Historia Żydów w Krakowie i na Kazimierzu 1304–1868*, vol. 1, 1304–1655, Kraków, 1931.

²² M.G. Müller, “Majer Bałaban (1877–1942) und das Konzept einer polnisch-jüdischen Geschichte”, *Jahrbuch des Simon-Dubnow-Instituts*, 2, 2003, pp. 387–406; M. Dold, “A matter of national and civic honour. Majer Bałaban and his Institute of Jewish Studies in Warsaw”, *East European Jewish Affairs*, 34, 2004, no. 2, pp. 55–72.

²³ M. Bałaban, *Studien und Quellen zur Geschichte der Frankistischen Bewegung in Polen*, Warschau, 1927; idem, *Le-toldot ha-tenu’ah ha-frankit*, Tel Aviv, 1934; idem, “Sabataizm w Polsce (ustęp z Dziejów mistyki żydowskiej w Polsce)”, in: *Księga jubileuszowa ku czci Prof. Mojżesza Schorra*, Warszawa, 1935, pp. 47–90; idem, *Karaici w Polsce. Studium historyczne*, in: idem, *Studia historyczne*, Warszawa, 1927, pp. 1–92.

Oskar Halecki was an historian who probably deserves to be described as a “modernist” the most, although in the pre-war Institute of History he too delved into mediaeval themes. A graduate of the Jagiellonian University, where in 1913 he received his Ph.D. degree and in 1916 a habilitation degree, Halecki moved to Warsaw already in 1918 and in 1919–1939 (with intervals caused by work in diplomacy) he held at the University the post of ordinary professor and head of the Chair of Eastern Europe.²⁴ The merit of Halecki’s work is testified by the fact that even his early publications – the Ph.D. dissertation about the Sandomierz Agreement of 1570 or the history of the Polish-Lithuanian Union – are still regarded as fundamental.²⁵

During the 1930s Halecki was engaged at the Institute in Byzantine Studies. At the time of the outbreak of the war he was in Switzerland, where he remained as an émigré; after the Second World War – when he gave lectures mainly at universities in the USA – he concentrated his attention predominantly on syntheses and historiosophic reflections on i.a. the history of Europe.²⁶ Those studies as well as works on the history of Eastern Europe met with considerable interest in the West, and in particular in the USA, where Halecki, representing a decidedly anti-communist stance, was probably the best known Polish historian. Consequently, already in the 1950s, Polish authorities decided to prohibit Halecki’s books and his name was condemned to oblivion.²⁷ The possibly most outstanding students of Oskar Halecki at the University of Warsaw were Henryk Paszkiewicz and Władysław Tomkiewicz. The former was a mediaevalist who wrote about Rus’ and Polish-Ruthenian relations. Paszkiewicz survived the war in the Murnau POW camp and then, just as his teacher, stayed abroad.²⁸ Prior to

²⁴ J. Pajewski, “Oskar Halecki (28 V 1891 – 17 IX 1973)”, in: *Tradycje i współczesność*, pp. 108–109.

²⁵ O. Halecki, *Zgoda sandomierska 1570 r. Jej geneza i znaczenie w dziejach reformacji polskiej za Zygmunta Augusta*, Kraków, 1915; idem, *Przylączenie Podlasia, Wołynia i Kijowszczyzny do Korony w roku 1569*, Kraków, 1915; idem, *Dzieje Unii Jagiellońskiej*, vols. 1–2, Kraków, 1919–1920.

²⁶ Idem, *Limits and Divisions of European History*, London–New York, 1950; idem, *Borderlands of Western Civilization. A History of East-Central Europe*, New York, 1952.

²⁷ J. Kłoczowski, “Oskar Halecki i jego walka o miejsce Polski w Europie”, in: *Z dziejów polityki i dyplomacji polskiej. Studia poświęcone pamięci Edwarda hr. Raczyńskiego, Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej na wychodźstwie*, ed. by H. Bułhak [et al.], Warszawa, 1994, pp. 397–406; M. Filipowicz, *Wobec Rosji. Studia z dziejów historiografii polskiej od końca XIX wieku po II wojnę światową*, Lublin, 2000, pp. 89–91; R. Stobiecki, “Twórczość emigracyjna Oskara Haleckiego (1891–1973). Próba charakterystyki”, in: *Studia z dziejów Polski i Europy w XIX i XX wieku. Księga dedykowana profesorowi Piotrowi Stefanowi Wandyczowi*, ed. by J. Faryś, R. Nir, M. Szczerbiński, Gorzów Wielkopolski, 2004, pp. 581–592.

²⁸ J. Tyszkiewicz, “Profesor Henryk Paszkiewicz (1897–1079)”, in: *Tradycje i współczesność*, pp. 165–167; R. Stobiecki, *Klio na wygnaniu. Z dziejów polskiej historiografii na uchodźstwie w Wielkiej Brytanii po 1945 r.*, Poznań, 2005, pp. 236–242, 317–319.

the war, Tomkiewicz studied seventeenth-century Ukrainian history and his most highly assessed works include the biographies of Jeremi Wiśniowiecki and Jerzy Ossoliński.²⁹ After the war, he was interested primarily in the history of modern art but he also taught historians – his students in the Institute of History included Janusz Tazbir, one of the most eminent Polish historians of culture.

It would be an obvious truth to say that World War II was an important caesura in the history of Warsaw-based historians. One should rather acknowledge that as a consequence of the war the milieu in question became to a large degree scattered. Out of a total of seven heads of the chairs (seminars) that in 1930 became part of the Institute, one (Wacław Tokarz) died before the war while among the remaining only Stanisław Arnold was capable in 1945 of resuming work here, although due to his progressing illness and excessive political and administrative duties he devoted little time to didactics and abandoned scientific research almost totally.³⁰

The German occupation intensified the tendency, present already in the 1930s, towards a reinterpretation of research methods and their enhancement with tools borrowed from the sociological and economic workshop; there came into being a new conception of socio-economic history whose adherents sought inspiration in the three great currents of the twentieth-century humanities: neo-positivism, which in Poland was identified with the philosophical conceptions of the Lwów–Warsaw school, and sociology in the tradition of Emile Durkheim, which Józef Chałasiński attempted to continue after Czarnowski's death in 1937. The third current inspiring changes was historical materialism, which in the early post-war years and interpreted by, e.g. Stanisław Ossowski, was a capacious formula contrasted with Marxist (Stalinist) determinism and historicism. The benefits of applying such a research method (on par with other methods) were noticed even by such a determined opponent of the “Marxist-Leninist” (*recte* Stalinist) reconstruction of Polish historiography as Władysław Konopczyński,³¹ although

²⁹ W. Tomkiewicz, *Jeremi Wiśniowiecki (1612–1651)*, Warszawa, 1933; idem, *Jerzy Ossoliński*, Lwów, 1939.

³⁰ It would be difficult to list all the posts held by S. Arnold after the war; he was, i.a. director of the Department of Schools of Higher Learning and Science in the Ministry of Education in 1945–1947, head of Studies on Poland and the Contemporary World at the University of Warsaw, head of a chair in the Institute of History at the University of Warsaw, head of a chair in the Higher Party School of the Polish Workers' Party (from 1950 – Institute for Training Scientific Cadres), editor of *Kwartalnik Historyczny*, from 1953 head of a Workshop in the Institute of History at the Polish Academy of Sciences, see: *Biogramy uczonych polskich. Materiały o życiu i działalności członków AU w Krakowie, TNW, PAU, PAN*, part 1: *Nauki społeczne*, no. 1: “A–J”, prep. by A. Śródka, P. Szczawiński, Wrocław, 1983, pp. 47–51.

³¹ Stobiecki, *Historia pod nadzorem*, pp. 57–58.

already in 1946 he warned against the danger of an instrumentalisation of historiography and its decline towards “serving others”.³²

When in 1945 Tadeusz Manteuffel embarked upon rebuilding the structure of the Institute of History,³³ his co-workers included only two “pre-war” modern historians: Janusz Woliński and Władysław Tomkiewicz. The post-war research of the former, since 1947 extraordinary professor and a graduate of the “Handelsman school”, concentrated on the political and military history of the seventeenth century, but showed a proclivity for interpretations typical rather for the “Tokarz school” and even succumbed to a tendency towards an idealisation of the protagonists, mainly Jan III Sobieski.³⁴ Among the accomplishments of Janusz Woliński, in 1958 nominated ordinary professor, the greatest importance, apart from studies on the history of war and politics in the seventeenth century,³⁵ has been retained by source publications, especially material (11 parts) pertaining to the conflict between the Commonwealth and Turkey in the 1670s³⁶ and a six-volume collection of sources about the history of the Four Years’ Sejm, prepared under his supervision by Emanuel Rostworowski and Jerzy Michalski.³⁷ Other students of Janusz Woliński specialising in modern history were Tadeusz Łepkowski, Zbigniew Wójcik and Andrzej Zahorski.

Stanisław Herbst, a student of Waclaw Tokarz, received his habilitation degree at the University of Warsaw in 1946; already in 1933 he passed a Ph.D. exam upon the basis of a work on the crafts in Toruń³⁸ and to the outbreak of the Second World War worked in the Institute of Polish Architecture and the History of Art at the Warsaw University of Technology, headed by Oskar Sosnowski.³⁹

³² P. Biliński, *Władysław Konopczyński. Historyk i polityk II Rzeczypospolitej (1880–1952)*, Warszawa, 1999, p. 115.

³³ T. Manteuffel, *Kronika odbudowy Instytutu Historycznego UW, 1945/46–1947/48*, copy from *Roczniki Uniwersytetu Warszawskiego*, 6, 1966, pp. 105–118.

³⁴ J. Wimmer, “Janusz Woliński – badacz epoki Sobieskiego”, *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*, 16, 1970, no. 2, pp. 3–18.

³⁵ J. Woliński, *Z dziejów wojny i polityki w dobie Jana Sobieskiego*, Warszawa, 1960; idem, *Z dziejów wojen polsko-tureckich*, publ. by J. Wimmer, Warszawa, 1983.

³⁶ Idem, “Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej 1672–1676”, *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*, vol. 10, 1964, part 1, pp. 229–267, and part 2, pp. 232–262; *ibid.*, vol. 11, 1965, part 2, pp. 277–304; *ibid.*, vol. 12, 1966, part 2, pp. 274–320; *ibid.*, vol. 13, 1967, part 1, pp. 220–269, and part 2, pp. 184–238; *ibid.*, vol. 14, 1968, part 1, pp. 254–286; *ibid.*, vol. 15, 1969, part 1, pp. 271–295, and part 2, pp. 209–238; *ibid.*, vol. 16, 1970, part 1, pp. 275–305, and part 2, pp. 233–268.

³⁷ *Materiały do dziejów Sejmu Czteroletniego*, vols. 1–6, prep. by J. Woliński, J. Michalski, E. Rostworowski [et al.], Wrocław, 1955–1969.

³⁸ S. Herbst, *Toruńskie cechy rzemieślnicze. Zarys przeszłości*, Toruń, 1933.

³⁹ A. Zahorski, “Życie i twórczość Stanisława Herbsty”, in: S. Herbst, *Potrzeba historii czyli o polskim stylu życia. Wybór pism*, ed. by A. Zahorski [et al.], vols. 1–2, Warszawa, 1978, vol. 1, pp. 5–49.

Up to his death in 1973, the research conducted in the Institute of History reflected Herbst's all-sided interests. In military history he developed the best traditions of the "Tokarz school" even if only due to his preference for locating research in concrete space, recreated upon the basis of cartographic and iconographic sources, works of art and monuments of material culture.⁴⁰ At the same time, Herbst was interested in the contemporarily comprehended history of culture.⁴¹ Apart from the favourable reminiscences of the participants of his numerous seminars he left behind predominantly studies on urban architecture, social history and the history of mentality as well as publications concerning the origin of national consciousness, the history of town and burgher culture during the Renaissance, military history and his favourite regional history, all collected in the above-mentioned two volumes issued in 1978.⁴²

The tradition of the "Tokarz school" also embraced the accomplishments of Andrzej Zahorski, working in the Institute of History since 1961, a student of Janusz Woliński and a collaborator of Stanisław Herbst in studies on the Kościuszko Insurrection. In March 1951 Zahorski presented a Ph.D. thesis on *Komisja Policji Obojga Narodów na tle antagonizmów społecznych w Polsce II połowy XVIII wieku*.⁴³ Initially, he delved into the Stanisław August Poniatowski epoch and the history of Warsaw,⁴⁴ and ultimately grew captivated by the Napoleonic epoch. For assorted reasons his research did not take into account political history. In both cases – the studies on Napoleon and Stanisław August Poniatowski – Zahorski was interested less in the protagonists and more in their white or black legends; hence publications on the border of classical historiography and the history of ideas.⁴⁵ This holds true in particular for works about Poniatowski, which, or at least some of them, should be regarded as opinions in the dispute about Poland conducted at the time under the guise of a "debate about Stanisław August".⁴⁶

⁴⁰ A. Wyczański, "O twórczości naukowej Stanisława Herbst (1907–1973)", in: *Tradycje i współczesność*, pp. 115–123; A. Rafalska, S. Ciara, "Stanisław Herbst – ostatni polski polihistoryk (1907–1973)", *Rocznik Warszawski*, 35, 2007, pp. 5–27.

⁴¹ A. Gieysztor, "Stanisław Herbst – dziejopis kultury", in: Herbst, *Potrzeba historii*, pp. 53–57.

⁴² Herbst, *Potrzeba historii*.

⁴³ M. Senkowska-Gluck, "Andrzej Zahorski (15 VII 1923 – 15 XII 1992)", in: *Tradycje i współczesność*, pp. 154–156.

⁴⁴ A. Zahorski, *Uzbrojenie i przemysł zbrojeniowy w powstaniu kościuszkowskim*, Warszawa, 1957; idem, *Centralne instytucje policyjne w Polsce w dobie rozbiorów*, Warszawa, 1959; idem, *Stanisław August polityk*, Warszawa, 1959; idem, *Ignacy Wyssogota Zakrzewski, prezydent Warszawy*, Warszawa, 1963; idem, *Warszawa w powstaniu kościuszkowskim*, Warszawa, 1967.

⁴⁵ Idem, *Z dziejów legendy napoleońskiej w Polsce*, Warszawa, 1971; idem, *Spór o Napoleona we Francji i w Polsce*, Warszawa, 1974; idem, *Napoleon*, second edition (enlarged), Warszawa, 1985.

⁴⁶ Idem, *Spór o Stanisława Augusta*, Warszawa, 1988.

A totally different historiographic tradition was introduced in the Institute of History in 1958 by Jarema Maciszewski, who specialised in the history of the seventeenth century.⁴⁷ Paradoxically, this member of the highest authorities of the Polish United Workers' Party (in 1975–1981 head of the Department of Science and Education at the Central Committee), initially represented the classical school of political history, which he studied at Wrocław University under Władysław Czapliński, who, in turn, while in Cracow was a student of Władysław Konopczyński. In this slightly roundabout way involving serious modifications, at least certain elements characteristic for the “Konopczyński school” returned to Warsaw. Although Maciszewski rather rapidly abandoned this trend for the sake of research concerned with political culture and his greatest achievements include a book on the Sandomierz rebellion, written already in Wrocław.⁴⁸ Changing scientific interests are testified by successive publications: a habilitation dissertation on the opinions of the Polish gentry about Muscovy at the beginning of the seventeenth century and a popularising but nonetheless important book about the modern Commonwealth as a gentry state.⁴⁹ Interest in research into culture, growing among historians specialising in modern history, led to the establishment in the Institute of History first of a Chair of the History of Old-Polish Culture, and then, in the second half of the 1970s, of an interdisciplinary Department of the History of Old-Polish Culture, initially under Maciszewski and composed of his students, with historians collaborating with linguists, historians of literature and musicologists.⁵⁰

Decisive significance for the post-war development of studies on modern history amidst the Warsaw historians belongs to the cooperation of three mediaevalists who stressed their connection with the “Handelsman school”.⁵¹ The first – Tadeusz Manteuffel – recreated the Institute of History, which he headed from September 1, 1945, and then, as chairman of the Polish Historical Society (from 1950) and director of the Institute of History at the Polish Academy of Sciences (from 1953) exerted a considerable and, at times, decisive impact on the selection of the main trends of research involving modern history in post-war Polish historiography.⁵² The second –

⁴⁷ U. Augustyniak, “Jarema Maciszewski (1930–2006)”, *Barok*, 14 (27), 2007, no. 1, pp. 333–335.

⁴⁸ J. Maciszewski, *Wojna domowa w Polsce (1606–1609). Studium z dziejów walki przeciw kontrreformacji*, part 1: *Od Stężyca do Janowca*, Wrocław, 1960.

⁴⁹ Idem, *Polska a Moskwa 1603–1618. Opinie i stanowiska szlachty polskiej*, Warszawa, 1968; idem, *Szlachta polska i jej państwo*, Warszawa, 1969.

⁵⁰ U. Augustyniak, “Dzieje Zespołu Historii Kultury Staropolskiej w Instytucie Historycznym UW 1977–2005”, in: *Tradycje i współczesność*, pp. 285–290.

⁵¹ T. Manteuffel, *Rola Marcelego Handelsmana w życiu naukowym Warszawy*, copy from *Przegląd Historyczny*, 50, 1959, pp. 4–12.

⁵² S. Trawkowski, “Posłowie”, in: T. Manteuffel, *Historyk wobec historii. Rozprawy nieznanne, pisma drobne, wspomnienia*, prep. by S. Trawkowski, Warszawa, 1976, pp. 416–420; T. Manteuffel, “Zapiski do wspomnień. Fragmenty”, in: *ibid.*, pp. 305–364.

Marian Małowist – established at his seminar on economic history, held in the Institute of History, a veritable *pépinière*, whose graduates include successive generations of researchers, some selecting modern history: Maria Bogucka, Andrzej Dziubiński, Jan Kieniewicz, Bronisław Nowak, Antoni Mączak, Michał Tymowski, Andrzej Wyrobisz and Teresa Zielińska.⁵³ The mediaeval seminar conducted by Aleksander Gieysztor, held parallel but also stemming from the tradition of the “Handelsman school”, shaped the scientific activity of Tadeusz Wasilewski, without whom and his students research into the modern history of the Grand Duchy of Lithuania would have never developed.⁵⁴

Manteuffel, Małowist and Gieysztor, who already before the war supported a reorganisation of Polish historiography and after the war to considerable extent were its authors, proved to be at the time of the growing pressure of the adherents of “Marxism-Leninism” resilient to increasingly conspicuous attempts at embroiling historiography in “serving the ideas” expounded by Marx-Engels-Lenin-Stalin, against which Konopczyński warned energetically. The participation of Warsaw historians in a discussion on “Piast” and “Jagiellonian” ideas, which proved to be so absorbing for their colleagues in other centres (Cracow, Poznań) and so convenient for the authorities, remained insignificant, as did their involvement in research into “social history”, supported by the authorities, which in praxis produced a number of hurriedly written works on the history of the peasantry and the working class. Nor did the co-workers of Manteuffel, Gieysztor and Małowist take an important part in the debates of the Seventh Convention of Polish Historians held in Wrocław in 1948, at which their competitors established a Marxist Association of Historians in which pride of place went to Żanna Kormanowa and Celina Bobińska, both ardent followers of the “leading models of Soviet historiography”.⁵⁵

Apparently, the most momentous for post-war modern historiography in Warsaw was the resistance of a large part of the milieu against anti-scientific attempts at imposing the Soviet model, which reduced history to the role of one of the forces engaged “on the frontline of ideological struggle” and, for all practical purposes, a tool of Party propaganda. This refusal, which in the prevailing conditions could not assume an open nature, referred, on the one hand, to the neo-positivistic tradition of intellectual discipline and respect for the professional research workshop and, on the other hand, to critically applied Marxist conceptions that did not bear the burden of “Marxist-

⁵³ H. Samsonowicz, “Seminarium Mariana Małowista”, *Przegląd Historyczny*, 96, 2005, no. 2, pp. 195–203.

⁵⁴ S.K. Kuczyński, “Seminarium mediewistyczne profesora Aleksandra Gieysztora”, in: *Tradycje i współczesność*, pp. 223–227; A. Rachuba, “Tadeusz Wasilewski”, *Kwartalnik Historyczny*, 113, 2006, no. 1, pp. 198–201.

⁵⁵ Stobiecki, *Historia pod nadzorem*, p. 95 sqq.

-Leninist” dogma.⁵⁶ An excellent example of such tactics was the methodology applied by Małowist – especially during his peak period – for the history of the crafts and their connection with the demesne-corr  e economy, with official references to historical materialism but in practice continuing the tradition of critical studies on socio-economic questions.⁵⁷

During the early 1950s the functioning at the University of Warsaw of historians continuing the still pre-war traditions of interest in Marxist interpretations (to mention, apart from Małowist, Nina Assorodobraj-Kula, Natalia G  siorowska-Grabowska and Witold Kula) made it more difficult for the “palaeo-Marxists” led by   anna Kormanowa and Celina Bobi  ska to attempt to take over control and to introduce in the Institute of History the “Soviet model” of historiography. A final resolution of this rivalry was achieved at the infamous methodological conference held in Otwock at the turn of 1951.⁵⁸ The victory of historians attending (in good or bad faith) as the adherents of materialism, won at the cost of heavy sacrifices, over ideologues referring to “Marxism-Leninism” and, as a consequence, the appointment of Tadeusz Manteuffel as director of the Institute of History at the Polish Academy of Sciences⁵⁹ made it easier for modern historians associated with the Małowist seminar to return after 1956 to the pursuit of science *via* contacts with the international and chiefly French historical milieu. Naturally, this domination of the “Małowist school” also possessed certain “objectively” negative effects. To a certain extent, in the 1950s and the 1960s it facilitated a marginalisation of those scholars who either refused to accept Marxist methodology or were regarded as “revisionists”. At least some, however, managed to find employment in the Institute of History at the Polish Academy of Sciences under Tadeusz Manteuffel.

Contact with a creative and critical analysis that remained distrustful towards doctrines or even theories made it easier in the following decades to accept West European research ethics (as a rule of the *Annales* variety) and urged towards own quests; from the 1960s this approach produced African studies conducted by Małowist and his students.⁶⁰ Probably the best example of the positive impact of “soft” Marxian methodology, enhanced in the 1960s and 1970s by openness towards West European historiography,

⁵⁶ A. M  czak, “Marian Małowist (1909–1988)”, in: *Tradycje i wsp  łczesno  c*, pp. 142–147.

⁵⁷ Małowist opted for such an interpretation also in a paper presented at the methodological conference in Otwock, see: Stobiecki, *Historia pod nadzorem*, p. 123.

⁵⁸ *Pierwsza Konferencja Metodologiczna Historyków Polskich. Przemówienia, referaty, dyskusja*, ed. by S. Herbst, W. Kula, T. Manteuffel, vols. 1–2, Warszawa, 1953.

⁵⁹ Manteuffel, “Zapiski do wspomnie  . Fragmenty”, pp. 357–358.

⁶⁰ M. Tymowski, “Badania historii Afryki Czarnej w o  rodku warszawskim w latach 1960–2002 – szko  a Mariana Ma  lowista”, in: *Afryka. 40 lat penetracji oraz poznawania lud  w i ich kultur. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej przez Muzeum Narodowe w Szczecinie 18–19 kwietnia 2002 roku*, ed. by J.   pott, Szczecin, 2004, pp. 48–52.

is the attitude of Antoni Mączak, treated here as *pars pro toto* of an entire generation of researchers.⁶¹ After the 1950s and works on socio-economic history inspired by Małowist,⁶² followed by a period of fascination with the opportunities offered by the methods of historical statistics, best documented in studies on the Baltic trade,⁶³ in the 1970s and 1980s Mączak embarked upon political culture. In Poland, he popularised the conception of the state as an enterprise⁶⁴ and subsequently devised the idea of political clientism, competitive *vis a vis* the Marxist explanatory paradigm;⁶⁵ Mączak also initiated comparative studies of royal and magnate courts envisaged as institutions of authority.⁶⁶ Finally, a separate and probably best known chapter in his undertakings are works on voyages and travelling, located on the borderline between research into the culture and mentality of the modern epoch, on the one hand, and anthropology together with elements of reflection on the theory of “inter-cultural encounters”, on the other hand.⁶⁷

Many of these problems – from statistics to the history of political culture – are considered and expanded by Mączak’s seminar colleagues, active today, and numerous students, members of already a fourth generation representing the tradition or historiographic “school” of Marcelli Handelsman. At present, it is precisely they who decide about the character and trends of modern history in Warsaw, although their characteristic and assessment are already – to refer to the manner of citing the classics, at times applied by Antoni Mączak – *another story*.

Apparently, the most prominent and as if constitutive features of modern history studies in the Institute of History include the durability of generational tradition transmitted within very informal structures, i.e. the above mentioned historiographic “schools”, and the close bonds, growing after

⁶¹ D. Kołodziejczyk, “Antoni Mączak (30 III 1928 – 6 III 2003)”, in: *Tradycje i współczesność*, pp. 179–181.

⁶² A. Mączak, *Sukiennictwo wielkopolskie XIV–XVII wiek*, Warszawa, 1955; idem, *Gospodarstwo chłopskie na Żuławach Malborskich w początkach XVII wieku*, Warszawa, 1962; see: A. Mączak, W. Tygielski, *Latem w Tocznieli*, Warszawa, 2000, p. 116 sqq.

⁶³ A. Mączak, *Między Gdańskiem a Sundem. Studia nad handlem bałtyckim od połowy XVI do połowy XVII w.*, Warszawa, 1972.

⁶⁴ Idem, *Rządzący i rządzeni. Władza i społeczeństwo w Europie wczesnonowożytnej*, Warszawa, 1986; idem, *Lo stato come protagonista e come impresa – tecniche, strumenti, linguaggio*, Torino, 1995.

⁶⁵ Idem, *Klientela – nieformalne systemy władzy w Polsce i Europie XVI–XVIII wieku*, Warszawa, 1994; idem, *Nierówna przyjaźń. Układy klientalne w perspektywie historycznej*, Wrocław, 2003.

⁶⁶ Idem, “From aristocratic household to princely court. Restructuring patronage in the sixteenth and seventeenth centuries”, in: *Princes, Patronage and the Nobility. The Court at the Beginning of the Modern Age c. 1450–1650*, ed. by R.G. Asch, A.M. Birke, Oxford, 1991, pp. 315–327.

⁶⁷ Idem, *Życie codzienne w podróżach po Europie w XVI i XVII wieku*, Warszawa, 1978.

World War II, with mediaevalists from the “school” of Marcelli Handelsman, whose traditions were undoubtedly consciously and consistently sustained by Tadeusz Manteuffel, Aleksander Gieysztor and Marian Małowist. Apart from joint seminars, held in the Institute of History also today and involving researchers studying the Middle Ages and modern history, representatives of both specialisations appear to share respect for historical sources and workshop principles as well as a conviction, imbued into the students, that modern historical narration should be also (or perhaps predominantly) based on familiarity with fundamental facts and the relations between them. Can those scientific predilections and a tendency to “succumb to the idiographic approach”, sometimes harshly criticised, together with the until recently distinctive reserve towards methodological reflection, be testimony of links between contemporary Warsaw historiography and the “Warsaw positivists” from the second half of the nineteenth century? It is difficult to judge this phenomenon. After all, the ever numerous adherents of the thesis that science should be “modern” could treat proving such an assumption more as a charge than a compliment. The connections between contemporary research conducted in Warsaw and the ideas considered by Polish historians from the 1930s on as well as the resilience of those post- or neo-positivistic historiographic ideas to erosion and threats posed by changing political fluctuations appear to be sufficiently interesting.

Historical Auxiliary Sciences, Source Studies and Source Editing at the University of Warsaw during the Twentieth Century

I have limited my paper, originally presented at the time of the anniversary of the Institute of History in 2010, to the 1918/1919–1999/2001 timespan. The first date marks the opening of the University of Warsaw in reborn Poland and the appointment of Jan Karol Kochanowski as head of the Chair of the History of Poland and the Historical Auxiliary Sciences.¹ The end date coincides with the death of two most outstanding post-war specialists in the auxiliary sciences in the Institute of History: Aleksander Gieysztor in 1999² and Ireneusz Ichnatowicz in 2001.³ At present, while preparing this text for publication, I concluded that it should also encompass the accomplishments of those historians who comprised veritable pillars of the historical auxiliary sciences, source studies and source editing during the pre-war period. For this reason, the article discusses also the scientific achievements of Jan Karol Kochanowski and Stanisław Kętrzyński from the years preceding the First World War and the inauguration of their work at the University, since their pre-1918 work and publications influenced also later undertakings.

The first outline of the historical ancillary sciences at the University of Warsaw was delineated by Aleksander Gieysztor in a sketch published in 1995 in a collection of studies entitled: *Tradycje i perspektywy nauk pomocniczych*

¹ In 1919; see: T. Manteuffel, “Jan Korwin-Kochanowski (1869–1949)”, in: *Tradycje i współczesność. Księga pamiątkowa Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego 1930–2005*, ed. by J. Łukasiewicz, M. Mycielski, J. Tyszkiewicz, Warszawa, 2005, p. 64 sqq.; A. Gieysztor, “Kochanowski (Korwin-Kochanowski) Jan Karol”, in: *Polski słownik biograficzny*, vol. 13, Wrocław, 1967–1968, pp. 190–192.

² See: M. Koczerska, “Aleksander Gieysztor (17 VII 1916 – 9 II 1999)”, in: *Tradycje i współczesność*, pp. 168–172; eadem, “Aleksander Gieysztor (1916–1999)”, in: *Mediewiści*, ed. by J. Strzelczyk, Poznań, 2011, pp. 29–48, here: a copious bibliography.

³ See: S. Ciara, “Ireneusz Ichnatowicz (19 I 1928 – 4 I 2001)”, in: *Tradycje i współczesność*, pp. 173–176.

w Polsce, edited by Mieczysław Rokosz.⁴ The sketch was limited to a brief summary of the pursuit of the auxiliary sciences in Warsaw, starting with Joachim Lelewel and a description of the circle of people involved in these sciences at the University of Warsaw during the interwar years. I would like to propose a much wider characteristic of research and didactics relating to the historical auxiliary sciences and source studies involving Warsaw-based historians during the twentieth century, with particular attention paid to those working since 1930 in the Institute of History at the University of Warsaw.

Jan Karol Kochanowski studied in Cracow under Stanisław Smolka and then in Wrocław under renowned specialists. His first source material publication – an edition of court records from Brześć-Kujawy, issued as part of *Teki Pawińskiego*⁵ – was appreciated by specialists for its meticulous rendition of texts of the sources and in particular for the indices of persons and subjects, comprising one-third of the book and with imposing attention paid to detail. Marcei Handelsman declared: “This index is a true model of precision; more, it is an unequalled model and one that could be dangerous to emulate”.⁶

Kochanowski’s subsequent edition of sources – a collection of assorted sources for the oldest history of Mazovia, entitled: *Zbiór ogólny przywilejów i spominków mazowieckich – Codex diplomaticus et commemorationum Masoviae generalis*⁷ – proved to be a complete failure. The publication, which appeared in 1919, i.e. upon the threshold of the author’s university career, had been prepared since 1911, mainly during the Great War, which hampered access to archives and in practice restricted the author to material from archival collections in Warsaw and Płock.⁸ Only the first volume (to 1247) was printed; it was harshly assessed, i.a. by a historian of such authority as Władysław Semkowicz⁹ who acknowledged that Kochanowski punctiliously

⁴ A. Gieysztor, “Nauki dające poznawać źródła historyczne w Uniwersytecie Warszawskim”, in: *Tradycje i perspektywy nauk pomocniczych historii w Polsce. Materiały z sympozjum w Uniwersytecie Jagiellońskim dnia 21–22 października 1993 roku profesorowi Zbigniewowi Perzanowskiemu przypisane*, ed. by M. Rokosz, Kraków, 1995, pp. 29–33. Cf. idem, “Środowisko historyczne Warszawy w okresie międzywojennym”, in: *Nauka i szkolnictwo wyższe w Warszawie*, ed. by J. Kazimierski [et al.], Warszawa, 1987, pp. 88–106; S.K. Kuczyński, “Nauki pomocnicze historii i heraldyka w badaniach historyków warszawskich”, in: *Warszawskie środowisko historyczne w XX wieku. Dziewięćdziesięciolecie Towarzystwa Miłośników Historii*, ed. by M.M. Drozdowski, H. Szwanowska, Warszawa, 1997, pp. 119–130.

⁵ *Księgi sądowe brzesko-kujawskie. 1418–1424*, prep. and publ. by J.K. Kochanowski, Teki A. Pawińskiego, vol. 7, Warszawa, 1905.

⁶ M. Handelsman, review of J.K. Kochanowski’s edition, *Przegląd Historyczny*, 6, 1908, p. 129.

⁷ *Zbiór ogólny przywilejów i spominków mazowieckich*, publ. by J.K. Kochanowski, vol. 1, Warszawa, 1919.

⁸ Ibid., pp. x–xi.

⁹ W. Semkowicz, review in: *Kwartalnik Historyczny*, 37, 1923, pp. 134–166; cf. Gieysztor, *Kochanowski (Korwin-Kochanowski) Jan Karol*, p. 191.

published scarce documents upon the basis of originals, but criticised reprinting documents containing errors from already existing source publications without collating their texts with photographs in collections of palaeographic tables. An analogous and disastrous mistake proved to be reprinting fragments of narrative sources for the history of Mazovia from such already outdated publications as the first volume of *Monumenta Poloniae Historica*. All told, the review dealt a crushing blow and effectively discouraged the publisher from continuing the venture.

Kochanowski was not a captivating lecturer and the contents of his lectures were tinged by the historiosophic conceptions he espoused.¹⁰ Nonetheless, his courses on the auxiliary sciences proved beneficial for students, especially considering that the professor invited the most advanced to the Central Archives where together they read land and town records, which posed the greatest challenge for the Polish palaeographer.¹¹ Those strong bonds between teaching the ancillary science at the University of Warsaw and the professional practical training of lecturers and students at the Central Archives, and subsequently the Central Archives of Historical Records, remain characteristic up to this day.

Publishers of sources amidst the earliest history lecturers at the renascent University of Warsaw included Marcei Handelsman, who in 1920 issued the land records of Płońsk.¹² Handelsman broached the problem of source editions, and in particular court sources, already in an article featured in *Przegląd Historyczny* in 1916.¹³ Here, he devoted to the titular issue only the end three pages, having earlier described the state of preservation of assorted types of court records in Polish lands against the background of Bohemia and Silesia. The article in question and the introduction to issued land records of Płońsk make it possible to determine that the author recognised a separate volume of a court record to be a publication unit together with the chronological order of reconstructed court activities. By doing so,

¹⁰ See: Gieysztor, *Kochanowski (Korwin-Kochanowski) Jan Karol*, p. 192.

¹¹ Upon the basis of recollections of A. Gieysztor, a student attending those courses, idem, *Nauki*, p. 31.

¹² *Najdawniejsze księgi sądowe mazowieckie*, vol. 1: *Księga ziemska płońska. 1400–1417*, publ. by M. Handelsman, Warszawa, 1920.

¹³ M. Handelsman, “O metodzie publikowania najdawniejszych ksiąg sądowych polskich”, *Przegląd Historyczny*, 20, 1916, no. 3, pp. 317–346, and print. The systematic work performed by M. Handelsman at the Central Archives was described by A. Gieysztor, “Posłowie”, in: M. Handelsman, *Średniowiecze polskie i powszechne. Wybór pism*, second edition, Warszawa, 2010 (Klasyka Polskiej Historiografii), pp. 353, 361 sqq.; cf. also other portrayals of M. Handelsman – S. Kieniewicz, “Marcei Handelsman (1882–1945)”, in: *Historycy warszawscy ostatnich dwóch stuleci*, ed. by A. Gieysztor, J. Maternicki, H. Samsonowicz, Warszawa, 1986, pp. 257–273; P. Węcowski, “Marcei Handelsman (1882–1945)”, in: M. Handelsman, *Historyka*, prep. by P. Węcowski, reprinted second edition, revised and enlarged, Warszawa, 2010 (Klasyka Historiografii Warszawskiej), pp. 335–362.

Handelsman was in favour of publishing earlier records (from the fourteenth century and first half of the fifteenth century) *in extenso*, recommending the most careful possible reconstruction of the original and supplementing the edition with indices; at the same time, he warned (especially in the case of the subject index) against exaggerated precision.¹⁴ This advice was a clear-cut critique of the perfectionism displayed by Jan Karol Kochanowski in his edition of the court records of Brześć and Kujawy.

Already in 1918 University of Warsaw employees included Stanisław Kętrzyński – born in Galicia and a graduate of the University of Lwów and the Jagiellonian University – who dedicated his *Zarys nauki o dokumencie polskim wieków średnich*¹⁵ to two scholars to whom he was most indebted: his father, Wojciech Kętrzyński, and Stanisław Krzyżanowski, founder of the Cracow school of the auxiliary sciences. Kętrzyński had been associated with Warsaw already prior to the First World War, when he held the post of director of the Krasieński Library (1905–1911). In 1913 he received his habilitation degree in Cracow (the Jagiellonian University) upon the basis of a study on the chronology of the chancery of King Kazimierz the Great (see: below). After the outbreak of the war, Kętrzyński was deported from Warsaw as an Austrian subject. Interest in the ancillary sciences: diplomatics, sphragistics and chronology, constituted one of the two prime currents of his pursuits next to the political history of early mediaeval Poland. Kętrzyński's pre-war university career was divided into two stages by his work as a diplomat (1922–1931).¹⁶ He returned to the University of Warsaw in 1932, and in 1934 succeeded Jan Karol Kochanowski. At the time, he had almost completed his aforementioned *magnum opus*: *Zarys nauki o dokumencie polskim wieków średnich*.

The life and works of Stanisław Kętrzyński testify to the active presence of professional historians in socio-political reality, which, I believe, stemmed from the character of their interests. These men strove with equal passion to become acquainted with the social mechanisms of a more or less distant past as well as those of their era. Stanisław Kętrzyński is a positive example of an ability to adroitly link activity on two levels – in current political life and historical investigations, as well as of the possibility of returning to scholarly quests after a long period of their relegation to the background. Admittedly, his diplomatic post at The Hague (1926–1931) favoured parallel studies on the Polish mediaeval document. Characterising Stanisław Kętrzyński's

¹⁴ *Najdawniejsze księgi sądowe mazowieckie*, vol. 1, pp. v, xxi.

¹⁵ S. Kętrzyński, *Zarys nauki o dokumencie polskim wieków średnich*, Warszawa, 1934 (second edition, Poznań, 2008).

¹⁶ A. Gieysztor, "Posłowie", in: S. Kętrzyński, *Polska X–XI w.*, Warszawa, 1961, pp. 693–712; idem, "Stanisław Kętrzyński (1876–1950)", in: *Historycy warszawscy*, pp. 219–227; idem, "Kętrzyński Stanisław (1876–1950)", in: *Polski słownik biograficzny*, vol. 12, Wrocław, 1966–1967, pp. 374–376.

accomplishments in the domain of the auxiliary sciences one should refer to his assessment of the inner hierarchy existing among these sciences, presented at the Fifth Convention of Polish Historians held in Warsaw in 1930. Kętrzyński gave pride of place to diplomatics, stressing the ancillary nature of the other two disciplines – palaeography and chronology as well as sphragistics, with greater emphasis on the latter since the seal is connected not solely with the document but also constitutes an independent source of genealogical-heraldic studies.¹⁷ The paper in question praises diplomatics for making it possible to become familiar with the royal chancery conceived as a supreme state office, and for casting light on its entire mechanism. “Becoming familiar with, e.g. the monarchic, state chancellery is the foremost way to learn about the organisation of state authority, its activity, composition, development, the impacts to which it was subjected, and the political strivings and currents which it represented”.¹⁸

Is worth recalling that Kętrzyński’s habilitation dissertation upon whose base he received in 1913 *veniam legendi* at the Jagiellonian University and which dealt with chronological elements in documents issued by Kazimierz the Great,¹⁹ was actually supposed to be a study of that ruler’s chancery. Kętrzyński had already collected three-quarters of the material, but even the finally presented version reflects the passion of a researcher interested in diplomatics, e.g. when he considered the significance of the *actum* and the *datum* in documents issued by Kazimierz the Great or tried to resolve the question: when does an international treaty start to be in force, concluding that the answer was: not after it had been written or even warranted with a seal but only after it had been presented to the other side. This was the case, for instance, of the peace of Kalisz, with the presentation of the document to the Grand Master of the Teutonic Order in Inowrocław on July 23, 1343, being the decisive moment testified by the preparation of a separate notary act.²⁰ The yardstick of Kętrzyński’s exactness in studying the original documents of the Kazimierz era is the fact that in order to prove changes in the chancery staff he also referred to such modifications of customs as the altering shape – from circular to round or quadrangular – of openings in the parchment used for drawing through the string for hanging a seal.

The chronological motif was continued in an article published in *Kwartalnik Historyczny* about diverse dates (the different dates of the legal

¹⁷ S. Kętrzyński, “Stan nauk pomocniczych historii i ich potrzeby”, in: *Pamiętnik V Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Warszawie 28 listopada – 4 grudnia 1930 r.*, 1. Referaty, Lwów, 1930, pp. 196–197.

¹⁸ Ibid., p. 194.

¹⁹ S. Kętrzyński, *O elementach chronologicznych dokumentów Kazimierza Wielkiego*, Kraków, 1913.

²⁰ Ibid., p. 90.

act: the *actum*, and writing the document: the *datum*, occurring in the same documents) encountered in Polish diplomatic material from the thirteenth and fourteenth century.²¹

Seals attracted Stanisław Kętrzyński's special attention and he edited a copious, almost 70-pages long article on the seals of Władysław Łokietek and Kazimierz the Great, published in 1929 in *Przegląd Historyczny*.²² Here, Kętrzyński was not interested in various genealogical-heraldic aspects, and thus perceived sphragistics differently than in the abovementioned programme paper read at the convention of 1930. The article tackles assorted questions, specifically those pertaining to the range and expression of authority *via* the seal. The majestic seals of the last two Piast rulers and Przemysł II were also discussed against an extensive comparative background. The author displayed excellent knowledge of all seals used by Łokietek and Kazimierz, being personally familiar with their overwhelming majority; the remaining examples were known to him from descriptions made by other historians and archivists upon his request. Upon this occasion, he also demonstrated the active cooperation of this milieu.

Stanisław Kętrzyński drew attention to the longevity of the ducal seal of Władysław Łokietek of Sieradz-Kujawy, which the latter used at the very least since 1291 and in 1296–1299 as the ruler of Greater Poland and Pomerania. Although in 1299 Łokietek took upon himself in a treaty signed in Kłęka with the victorious Wenceslas II to exchange this seal for a new one featuring a title adequate to his domain, he never did so and the seal appeared also in 1305–1306. The seals employed subsequently by Łokietek also disclose a delayed reaction to the changing territorial range of the duke's rule. Łokietek's majestic two-sided seal was not used until June 1321. The particularly important feature of this study is the attention drawn to the unwillingness of the Łokietek chancery to resort to the majestic seal in contrast to the chancery of King Kazimierz the Great. Finally, Kętrzyński proposed an absorbing presentation of the majestic seals of Przemysł II, Łokietek and Kazimierz the Great, showing the king's distinctive pose: sitting on a throne in the shape of a long chest, within the range of the Hungarian seals of the last Arpad dynasty and Charles Robert. Ultimately, he reached the astonishing conclusion that even the artistically perfect seal of King Kazimierz the Great was not the product of a foreign workshop but probably executed in Cracow. The same article described Kazimierz's failure to keep the resolutions of this article in the peace of Kalisz signed with the Teutonic Order in which the

²¹ S. Kętrzyński, "O datach t. zw. niejednolitych w dokumentach polskich", *Kwartalnik Historyczny*, 41, 1927, pp. 257–273.

²² S. Kętrzyński, "Uwagi o pieczęciach Władysława Łokietka i Kazimierza Wielkiego", *Przegląd Historyczny*, 8 (28), 1929, pp. 1–68.

king promised to cease using a seal with the title of the ruler of Pomerania; to the end of his reign, however, the same majestic seal re-emerged.²³

Stanisław Kętrzyński made an outstanding contribution to studies on the chancery of King Kazimierz Jagiellon, in connection with the publication of a monograph by Eustachy Nowicki,²⁴ which he criticised severely albeit justly.²⁵ More the reason to remember this particular publication since its outcome was only to a slight degree introduced into Kętrzyński's textbook on diplomatics and was almost not used by Irena Sułkowska-Kurasiowa, a successive author of a monographic work on this particular chancery,²⁶ who limited herself to citing Kętrzyński's synthesis. The latter drew special attention to the dependency between the contents and the form-formulary of documents produced by every well organised mediaeval chancery²⁷ and provided an unsurpassed review of formulae, writing material and ways of attesting documents produced by the chancery of Kazimierz Jagiellon: the ceremonial *perpetual* document – the *privilegium*, the less important perpetual document, the temporary document and the mandate.²⁸ Other earlier published contributions²⁹ were included into the contents of the textbook.

Already the title of Kętrzyński's book: *Zarys nauki o dokumencie polskim wieków średnich*, indicates that the author did not intend to write a diplomatics textbook for students of history. This is rather a synthesis of knowledge about Polish documents in the Middle Ages than an academic textbook. Analogies in foreign literature include the two-volume work by Alain de Boüard: *Manuel de diplomatique française et pontificale*,³⁰ also more of a synthesis addressed to specialists than a university course book. Kętrzyński proposed a summary of the discussion on the beginnings of the document in Piast Poland. The most important and original part of his publication considers the royal and Church chancery of the Late Middle Ages. The value of Kętrzyński's book lies in lucid definitions of concepts relating to diplomatics, which became

²³ Ibid., p. 38 sqq.

²⁴ E. Nowicki, *Studia nad kancelaryą koronną Kazimierza Jagiellończyka*, Lwów, 1912.

²⁵ S. Kętrzyński, "Uwagi i przyczynki do studyów nad kancelarią koronną Kazimierza Jagiellończyka", *Przegląd Historyczny*, 15, 1912, pp. 89–112, and print; see also: idem, "Odpowiedź Drowi E. Nowickiemu", ibid., 16, 1913, pp. 373–378, and print.

²⁶ I. Sułkowska-Kurasiowa, *Polska kancelaria królewska w latach 1447–1506*, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1967.

²⁷ Kętrzyński, *Uwagi i przyczynki*, pp. 6, 8.

²⁸ Ibid., pp. 9–15.

²⁹ S. Kętrzyński, "Uwagi o początkach Metryki Koronnej i jej charakterze w XV wieku", *Archeion*, 2, 1927, pp. 1–30, and print; idem, "Formuła *ad relationem* w kancelarii polskiej (1393–1492)", *Przegląd Historyczny*, 18, 1914, pp. 39–50, 146–171, and print.

³⁰ A. de Boüard, *Manuel de diplomatique française et pontificale*, vols. 1–2, Paris, 1929, 1952.

a permanent component of scientific vocabulary, and his extremely thorough depiction of various stages of work on the mediaeval document. Finally, the commendable synthesis is based on an in-depth analysis of carefully cited diplomatic material.

Nonetheless, both the publication and its author are guilty of a single spectacular terminological error, which affected Polish literature on diplomatics. Kętrzyński used the term “transumpt” to describe a document repeating the contents of a document without the content’s confirmation by its author, while international writings on the subject use the term “insert” or *vidimus* while saving the concept of the “transumpt” for a document whose author repeats and validates an earlier document.

Even so, Stanisław Kętrzyński remains one of the most eminent Polish experts on the ancillary sciences, specifically diplomatics, renowned for his excellent workshop, direct familiarity with hundreds of original documents, and a skilful and unequalled exhaustive observation of the most minute detail. Particular importance is attached to his unprecedented investigations dealing with acts from the Late Middle Ages; no one had previously conducted such research on a similar scale and so meticulously.

In the science and teaching of history Stanisław Kętrzyński boasts an admirable war record. Ailing and wearied by prisons and camps, which he survived “to spite the Germans”,³¹ he managed to witness the habilitation of his students: Adam Wolff, Jadwiga Karwasińska, and the youngest – Aleksander Gieysztor.

Jadwiga Karwasińska graduated from the seminar held by Jan Karol Kochanowski. Her beloved vocation was that of an archivist at the Central Archives of Historical Records, which since 1930 she combined with university didactics – courses on historical auxiliary sciences in the Institute of History. During the war she courageously took part in clandestine teaching as a member of an historical section organised by Tadeusz Manteuffel and conducted courses on ancillary sciences and the history of fourteenth-century Poland. Pertinent information comes both from the students’ reminiscences and her own recollections, mentioning the difficulties of teaching palaeography at a time when there were not enough palaeographic tables, textbooks and Latin dictionaries. Some courses were held in the storerooms of the Central Archives in 24 Długa Street. The researcher described how she spent late afternoons showing archival material to her wartime students.³²

After the war Karwasińska embarked upon teaching Polish mediaeval history and the auxiliary sciences in the Institute of History, as evidenced

³¹ A. Gieysztor, “Stanisław Kętrzyński (1876–1950)”, in: *Historycy warszawscy*, p. 226.

³² J. Karwasińska, “Wspomnienia z podziemnego Uniwersytetu Warszawskiego”, second edition, in: *Tradycje i współczesność*, p. 471.

by a list of Institute employees during the 1948/1949 academic year.³³ She continued working there until 1957³⁴ and conducted courses for historians of art. For many subsequent years Karwasińska could be seen in the Institute library storerooms, engrossed in reading. Her pedagogic talents were testified by such students as Aleksander Gieysztor³⁵ and evidenced by their article on the Warsaw trial of 1339, which was to be published on September 15, 1939, upon the 600th anniversary of the event and did not appear in print until 1946,³⁶ when it exceptionally lucidly explained the complicated history of the loss of Gdańsk Pomerania at the time of Łokietek. Jadwiga Karwasińska simultaneously worked at the Central Archives of Historical Records, until she was dismissed in 1951; she then found employment in the Editorial Workshop³⁷ – first within the Head Office for Research into the Beginnings of the Polish State, and then in the Institute of the History of Material Culture at the Polish Academy of Sciences and the Institute of History at the Polish Academy of Sciences.

Jadwiga Karwasińska was the author of numerous works on Old-Polish archives. At the Fifth Convention of Polish Historians in Warsaw she read a paper on the principles of introducing order into archival material, with the prime rule being the necessity of recreating the Old-Polish arrangement.³⁸ Karwasińska was particularly interested in treasury archives³⁹ and salt mine accounts⁴⁰ and already before the war she published the accounts of the Bochnia mines.⁴¹

³³ *Tradycje i współczesność*, appendix 7: Wykaz profesorów, docentów i pomocniczych sił naukowych w r. ak. 1948/49 w zakresie nauk historycznych, p. 661 sqq.

³⁴ A. Gieysztor, "Jadwiga Karwasińska (1900–1986)", *Studia Źródłoznawcze*, 34, 1993, p. 137 sqq.

³⁵ *Ibid.*, p. 138.

³⁶ J. Karwasińska, "Proces polsko-krzyżacki w Warszawie przed sześciuset laty", in: eadem, *Kujawy i Mazowsze. Wybór pism*, selected and prep. by T. Dunin-Wąsowicz, Warszawa, 1997, pp. 9–28.

³⁷ See: J. Karwasińska, "Pracownia edytorska źródeł objaśniających początki państwa polskiego w latach 1954 i 1955", *Studia Źródłoznawcze*, 1, 1957, pp. 321–324.

³⁸ J. Karwasińska, "Odtworzenie archiwów d. Rzeczypospolitej", in: *Pamiętnik V Powszechnego Zjazdu*, vol. 1, Lwów, 1930, pp. 169–176, quoted from the second edition in: eadem, *Źródła archiwalne. Wybór pism*, selected and prep. by T. Dunin-Wąsowicz, Warszawa, 1998, pp. 93–102, see also: "Bibliografia prac Jadwigi Karwasińskiej za lata 1927–1988", prep. by M. Kośka, in: eadem, *Święty Wojciech. Wybór pism*, selected and prep. by T. Dunin-Wąsowicz, Warszawa, 1996, pp. 9–19.

³⁹ Eadem, "Archiwa skarbowe koronne i Obojga Narodów", in: eadem, *Źródła archiwalne. Wybór pism*, pp. 59–91; eadem, "Archiwa skarbowe dawnej Rzeczypospolitej", in: *ibid.*, pp. 123–175.

⁴⁰ Eadem, "Rachunki żup solnych w XIV i XV wieku. Z Archiwum Podskarbińskiego Krakowskiego", in: eadem, *Źródła archiwalne. Wybór pism*, pp. 49–58; eadem, "Księgi żupne olkuskie 1367–1794", in: *ibid.*, pp. 119–122.

⁴¹ "Rachunki żupne bocheńskie z lat 1394–1421", publ. by J. Karwasińska, in: *Archiwum Komisji Historycznej PAU*, series 2, vol. 3 (general collection vol. 15), Kraków, 1939, pp. 123–232.

Having specialised in the history of the Late Middle Ages, as an archivist Karwasińska was highly competent as regards all Old-Polish archival material up to the eighteenth century. She improved her aptitude as an editor by publishing the documents, preserved in contemporary copies, of a little-known trial held in Budzin in 1414 and involving Poland and the Teutonic Order.⁴² In both instances she applied editing instructions devised by the Polish Academy of Learning; in the second case, they were supplemented with the editing symbolic introduced by Józef Siemieński. The same current includes the already post-war edition of accounts referring to the construction of the castle in Nowy Korczyn.⁴³

During the post-war period Jadwiga Karwasińska embarked upon a completely novel task – critical studies and the publication of the lives of St. Wojciech (Adalbert) and the life of the Five Polish Brethren in a new series of *Pomniki dziejowe Polski*. In other words, she turned towards the Early Middle Ages, an epoch entirely new to her, and prepared, first and foremost, critical studies on the manuscript foundation of the series, i.e. manuscripts of the lives of St. Wojciech, presented in *Studia Źródłoznawcze*. Work on hagiographic sources from the turn of the tenth century must have posed a considerable challenge. Karwasińska had never before dealt with hagiographic sources, and was accustomed to archival sources. In this case, however, she was compelled to tackle several scores of library manuscripts, the majority of which was to be found in libraries abroad, a fact that in the 1950s must have created another obstacle. Particularly admirable proved to be her examination of differences between the manuscripts of *Vita prior* of St. Wojciech, written by Jan Kanapariusz (Ioannes Canaparius) from the St. Boniface and St. Alexis abbey on the Aventine, making it possible to demonstrate that the manuscripts originated in different years, albeit all in about 1000, and that their particular versions tried to meet the requirements of the canonisation trial, the imperial court, or, finally, the wishes of the Monte Casino abbey.⁴⁴ The author presented this complicated issue in an exceptionally clear-cut manner, effectively discussing with Mathilde Uhlirz the dating of the poetic version of the life of St. Wojciech.⁴⁵

⁴² *Sprawy i spory pomiędzy Polakami a Zakonem Krzyżackim / Lites ac res gestae inter Polonos ordinemque Cruciferorum*, vol. 3, second edition, publ. by J. Karwasińska, Warszawa, 1935.

⁴³ “Rachunki z prac budowlanych na zamku w Nowym Mieście Korczynie w latach 1403–1408”, publ. by J. Karwasińska, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 4, 1956, no. 2 additional fascicle, pp. 409–490.

⁴⁴ J. Karwasińska, “Studia krytyczne nad żywotami św. Wojciecha, biskupa praskiego. III: Redakcje Vita I”, *Studia Źródłoznawcze*, 4, 1959, pp. 9–32.

⁴⁵ Eadem, “Studia krytyczne nad żywotami św. Wojciecha, biskupa praskiego. IV: Miejsce *Versus de passione s. Adalberti* w szeregu żywotów”, *Studia Źródłoznawcze*, 9, 1964, pp. 15–45.

Critical studies were succeeded by an edition of two lives of St. Wojciech (by Jan Kanapariusz and Bruno of Querfurt) as well as *Żywot pięciu polskich braci męczenników*. Up to this day, these editions are among the best in the *Monumenta Poloniae Historica* new series.⁴⁶ Jadwiga Karwasińska was also the author of an *ad sum scholarum* translation into the Polish of assorted sources from the reign of Bolesław the Brave, with pride of place going to the lives of St. Wojciech and Bruno of Querfurt.⁴⁷

The wartime and in particular the post-war auxiliary sciences in Warsaw, by no means solely at the University, are indebted the most to Aleksander Gieysztor.⁴⁸ Let us recall that as a secondary school student Gieysztor decided to study history at the University of Warsaw after having read *Ród Awdańców w wiekach średnich* by Władysław Semkowicz.⁴⁹ This symbolic fact indicates just how much Warsaw owes to the Cracow school of the ancillary sciences.

Already as a pre-war university student Aleksander Gieysztor, who wrote his M.A. dissertation⁵⁰ under Marceli Handelsman, attended a lecture on diplomatics and a seminar conducted by Stanisław Kętrzyński. Parallel with the last years of his studies he completed a course and archival training at the Warsaw Central Archives of Historical Records, and upon graduation, following the example of his two teachers, improved his workshop skills at the Parisian École des Chartes. Aleksander Gieysztor's wartime Ph.D. thesis (1942), supervised by both masters, is a critique of a supposed bull issued by Pope Sergius IV; here, the author applied his gift for classical auxiliary sciences to the utmost. Upon the basis of a diplomatic-palaeographic and philological analysis, and having examined the document's ideological message, he determined that the parchment from the Cluniac abbey of St. Peter in Moissac, regarded as a copy of an authentic bull issued by Pope Sergius IV (1009–1012), was a forgery from the time of Urban II propagating the First Crusade.⁵¹ Gieysztor's predilection already as a student for archival material

⁴⁶ "Św. Wojciecha biskupa i męczennika żywot pierwszy", publ. by J. Karwasińska, in: *Pomniki dziejowe Polski*, series 2, vol. 4, part 1, Warszawa, 1962; "Św. Wojciecha biskupa i męczennika żywot drugi / napisany przez Brunona z Kwerfurtu", publ. by J. Karwasińska, in: *Pomniki dziejowe Polski*, series 2, vol. 4, part 2, Warszawa, 1969; "Żywot pięciu braci męczenników [albo] Żywot i męczeństwo Benedykta, Jana i ich towarzyszy. List Brunona do króla Henryka / napisany przez Brunona z Kwerfurtu", publ. by J. Karwasińska, in: *Pomniki dziejowe Polski*, series 2, vol. 4, part 3, Warszawa, 1973.

⁴⁷ *Piśmiennictwo czasów Bolesława Chrobrego*, transl. by K. Abgarowicz, introduction and commentaries by J. Karwasińska, Warszawa, 1966.

⁴⁸ See in particular: S.K. Kuczyński, "Aleksander Gieysztor i nauki dające poznawać źródła historyczne", *Przegląd Historyczny*, 91, 2000, no. 1, pp. 51–60; M. Koczerska, "Aleksander Gieysztor 17 VII 1916 – 9 II 1999. Szkic biograficzny", *Studia Źródłoznawcze*, 37, 2000, pp. 3–12.

⁴⁹ W. Semkowicz, "Ród Awdańców w wiekach średnich", second edition, Poznań, 1920.

⁵⁰ A. Gieysztor, *Władza Karola Wielkiego w opinii współczesnej*, Warszawa, 1938.

⁵¹ Idem, *Ze studiów nad genezą wypraw krzyżowych. Encyklika Sergiusza IV (1009–1012)*, Warszawa, 1948.

pertaining to Polish history was demonstrated by an article written in 1983 upon the 175th anniversary of the Central Archives of Historical Records, in which he described the interior containing a collection of parchment documents from the time of the First Commonwealth as a *sacrosanctum*.⁵²

The demands of wartime teaching at the Polish Free University inclined Gieysztor to write the first version of a course book about the historical auxiliary sciences, with the third edition from 1948, expanded with the cooperation of Stanisław Herbst, being the best known.⁵³ Despite its humble, mimeographed form, the textbook continues to be quoted. Its commendable features include a wide range of topics, expanded in relation to *Encyklopedia nauk pomocniczych historii* by Władysław Semkowicz⁵⁴ thanks to the introduction of archive studies, primary information about mediaeval Latin philology, historical iconography and elements of bibliology. The textbook's distinguishing trait is its European perspective, applied both as regards the topic and the bibliography.

Just as universal is Aleksander Gieysztor's *Zarys dziejów pisma łacińskiego*, published in 1973 in a series issued by the Institute of History at the Polish Academy of Sciences, edited by Tadeusz Manteuffel, and entitled: *Nauki pomocnicze historii*.⁵⁵ The series was a response to the distressing lack of pertinent textbooks for university didacticians and researchers alike. At the time of a several-years long interval in courses on historical auxiliary sciences the absence of such textbooks was particularly conspicuous. The project of creating a whole series of textbooks written by assorted authors, including a palaeography textbook by Gieysztor, was the outcome of conversations held by Manteuffel and Gieysztor much earlier, as evidenced by their correspondence of January 1954, preserved in the Archive of the Polish Academy of Sciences.⁵⁶ Polish historians owe the publication of textbooks on chronology,⁵⁷ genealogy,⁵⁸ numismatics,⁵⁹ sphragistics,⁶⁰ diplomatics⁶¹ and the abovementioned

⁵² Idem, "W Archiwum Głównym prawie przed półwieczem", *Miscellanea Historico-Archivistica*, 2, 1987, p. 186.

⁵³ Idem, *Zarys nauk pomocniczych historii*, third edition, expanded with the cooperation of S. Herbst, Warszawa, 1948.

⁵⁴ W. Semkowicz, *Encyklopedia nauk pomocniczych historii*, third edition, revised and enlarged, Kraków, 1945.

⁵⁵ A. Gieysztor, *Zarys dziejów pisma łacińskiego*, Warszawa, 1973 (second edition, Warszawa, 2009).

⁵⁶ Archive of the Polish Academy of Sciences, Manteuffel III-192, unit 126, letter 109, written by A. Gieysztor to T. Manteuffel, January 19, 1954.

⁵⁷ *Chronologia polska*, ed. B. Włodarski, Warszawa, 1957 (second edition, Warszawa, 2007).

⁵⁸ W. Dworzaczek, *Genealogia*, vols. 1–2, Warszawa, 1959.

⁵⁹ R. Kiersnowski, *Pieniądz kruszcowy w Polsce wczesnośredniowiecznej*, Warszawa, 1960.

⁶⁰ M. Gumowski, M. Haisig, S. Mikucki, *Sfragistyka*, Warszawa, 1960.

⁶¹ K. Małczyński, M. Bielińska, A. Gąsiorowski, *Dyplomatyka wieków średnich*, Warszawa, 1971.

tioned palaeography to the steadfastness of Tadeusz Manteuffel, director of the Institute of History at the Polish Academy of Sciences in 1953–1970, and the concern of successive heads of the Institute.

The palaeography textbook was ushered in by Aleksander Gieysztor's article about the Carolingian script reform, issued in 1955.⁶² The text is interesting for two reasons: contents and historiography. The first reason lies in a hypothesis about the polygenesis of the Carolingian minuscule, which supposedly originated in the great Benedictine abbeys of the Carolingian empire, whose strivings towards a uniform and legible minuscule script were pursued under the impact of Irish and Anglo-Saxon monks. Secondly, the article displays the author's attitude towards the key problem of the significance of writing in the Middle Ages and the tasks of palaeography. Many years later, the reader continues to be amazed at Gieysztor's familiarity with Western and East European publications on the subject, proof of the rapid opening up of Polish historians to the world immediately after 1953. The author opposed a narrow treatment of palaeography as a practical skill making it possible to decipher, locate and date a given source as well as overestimating the role played by writing in the development of the mediaeval society; instead, he postulated situating graphic phenomena in a concrete historical framework.⁶³

The distinguishing feature of *Zarys dziejów pisma łacińskiego* is its wide chronological scope spanning from antiquity to almost modern times, with attention paid to the invention of printing at the end of the Middle Ages and the nineteenth-century breakthrough produced by the typewriter. This is also a textbook on universal palaeography and thus a supplement, although also a contrast to the textbook by Władysław Semkowicz,⁶⁴ with its expansive analysis of Polish and foreign monuments of mediaeval writing preserved on Polish soil. In contrast to other palaeographers, Aleksander Gieysztor treated the script as an expression of the artistic tendencies and intellectual atmosphere of particular historical eras.

Aleksander Gieysztor demonstrated his interest in source studies in individual articles, including a text on the oldest Polish document preserved in its original version – issued by Władysław Herman for the cathedral in Bamberg,⁶⁵ with Gieysztor proposing a more precise date, an article about the discovered original of a papal bull issued by Alexander III and containing

⁶² A. Gieysztor, "Problem karolińskiej reformy pisma", *Archeologia*, 5, 1952–1953 [1955], pp. 155–177.

⁶³ *Ibid.*, p. 159.

⁶⁴ W. Semkowicz, *Paleografia łacińska*, Kraków, 1951 (second revised edition, Kraków, 2002).

⁶⁵ A. Gieysztor, "Bamberg i Polska w XI i XII wieku", *Studia Źródłoznawcze*, 15, 1971, pp. 71–83.

a confirmation of the statute of Łęczyca of 1180,⁶⁶ or a contribution about a letter written by Aron, the bishop of Cracow.⁶⁷ All reflect the author's excellent workshop skills and his treatment as valuable historical sources of everything from which the historian may draw information about the past – language, natural landscape, subterranean traces of man's activity, customs, ceremonies and ethnographic material.

I would like to mention two scientific undertakings inspired by Aleksander Gięsztor, both of a national range and closely connected with the topic of my paper – the creation of the Editorial Workshop and the annual *Studia Źródłoznawcze*. The first initiative was linked with the work performed by the Head Office for Research into the Beginnings of the Polish State in 1949–1952, which set up the Workshop for the purpose of publishing sources explaining the initial stages of the Polish state. In 1952 the Workshop was transferred into the then opened Institute of the History of Material Culture at the Polish Academy of Sciences and soon afterwards became an organisational unit in the Institute of History at the Polish Academy of Sciences. The Workshop's accomplishments in editing mediaeval sources, replacing editions from the old *Monumenta Poloniae Historica* series issued in Lwów, are part of the source studies carried out by the Institute of History at the Polish Academy of Sciences.

Studia Źródłoznawcze, issued since 1957 by the Institute of History at the Polish Academy of Sciences, appeared upon the initiative of two researchers: Aleksander Gięsztor and Gerard Labuda, soon joined by Brygida Kürbis and Ryszard Walczak (secretary). Understandably, the main burden of editorial work was borne by the Poznań-based staff, and from the very onset *Studia* possessed a national scope; authors from abroad also contributed. Already the periodical's title inclined towards a new treatment of this particular domain of the knowledge and skills of a professional historian distinguishing him from the amateur – no longer as separate auxiliary sciences but as source studies, i.e. the knowledge and proficiencies demanded by assorted types of historical sources. The part played by *Studia Źródłoznawcze* consisted also to a large extent in transmitting information (*via* reviews and notes concerning new publications) about current historiography, inaccessible at the time of the Polish People's Republic and referring to the historian's workshop further afield.

From the beginning of the 1960s the second pillar of cultivating and teaching the auxiliary sciences in the Institute of History at the University of

⁶⁶ Idem, "Nad statutem łęczyckim 1180 r. Odnaleziony oryginał bulli Aleksandra III z 1181 r.", in: *Księga pamiątkowa 150-lecia Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie*, Warszawa, 1958, pp. 181–207.

⁶⁷ Idem, "List Arona biskupa krakowskiego: następna próba odgadnięcia tekstu", in: *Benedyktyńska praca. Studia historyczne ofiarowane o. Pawłowi Szczanieckiemu w 80-rocznicę urodzin*, ed. by J.A. Spież OP, Z. Wielgosz, Tyniec, 1997, pp. 45–48.

Warsaw was Ireneusz Ihnatowicz.⁶⁸ An economist by training initially associated with Łódź and only then with Warsaw, Ihnatowicz in time became a celebrated archivist and historian representing wide intellectual interests. His habilitation dissertation about the industrial chancery in the region of Łódź⁶⁹ showed a researcher who in archival material left behind by local small-scale and important entrepreneurs discovered people and their mentality. The latter often remained upon the level of owners of manufactories, despite the fact that the authors' financial status placed them among the elite of Europe. At the time, the publication in question was regarded as pioneering since it dealt with industrial chanceries of the nineteenth century and the early twentieth century, whereas Polish literature relating to this topic and chronology was extremely scarce.

Successive publications included two didactic aids of fundamental rank for studies on nineteenth- and twentieth-century history – the textbook: *Nauki pomocnicze historii XIX i XX wieku*⁷⁰ and *Vademecum do badań nad historią XIX i XX wieku*.⁷¹ The textbook on ancillary sciences for the nineteenth and twentieth century divides sources into three formal types: archival, library and museum, with the author supplementing the lucid and convincing presentation with legal regulations. The better-known *Vademecum* appeared in a second and expanded edition prepared by Andrzej Biernat in 2003, and up to this day remains an irreplaceable aid for historians interested in nineteenth- and twentieth-century history. Both the title and the contents connect it with *Vademecum* by Teodor Wierzbowski,⁷² referring to mediaeval and Old-Polish sources. Ihnatowicz's *Vademecum* is the outcome of the author's imposing survey and provides researchers dealing with modern and most recent history with precise data concerning calendars, weights and measures, the resources of archives and libraries as well as the global hierarchy of secular and Church officials, with an extensive discussion of relations prevailing in the partitioning powers, of supreme value for scholars studying the history of Polish lands during the nineteenth century and the early twentieth century. The only increasingly noticeable fault of this repertory is its chronological scope, ending on 1944.

Other noteworthy publications by Ireneusz Ihnatowicz on auxiliary sciences for the history of the nineteenth and twentieth century include two articles, with the first proposing norms for editions of sources from the

⁶⁸ S. Ciara ("Ireneusz Ihnatowicz (19 I 1928 – 4 I 2001)", in: *Tradycje i współczesność*, p. 174), wrote that Ireneusz Ihnatowicz started teaching in the Institute of History in 1956, at the time when he worked in the Head Office of State Archives; the Institute became his permanent workplace in 1960.

⁶⁹ I. Ihnatowicz, *Historia kancelarii przemysłowej w okręgu łódzkim*, Wrocław, 1967.

⁷⁰ Idem, *Nauki pomocnicze historii XIX i XX wieku*, Warszawa, 1990.

⁷¹ Idem, *Vademecum do badań nad historią XIX i XX wieku*, vols. 1–2, Warszawa, 1967, 1971.

⁷² T. Wierzbowski, *Vademecum. Podręcznik do studiów archiwalnych dla historyków i prawników polskich*, Warszawa, 1908.

period in question.⁷³ The other, written together with Aleksander Gieysztor and entitled: *Miejsce nauk pomocniczych w uniwersyteckim studium historycznym*, was published as part of material from conferences held in Katowice and Wisła, organised in 1972 by Józef Szymański and focused on teaching the historical auxiliary sciences.⁷⁴

Special importance attached to Ihnatowicz stems also from fact that he was the author of a programme and method continued by all his students and now a permanent part of teaching the ancillary sciences. It must be clearly stressed that contrary to the traditional name of this discipline, the Institute of History taught, and continues to do so, not so much historical auxiliary sciences as source studies, since the courses are based on such sources as the press, diaries, the belles-letters or photography and film. In this fashion, our practical didactics grew closer to the methods propagated by the Belgian series *Typologies des sources*, established by Leopold Genicot and devoting to each type of source a separate fascicle or even a copious tome. The Institute of History owes to Ireneusz Ihnatowicz and his students source studies focused on nineteenth- and twentieth-century sources and presented in the course of two semesters, with equal attention paid to the auxiliary sciences of mediaeval and early modern (to the end of the eighteenth century) history.

At the abovementioned ancillary sciences conference held in Katowice and Wisła in 1972, two other authors from the Faculty of History at the University of Warsaw, namely, Jerzy Kolendo and Ewa Wipszycka, presented *Nauki pomocnicze historii w studium dziejów starożytnych*.⁷⁵ In contrast to the paper read by Gieysztor and Ihnatowicz, which pertained to the place held by the auxiliary sciences in teaching history, they discussed numerous methods of teaching sciences of assistance to ancient historians – numismatics, epigraphy, editing, etc., and outlined a programme of creating didactic aids. This programme has been, and continues to be consistently realised by a group of historians specialising in ancient history in Warsaw and other Polish academic centres, supervised by Ewa Wipszycka-Bravo, in three volumes of *Vademecum historyka starożytnej Grecji i Rzymu*.⁷⁶ Compared to works by

⁷³ I. Ihnatowicz, "Projekt instrukcji wydawniczej dla źródeł historycznych XIX i początku XX wieku", *Studia Źródłoznawcze*, 7, 1962, pp. 99–24; see also idem, "Problemy edytorstwa pamiętników jako źródeł do historii najnowszej", *Pamiętnikarstwo Polskie*, 4, 1974, no. 1/2, pp. 135–144.

⁷⁴ A. Gieysztor, I. Ihnatowicz, "Miejsce nauk pomocniczych w uniwersyteckim studium historycznym", in: *Problemy dydaktyczne nauk pomocniczych historii. Materiały na konferencję naukowo-dydaktyczną poświęconą naukom pomocniczym historii. Katowice – Wisła, 24–27 V 1972*, Katowice, 1972, pp. 21–34.

⁷⁵ J. Kolendo, E. Wipszycka, "Nauki pomocnicze historii w studium dziejów starożytnych", in: *ibid.*, pp. 53–60.

⁷⁶ *Vademecum historyka starożytnej Grecji i Rzymu*, ed. by E. Wipszycka, vol. 1, second edition, Warszawa, 1982; vol. 2, Warszawa 1986; vol. 3: *Źródłoznawstwo czasów późnego antyku*, Warszawa, 1999.

Wierzbowski and Ihnatowicz these are not repertories but collections of studies about particular auxiliary sciences or other types of sources. For more than a decade (since 1997) the textbooks are supplemented by volumes of the periodical *U schyłku starożytności. Studia źródłoznawcze*, earlier published as a multi-volume publication under a collective title of: *Chrześcijaństwo u schyłku starożytności. Studia źródłoznawcze*.

Summing up: despite the fact that the Institute of History at the University of Warsaw lacks a well-equipped cabinet for the historical auxiliary sciences, containing impressive collections of books, photographs and seal casts, such as the one in the Chair (today: Department) of Auxiliary Sciences at the Jagiellonian University, it has produced in each generation researchers, textbooks and aids of a truly national impact.

Deliberating on the future of the auxiliary sciences not solely in the Institute of History at the University of Warsaw but on a nationwide scale, we may be certain that it will not involve their demise but an alteration of their character. Particular sciences have won considerable independence, as in the case of genealogy that changed into a social history pursued with the help of genealogical methods, sphragistics, numismatics or even chronology, which have clearly become part of the history of culture, indicating how with the assistance of depictions featured on seals or coins the ruler expressed his might or the range of his authority. Apparently, ways of measuring time also belong to the categories of culture, while the chancery system reflects the structures of power in the state, and documents and correspondence express the personality of their author and the culture of the given epoch. I maintain that teaching the ancillary sciences should emulate (and already does so) the conduct of a researcher who, while becoming acquainted with a new source, determines, thanks to his knowledge and abilities, the properties of the material, the time and place of the origin of the source, its character and purpose, and sometimes its author, i.e. he performs a critique of the source by applying the knowledge and skills provided by the auxiliary sciences.

From Nation to Gender (and Back Again) The Institute of History at the University of Warsaw as a Centre of Research into the Nineteenth Century

The title of my article stemmed from a wish to discover a solution that would make it possible to introduce order into the great diversity of information with which I dealt with and to render its interpretation easier. The conceptions of “nation” and “gender” seemed useful as fundamental orientation points; naturally, such an elucidation is threatened with being charged with simplification and one-sidedness. This is also the reason why I regard the opinions, which I shall present, as primarily material for a further discussion.

When in 1930 the expanding Historical Seminar was being transformed into the Institute of History, it employed outstanding researchers specialising in the nineteenth century: Marcei Handelsman, Waław Tokarz and Henryk Mościcki. Without question, the most prominent was Handelsman who at the time was perceived as such; today, when we assess his accomplishments from a perspective of several decades, his domination appears to have been even more distinctive. The position he attained resulted partly from organisational skills, diligence and energy. After all, he was the founder of historical studies at the University of Warsaw, the head of the Seminar and then, to 1939, the dean of the Faculty of History; furthermore, Handelsman – the organiser of the Polish historical milieu and a representative of Polish historians upon the international forum – was predominantly a scholar of great potential and an academic teacher of a rarely encountered impact.¹

His research interests were extremely wide ranging. Handelsman dealt with Polish and world history, the history of law and the political system,

¹ T. Manteuffel, “Rola Marcelego Handelsmana w życiu naukowym Warszawy”, in: *Tradycje i współczesność. Księga pamiątkowa Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego 1930–2005*, ed. by J. Łukasiewicz, M. Mycielski, J. Tyszkiewicz, Warszawa, 2005, pp. 191–198; A. Gieysztor, “Środowisko historyczne Warszawy w okresie międzywojennym”, in: *ibid.*, pp. 11–23.

political and social history, the history of ideas and biographistics. Tadeusz Łepkowski did not exaggerate when he described him as a “total historian”.² We could say that Handelsman came closer to this ideal than any other Polish historian of the epoch, and not only. He began his career as a mediaevalist (although the title of his Ph.D. dissertation, presented in Zurich in 1908, was *Napoléon et la Pologne 1806*) and never abandoned mediaeval studies but, and here I cite Aleksander Gieysztor, “during the 1920s both his research and the seminar turned mainly towards modern and contemporary history, and in the 1930s interest in the nineteenth century became prevailing”.³ The vast range of the examined themes is worthy of emphasis due to the scope of the themes although this was not yet a period of specialisations as narrow as those encountered at present. The truly conspicuous feature of Handelsman’s scientific achievements was, in my opinion, highly developed methodological self-awareness.

One must agree with the rather cheerless conclusion drawn by Andrzej Feliks Grabski who claimed: “More profound theoretical methodological reflection was not one of the strong traits of Polish historiography at the time”.⁴ The few who wished to, and were capable of tackling such questions included, according to Grabski, first and foremost Handelsman, the author of *Historyka*. The theoretical impetus of this, in many respects, pioneering publication considerably exceeded the standards of a textbook or a critical approach to sources. There also existed – and this is by no means a rule – strict dependencies between Handelsman’s methodological reflection and research praxis.⁵

In his capacity as an historian specialising in the nineteenth century Handelsman initially concentrated his attention on the Napoleonic epoch; in time, he delved increasingly deeper into the history of the Polish national movement during the period of the uprisings. The zenith of his studies on the nineteenth century was a biography of Adam Jerzy Czartoryski. Handelsman started writing it in 1940, under the German occupation and thus in extremely difficult conditions, and never finished it. The text fortunately survived the war and, edited by Stefan Kieniewicz, was published in three volumes in 1948–1950.⁶

² T. Łepkowski, “Wstęp”, in: M. Handelsman, *Rozwój narodowości nowoczesnej*, prep. by T. Łepkowski, second edition, Warszawa, 1973, p. 10; P. Węcowski, “Marceli Handelsman (1882–1945)”, in: M. Handelsman, *Historyka*, prep. by P. Węcowski, reprint of the second edition, expanded, Warszawa, 2010 (Klasyki Historiografii Warszawskiej), pp. 335–346.

³ A. Gieysztor, “O Marcelim Handelsmanie (1882–1945), twórcy Instytutu Historycznego”, in: *Tradycje i współczesność*, p. 60.

⁴ A.F. Grabski, *Zarys historii historiografii polskiej*, Poznań, 2000, p. 170.

⁵ T. Pawelec, *Mysł metodologiczna Marceliego Handelsmana*, Lublin, 1994; idem, “Historyka i refleksja metodologiczna Marceliego Handelsmana”, in: Handelsman, *Historyka*, pp. 347–362.

⁶ M. Handelsman, *Adam Czartoryski*, vols. 1–3, Warszawa, 1948–1950 (Rozprawy Historyczne Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, vols. 23–25).

The problem that compelled Handelsman to make widest use of his research competence and theoretical-methodological inclinations was “the development of the modern nation”. Preparing for publication a collection of texts under this title, in 1923 he described the presented problem as an “axis of all my scientific interests”.⁷ More than ten years later, *Rozwój narodowości nowoczesnej* became a three-volume *opus*.⁸ The first volume, which appeared in 1924 and which from the viewpoint of studies concerned with the concept of the “nation” and nation-creating processes is the most interesting, contained, on the one hand, case studies (*System narodowo-polityczny Coli di Rienzo*; *Ideologia polityczna Towarzystwa Republikańców Polskich*) and on the other hand – theoretical and synthesising essays (*Rozwój narodowości nowoczesnej na Zachodzie europejskim*; *Znaczenie Napoleona dla rozwoju narodowościowego Europy*).

Naturally, Handelsman was, as all men, a child of his times. His works remained within the scope of national historiography, intellectually and emotionally connected with the idea of the nation, recognising the latter as a natural subject of history, and delineating the historian’s suitable ideological-educational tasks.⁹ Let us recall that at the time an overwhelming majority of historians accepted such a historiographic model as obvious. It can be said about Handelsman that with all certainty he was inclined towards questioning well-worn visions and was aware of the fact that the traditional model of events history called for a reform.¹⁰

Handelsman was also blessed with a gift of attracting to his seminar talented students, who included such researchers specialising in the nineteenth century as Ludwik Widwerszal, Irena Pietrzak-Pawłowska (Lewandowska), Mieczysław Żywczyński and Stefan Kieniewicz. Widwerszal, from 1931 senior assistant professor at the Institute of History, murdered in 1944, focused on the history of South-Eastern Europe; his Ph.D. dissertation on *Sprawy kaukaskie w polityce europejskiej w latach 1831–1864* was published in Warsaw in 1934. In 1937 his habilitation dissertation entitled *Bułgarski ruch narodowy 1856–1872* was also issued in Warsaw.¹¹ Revd Żywczyński wrote a Ph.D. dissertation about the attitude of the papacy to the November Uprising and the Polish question (*Geneza i następstwa encykliki „Cum primum” z 9 VI 1832 r. Watykan i sprawa polska w latach 1830–1837*, Warsaw, 1935). In contrast to Widwerszal and

⁷ Idem, *Rozwój*, p. 24.

⁸ Idem, *Rozwój narodowości nowoczesnej*, vol. 1, Warszawa, 1924, vol. 2: *Francja – Polska 1795–1845. Studia nad dziejami myśli politycznej*, Warszawa, 1926, vol. 3: *Ukraińska polityka ks. Adama Czartoryskiego przed wojną krymską*, Warszawa, 1937.

⁹ T. Kizwalter, “National historiography and its ideological conditions (19th–20th century)”, in: *The National Idea as a Research Problem*, ed. by J. Sujecka, Warszawa, 2002, pp. 43–50.

¹⁰ Pawelec, *Myśl*, pp. 144–145.

¹¹ A. Zahorski, “Ludwik Widwerszal (1909–1944)”, in: *Tradycje i współczesność*, pp. 43–49.

Żywczyński, who prepared their M.A. theses in Warsaw under Handelsman, Kieniewicz studied in Poznań and worked on his M.A. thesis under Adam Skalkowski. Having moved to Warsaw, he wrote at the Handelsman seminar a Ph.D. dissertation on *Spółeczeństwo polskie w powstaniu poznańskim 1848 roku* (Warsaw, 1935), and subsequently a biography of Prince Adam Sapieha, printed in 1938,¹² which served as a basis for a habilitation degree, received in 1946 at the Jagiellonian University.¹³

Competing with the impact exerted by Handelsman was a difficult challenge – this holds true also for such an outstanding historian as Waław Tokarz. In 1920 the author of *Ostatnie lata Hugona Kollątaja* (Kraków, 1905), since 1909 professor at the Jagiellonian University, resigned from the Chair in Cracow because he did not wish to resign from military service (he was, i.a. head of the Army Scientific-Publication Institute). Having returned to Warsaw after the May 1926 coup d'état, in 1928 he started teaching at the local University. Here, he published, among other writings, *Wojna polsko-rosyjska 1830 i 1831* (Warsaw, 1930) and *Insurekcja Warszawska 17 i 18 kwietnia 1794 r.* (Lwów, 1934). His students included Henryk Jabłoński (Ph.D. dissertation about *Aleksander Waszkowski: ostatni naczelnik miasta Warszawy w powstaniu 1863–64*, issued in Warsaw in 1937), Maksymilian Meloch and Rafał Gerber.¹⁴

Marceli Handelsman died in March 1944 in the Dora-Nordhausen concentration camp, and several months later his students initiated the reconstruction of the Warsaw historical studies. In the autumn of 1945 Stefan Kieniewicz came back to Poland, having spent several months as an inmate of German camps. Years later, he recollected in a slightly teasing spirit: “After a prolonged search it appeared that a place and a post await me here, in Warsaw, in the Institute of History at the University. This was not an accident since the Institute was at the time being organised by ‘Handelsman’s men’ led by Tadeusz Manteuffel, my older colleagues and peers. All welcomed me eagerly as their old friend and a man of their own kind. I found myself here in the autumn of 1946”.¹⁵ Similarly as Handelsman during the interwar years, Kieniewicz became the leading representative of studies on the nineteenth century, conducted in the Institute after the Second World War.

The first reason for this status was his imposing scientific accomplishments, crowned with a monumental monograph on the January Uprising.¹⁶

¹² S. Kieniewicz, *Adam Sapieha (1828–1903)*, Lwów, 1939 [1938] (second edition: Warszawa, 1993).

¹³ Idem, “Z rozmyślań dziejopisa czasów porozbiorowych”, in: *Stefan Kieniewicz i jego dziedzictwo w polskiej historiografii*, ed. by A. Szwarz, Warszawa, 2010, pp. 251–263.

¹⁴ S. Herbst, “Waław Tokarz (1873–1937)”, in: *Tradycje i współczesność*, pp. 24–30; Gieysztor, “Środowisko historyczne”, p. 19.

¹⁵ S. Kieniewicz, “O sobie i o historii”, in: *Tradycje i współczesność*, p. 151.

¹⁶ Idem, *Powstanie styczniowe*, Warszawa, 1972 (second edition: 1983, third edition: 2009).

The second reason was didactics. Kieniewicz held a seminar from the very beginning of his work in the Institute, i.e. 1957: his joint seminar for M.A. and Ph.D. students was later divided into two separate seminars. More than forty Ph.D. dissertations were written under his supervision (depending on the source of the available data they total 43, 46, 47 or about 50), with the authors including Krzysztof Dunin-Wąsowicz, Władysław Rostocki, Hanna Dylągowa, Krzysztof Groniowski, Franciszka Ramotowska, Zbigniew Stankiewicz, Wiktoria Śliwowska, Barbara Grochulska, Tomasz Szarota, Jerzy Skowronek and Andrzej Szwarc.¹⁷ Third, scientific and didactic work was accompanied by persistent editorial-organisational activity: for forty years (1952–1992) Stefan Kieniewicz was editor-in-chief of *Przegląd Historyczny* and for fifteen years (1969–1983) he was chairman of the Historical Sciences Committee at the Polish Academy of Sciences.

Stefan Kieniewicz was forced to work in difficult conditions, under ideological-political pressure that, although waning after having reached its Stalinist peak, remained onerous almost to the end of his life.¹⁸ In the second half of the 1940s, in the wake of the traumatic experiences of the world war, the Polish intellectual élites revealed a strong critical approach towards the “old world”. There emerged authentic interest in Marxism conceived as a methodological-historiosophic proposal that appeared to offer new cognitive perspectives.¹⁹ Soon, however, pride of place was assumed by ruthless Stalinisation pressure, and Marxism proved to be not a source of intellectual inspiration but an ideological instrument exerting a destructive influence on scientific undertakings. Stalinism incurred great harm upon science, albeit the opinion that Marxism in its Stalinist version remained relatively weakly enrooted in Polish science appears to be apt; in our historiography, Marxist conceptions coexisted and were linked at the time with contents that had been present for long years.²⁰ At the beginning of the 1990s Kieniewicz assessed that period as follows: “Even if we were compelled to resign from certain research motifs, in studies on the nineteenth century such restrictions proved to be not as severe as in contemporary history. [...] As regards certain requirements formulated at the top, I must admit that the atmosphere among the Institute of History milieu was such that no one would opt for launching

¹⁷ H. Dylągowa, “Seminarium Profesora Stefana Kieniewicza”, in: *Tradycje i współczesność*, pp. 211–215; eadem, “Stefan Kieniewicz jako nauczyciel i Mistrz”, in: *Stefan Kieniewicz i jego dziedzictwo*, pp. 11–16.

¹⁸ On the policy of the authorities of the People’s Republic of Poland towards the historical milieus see: T.P. Rutkowski, *Nauki historyczne w Polsce 1944–1970. Zagadnienia polityczne i organizacyjne*, Warszawa, 2007.

¹⁹ R. Stobiecki, *Historiografia PRL. Ani dobra, ani mądra, ani piękna... ale skomplikowana. Studia i szkice*, Warszawa, 2007 (W Krainie PRL), pp. 165–168.

²⁰ M. Górny, *Przed wszystkim ma być naród. Marksistowskie historiografie w Europie Środkowo-Wschodniej*, Warszawa, 2007 (W Krainie PRL).

theses that we ourselves would regard as false or for using retouched source material".²¹ Notwithstanding the impact of Party-police pressure, it did not hinder writing such imposing works as Kieniewicz's *Ruch chłopski w Galicji w 1846 roku*, published in Wrocław in 1951.

During the interwar period, despite the vast range of the research conducted by Handelsman and the studies concerned with the nineteenth century and carried out by the Institute staff, the predominant theme was political history. One of Handelsman's students, the mediaevalist Stanisław Arnold (Ph.D. in 1920, habilitation in 1925), was at the time head of a seminar on economic-social history and historical geography, which produced such researchers specialising in the nineteenth century as Janina Leskiewiczowa and Witold Kula.²² Nonetheless, this certainly was not the prime current. Post-war contact with Marxism – to a considerable extent imposed and in many respects outright harmful – contributed to a rise in interests in economic and social topics.

The abovementioned interest was multifaceted. The Chair of Economic-Social History, established in 1949, was headed by Żanna Kormanowa, author of works on the history of the socialist movement, spokesperson for a methodological Stalinisation of historiography, and supervisor of the Institute, appointed by Party authorities.²³ Natalia Gąsiorowska-Grabowska, who prior to the war conducted courses in the Institute but was connected predominantly with the Free Polish University, was head of the Chair of Modern and Contemporary Polish History. Gąsiorowska wrote her Ph.D. dissertation at a seminar held by Szymon Askenazy (*Wolność druku w Królestwie Polskim 1815–1830*, Ph.D. exam in Lwów in 1910, published in Warsaw in 1917) and studied the history of the working class and industry. Ph.D. dissertations written under her included those of Ireneusz Ihnatowicz and Juliusz Łukasiewicz.²⁴

In 1949 Witold Kula became a new member of the Institute staff, first as a docent and from 1950 as a professor. Before the war he studied history at the University of Warsaw and economy at the Free Polish University. In 1939 he received a Ph.D. in history (under Stanisław Arnold) and a habilitation degree in 1947 at the University of Łódź. Kula, an eminent scholar, combined the interests and skills of an historian focused on source research with a predilection for theoretical reflection.²⁵ His approach indicated that it was

²¹ Kieniewicz, *O sobie i o historii*, p. 151.

²² Gieysztor, "Środowisko historyczne", p. 22.

²³ J. Leskiewiczowa, "Trudne lata Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego (1945–1952)", in: *Tradycje i współczesność*, p. 510; Stobiecki, *Historiografia PRL*, pp. 254–272.

²⁴ H. Jabłoński, "Natalia Gąsiorowska (1881–1964)", in: *Tradycje i współczesność*, p. 87; K. Groniowski, J. Leskiewiczowa, H. Samsonowicz, A. Wyczański, *Warszawskie środowisko historyczne. Uniwersytet Warszawski, IH PAN, IHKM*, in: *ibid.*, p. 243.

²⁵ A. Sosnowska, *Zrozumieć zacofanie. Spory historyków o Europę Wschodnią (1947–1994)*, Warszawa, 2004 (W Krainie PRL), p. 94. A sketch on the extremely diverse and vast accom-

mainly under his impact that Polish historiography grew closer to questions of theory and method. At the Institute Kula conducted a seminar focused on nineteenth-century economic-social history. Here, scientific careers were inaugurated by outstanding researchers dealing with the nineteenth century – Jerzy Jedlicki, Andrzej Jezierski, and Tadeusz Łepkowski – although the range of Witold Kula's influence encompassed also other excellent experts on different epochs: Antoni Mączak and Henryk Samsonowicz.²⁶ In 1955 the Chair of the History of Polish National Economy headed by Kula was transferred to the Faculty of Economy at the University of Warsaw.

Mentioning the first half of the 1950s it is worth stressing that despite Stalinist pressure the Institute managed to preserve a minimum of scientific diversity. Later, when the ideological pressure declined it became possible to widen the limits of freedom in spite of the political restrictions. The intellectually more attractive mutations of Marxism remained an inspiration for historians seeking methodological support; official Marxism was now treated as a rhetorical prop.

Despite the political turmoil influencing the existence of the Institute at the time of the People's Republic of Poland, the post-Stalinist epoch brought relative ideological stabilisation and better – which is not to say good – conditions for the development of the historical sciences. Studies on the nineteenth century revealed a considerable differentiation of research orientations. Stefan Kieniewicz worked on the political-social history of conspiracy movements and national uprisings while the graduates of his seminar embarked upon independent research: Barbara Grochulska examined the turn of the eighteenth century, from the Stanisław August Poniatowski era and the Duchy of Warsaw to the constitutional Kingdom of Poland.²⁷ Jerzy Skowronek turned towards Handelsmanesque topics: a biography of Adam Jerzy Czartoryski and assorted Balkan questions. Studies dealing with the activity of Czartoryski, whose first stage ended with a Ph.D. degree (dissertation: *Antynapoleońskie koncepcje Czartoryskiego*, Warsaw, 1969), were crowned with a fundamental biography of the prince (*Adam Jerzy Czartoryski 1770–1861*, Warsaw,

plishments of Witold Kula in: *Dziedzictwo Witolda Kuli*, Warszawa, 1990. Anna Sosnowska (*Zrozumieć zacofanie*, pp. 92–94) presented these achievements in the categories of historical sociology, Wojciech Piasek (*Antropologizowanie historii. Studium metodologiczne twórczości Witolda Kuli*, Poznań, 2004) – as a symptom of “antropologisation of history”.

²⁶ J. Kancewicz, “Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego w latach 1945–1948/49 w oczach studenta. Fragmenty wspomnień”, in: *Tradycje i współczesność*, pp. 524–530; A. Mączak, W. Tygielski, *Latem w Toczniebieli*, Warszawa, 2000, pp. 134–135, 141–142, 146–147; H. Samsonowicz, A. Sowa, *Świadek epoki: wywiad rzeka*, co-author D. Truszcza, Warszawa, 2009, pp. 77–78.

²⁷ B. Grochulska, *Handel zagraniczny Księstwa Warszawskiego. Z badań nad strukturą gospodarczą*, Warszawa, 1967; eadem, *Warszawa na mapie Polski stanisławowskiej. Podstawy gospodarcze rozwoju miasta*, Warszawa, 1980.

1994).²⁸ The history of the Balkans became the domain of Mieczysław Tanty, a student of Ludwik Bazylow.²⁹ Bazylow, a graduate of the Jan Kazimierz University in Lwów (Ph.D. in 1939), worked in the Institute since 1948 and from 1956 was head of the Cathedral of the History of the Soviet Union (later: Institute of Slavonic History and the History of the USSR). This brilliant expert on Russian history, which at the time was, on the one hand, officially supported and, on the other hand, difficult to pursue conscientiously, included among his students, apart from Tanty, also Leszek Jaśkiewicz and Paweł Piotr Wieczorkiewicz.³⁰ Research into the history of two West European countries progressed favourably: Andrzej Zahorski (Ph.D. in 1951 under Janusz Woliński) specialised in Napoleon and Napoleonic France (his work was summed up in the imposing biography: *Napoleon*, Warsaw, 1982), and Maria Wawrykowa (a student of Rafał Gerber) was the author of a history of Germany and Polish-German relations.³¹ It must be added that the geographic scope of the work conducted in the Institute was extensive – the nineteenth century was encompassed by the students of Marian Małowist: experts on Africa Michał Tymowski and Bronisław Nowak as well as Jan Kieniewicz, who specialised in the history of India and European colonial expansion;³² Izabella Rusinowa and Andrzej Bartnicki developed studies focused on American history and the history of colonialism.³³ While discussing the thematic range one must keep in mind such historians as Stanisław Herbst and Henryk Jabłoński, whose interests were concentrated on other epochs but whose publications and seminars dealt to a certain extent also with the nineteenth century.³⁴

²⁸ Jerzy Skowronek – *historyk wieku XIX*, ed. by T. Kizwalter, Warszawa, 1999.

²⁹ M. Tanty, *Rosja wobec wojen bałkańskich 1912–1913 roku*, Warszawa, 1970; idem, *Bosfor i Dardanele w polityce mocarstw*, Warszawa, 1982.

³⁰ Idem, “Ludwik Bazylow (14 IV 1915 – 17 I 1985)”, in: *Tradycje i współczesność*, pp. 136–138. The most important works by Ludwik Bazylow: *Historia Rosji*, Wrocław, 1969 (fourth edition – revised and supplemented by P.P. Wieczorkiewicz: Wrocław, 2005); *Ostatnie lata Rosji carskiej. Rządy Stolicy, Warszawa, 1972; Społeczeństwo rosyjskie w pierwszej połowie XIX wieku*, Wrocław, 1973; *Polacy w Petersburgu*, Wrocław, 1984.

³¹ M. Senkowska-Gluck, “Andrzej Zahorski (15 VII 1923 – 15 XII 1992)”, in: *Tradycje i współczesność*, pp. 154–156; M. Karpińska, “Wspomnienie o seminarium Profesora Andrzeja Zahorskiego”, in: *ibid.*, pp. 228–236. The most important publications by Maria Wawrykowa: *Dzieje Niemiec 1648–1789*, Warszawa, 1976; *Dzieje Niemiec 1789–1871*, Warszawa, 1980.

³² M. Tymowski, *Historia Mali*, Warszawa, 1979; idem, *Karabin i władza w Afryce XIX wieku. Państwo i armie Samoriego i Kenedugu oraz ich analogie europejskie*, Warszawa, 1985; B. Nowak, *Kupcy Mandingo w Afryce Zachodniej w XIX w.*, Warszawa, 1974; J. Kieniewicz, *Kerala od równowagi do zacołania*, Warszawa, 1975; idem, *Portugalczyki w Azji, XV–XX wiek*, Wrocław, 1976; idem, *Historia Indii*, Wrocław, 1980 (third edition, revised and enlarged: 2003); idem, *Od ekspansji do dominacji. Próba teorii kolonializmu*, Warszawa, 1986.

³³ I. Rusinowa, *Jefferson a początki amerykańskiego systemu partyjnego (lata 1790–1800)*, Warszawa, 1984; A. Bartnicki, *Egipt i Sudan w polityce Wielkiej Brytanii 1882–1936*, Warszawa, 1974.

³⁴ A. Wyczański, “O twórczości naukowej Stanisława Herbsty (1907–1973)”, in: *Tradycje i współczesność*, pp. 115–123; H. Szwankowska, T. Zarębska, R. Juskiewicz, “Wspomnienia

Among the scientific authorities of the Warsaw milieu the greatest impact on the history of Poland was exerted by Stefan Kieniewicz, and in non-European studies – by Marian Małowist. Both were by no means enthusiastic supporters of theorisation nor did they show a proclivity for methodological reflections (Antoni Mączak: “Małowist disliked theory”³⁵). They did, however, pursue a methodologically conscious historiography, offering carefully devised models of interpreting historical material.

Małowist attempted to resolve the reasons for Poland’s backwardness. He assumed that Europe developed thanks to having subjected economically weaker regions (the first target of this expansion being East Europe). His works discussed, therefore, the socio-political aspects of economic growth while accepting an increasingly wider comparative perspective. Prior to the Second World War Małowist embarked upon research focused on the Baltic and Black Sea regions during the Middle Ages and the early modern era; after the war, he gradually expanded the range of his interests and studied relations between Eastern and Western Europe (*Wschód a Zachód Europy w XIII–XVI wieku. Konfrontacja struktur społeczno-gospodarczych*, Warsaw, 1973), the history of pre-colonial African states (*Wielkie państwa Sudanu Zachodniego w późnym średniowieczu*, Warsaw, 1964), the beginnings of colonial conquests (*Europa a Afryka Zachodnia w dobie wczesnej ekspansji kolonialnej*, Warsaw, 1969), European and Asian empires (*Konkwistadorzy portugalscy*, Warsaw, 1976; *Tamerlan i jego czasy*, Warsaw, 1985) and slavery (*Niewolnictwo*, Warsaw, 1987 – together with Iza Biezuńska-Małowist). Without creating “models” and unwilling to systematise his interpretations, he aimed at global interpretations. Małowist was a committed Marxist, albeit distant from official orthodoxy. He managed to attain that which, unfortunately, is very rarely enjoyed by Polish researchers, and became a precursor of conceptions that won a strong position in world science (inspiring, i.a. the world systems theory launched by Immanuel Wallerstein).³⁶ He was never directly interested in the nineteenth century but strongly affected studies on colonialism and the civilisation peripheries, encompassing also that century.

In a text published in 1980 Stefan Kieniewicz proposed a characterisation of his own works: “I am well aware of the old fashioned nature of my writings. [...] I approach methodology eclectically, choosing arguments according to the principles of common sense”.³⁷ We may comment on his statement by indicating that today sensible methodological eclecticism is not regarded as a symptom of an outdated approach. In a foreword to the recently

o seminarium Profesora Stanisława Herbsta”, in: *ibid.*, pp. 205–210; A. Garlicki, “Seminarium Profesora Henryka Jabłońskiego”, in: *ibid.*, pp. 216–222.

³⁵ A. Mączak, “Marian Małowist (1909–1988)”, in: *Tradycje i współczesność*, p. 145.

³⁶ Sosnowska, *Zrozumieć zacofanie*, pp. 85–90, 106–112, 203–213.

³⁷ Kieniewicz, “Z rozmyślań dziejopisa”, pp. 279–280.

published *Dzieje inteligencji polskiej do roku 1918* – whose methodological foundation was built extremely cautiously – Jerzy Jedlicki wrote in the name of the authors: “In the dispute involving social history and the history of ‘discourses’ we opted for a compromise or, if you will, an eclectic solution perceiving the assets but also the inconveniences of every rigorously treated research strategy”.³⁸

Kieniewicz concentrated his attention on the history of Poland. He revived traditional models of national historiography by reinterpreting them in the categories of social history. By making use of the Marxist conceptual *instrumentarium* he continued the work of those historians who had chosen the history of the nation as the object of their studies. In systemically published works about Polish conspiracies and uprisings, the national movement was presented as a phenomenon moulded by the games of social forces.³⁹ The most prominent publications from this particular domain are: *Konspiracje galicyjskie 1831–1845* (Warsaw, 1950), the earlier mentioned *Ruch chłopski w Galicji w 1846 roku* (Wrocław, 1951), *Sprawa włościańska w powstaniu styczniowym* (Wrocław, 1953), *Warszawa w powstaniu styczniowym* (Warsaw, 1954, fourth edition: 1983), *Między ugodą a rewolucją. Andrzej Zamoyski w latach 1861–62* (Warsaw, 1962) and the *opus magnum* – *Powstanie styczniowe* (Warsaw, 1972; third edition: 2009). To this incomplete list let us add *The Emancipation of the Polish Peasantry* (Chicago, 1970) and – last but not least – *Historia Polski 1795–1918*, a university textbook issued for the first time in 1968 and for the eleventh time in 2002. During the 1980s Kieniewicz’s style of pursuing history could be considered traditionalistic, but this was superlative traditionalism, based not only on analytical adroitness and meticulous research but also on suitable doses of methodological self-awareness.

Kieniewicz and Małowist acted as authorities for the historical milieu but prevailing circumstances did not favour the dissemination of the methodologically aware research attitude characteristic for those two scholars. The decline of the ideological ambitions of the authorities, which meant that it became easier to distance oneself from Marxist models, was accompanied by official restrictions of unhampered methodological quests. In this state of affairs, disillusionment with Marxism often inclined towards a historiography that observed positivistic slogans, as a rule considerably simplified. The postulate to write about that “what really took place” was supplemented by a conviction that “theoreticians” lead the historian astray. Slightly paradoxically, such quasi-positivism was not at odds with granting history a topical

³⁸ J. Jedlicki, “Przemowa”, in: *Dzieje inteligencji polskiej do roku 1918*, ed. by J. Jedlicki, vol. 1: M. Janowski, *Narodziny inteligencji 1750–1831*, Warszawa, 2008, p. 10.

³⁹ J. Zdrada, “O Stefana Kieniewicza koncepcji dziejów porozbiorowych”, in: *Stefan Kieniewicz i jego dziedzictwo*, pp. 29–102; A. Szwarc, “Stefan Kieniewicz jako historyk społeczeństwa polskiego XIX wieku”, in: *ibid.*, pp. 121–130.

political implication, especially in the case of the history of Poland. Writing about uprisings and conspiracies succumbed to the intense impact of banal and run of the mill versions of certain models of national historiography, especially since narrations about the nineteenth century could be turned into a carrier of opinions that actually pertained to the twentieth century and which it was difficult to declare outright in the People's Republic of Poland.⁴⁰

While attempting to assess the changes of research interests discernible since the end of the 1950s and prevailing for the following three decades one could say that the popularity of political history did not decline and that when considerable interest in economic history (the realm of i.a. Natalia Gąsiorowska-Grabowska, Irena Pietrzak-Pawłowska, Juliusz Łukasiewicz, Maria Nietyksza and Witold Pruss⁴¹) began to wane and finally vanished almost totally, social history flourished. In the latter case, an essential impact was made by research conducted in the Institute of History at the Polish Academy of Sciences by Witold Kula and assorted teams created by him, as well as by inspiration from the West: initially and predominantly the French *Annales* School⁴² and subsequently German historians concentrated at Bielefeld University.

⁴⁰ In the 1960s and 1970s popular historical authors started to depict the constitutional Kingdom of Poland in a manner that inclined the reader to reflect on contemporaneity. Jerzy Łojek in: *Szanse powstania listopadowego* (Warszawa, 1966) and Marian Brandys in the series: *Koniec świata szwależerów* (Warszawa, 1972–1979) appeared to suggest that the Kingdom was a *sui generis* nineteenth-century People's Poland, i.e. a non-sovereign satellite state in which the local Establishment was torn between absolute loyalty towards the Russian "central authorities" and cautious attempts at increasing the margin of independence. Authors of historical dramas proposed a similar interpretation: Jerzy Mikke (*Niebezpiecznie, panie Mochnacki*), Kazimierz Radowicz (*Tajny więzień stanu*), Bogdan Urbankowski (*Mochnacki, sny o ojczyźnie*) or Jerzy Zurek (*Sto rąk, sto sztyletów*); see: A. Sordyl, *Miedzy historià, kreacjà i mitem*, Katowice, 2001; eadem, "Miedzy 'tradycjà przeżywanà' a 'tradycjà myslanà' – obraz historii narodowej w polskich dramatach historycznych z lat 1968–1989", in: *Narracja, historia, fikcja. Dawne kultury w historiografii i literaturze*, ed. by Ł. Grützmacher, Warszawa, 2009, pp. 75–86. An example of publicistics concerning the history of other countries: *Rozważania o wojnie domowej* by Paweł Jasienica (Warszawa, 1979), in which the rule of the French Jacobins is merely a disguise for twentieth-century totalitarianism.

⁴¹ N. Gąsiorowska, *Z dziejów przemysłu w Królestwie Polskim 1815–1918*, Warszawa, 1965; *Materiały do historii miast, przemysłu i klasy robotniczej w okręgu łódzkim*, ed. by N. Gąsiorowska, vols. 1–4, Warszawa, 1957–1966; *Zakłady przemysłowe w Polsce XIX i XX wieku. Studia i materiały*, ed. by I. Pietrzak-Pawłowska, Wrocław, 1967; *Uprzemysłowienie ziem polskich w XIX i XX wieku. Studia i materiały*, ed. by I. Pietrzak-Pawłowska, Wrocław, 1970; *Gospodarka przemysłowa i początki cywilizacji technicznej w rolniczych krajach Europy. Studia i materiały*, ed. by I. Pietrzak-Pawłowska, Wrocław, 1977; J. Łukasiewicz, *Przewrót techniczny w przemyśle Królestwa Polskiego 1852–1886*, Warszawa, 1963; idem, *Kryzys agrarny na ziemiach polskich w końcu XIX wieku*, Warszawa, 1968; W. Pruss, *Rozwój przemysłu warszawskiego w latach 1864–1914*, Warszawa, 1977; M. Nietyksza, *Rozwój miast i aglomeracji miejsko-przemysłowych w Królestwie Polskim 1865–1914*, Warszawa, 1986.

⁴² See: P. Pleskot, *Intelektualni sąsiedzi. Kontakty historyków polskich ze środowiskiem „Annales” 1945–1989*, Warszawa, 2010; on the situation at the turn of the century: T. Wiślicz,

During the 1980s new conceptions, based on the growing proximity of social history and the history of culture, started to reach Poland from the West. One the most prominent symptoms of those tendencies were the studies initiated by Anna Żarnowska, discussing the history of women and the social-cultural significance of genders. The outcome of the group research supervised by Żarnowska and Andrzej Szwarc has been presented since 1989 at numerous conferences and in post-conference publications.⁴³

This variety of studies already belongs to a new epoch. The end of the People's Republic of Poland signified a disappearance of the political-ideological restrictions borne by historians and initiated an opportunity for an unhindered choice of methodologies and easier access to archives (in this case, changes taking place among our eastern neighbours proved decisive for historians specialising in the nineteenth century). The researchers, however, did not make full use of the emergent chances. Rafał Stobiecki was correct when he wrote that after 1989 Polish historiography was dominated by "attitudes of abstinence from theory, a return to 'pure' factography, a striving to emphasise the moral aspects of historical writings," while the great European and world discussions conducted by historians remained almost ignored.⁴⁴ Forecasts of such a state of things could be seen long before the ultimate fall of "real socialism". Nonetheless, a distinct growth of interest in the history of culture, partly stemming from hostility towards petrifying models of Marxist provenance, offered, despite all odds, promising research perspectives. This tendency could be discerned in the case of gender studies, making their way into domains that previously rarely interested Polish historians. It could be also seen whenever more traditional political-social topics were considered, albeit this time interpreted in a novel manner. Seminars

"Szkola *Annales* wobec wyzwań schyłku XX wieku. Krytyka i próby reform", *Kwartalnik Historyczny*, 111, 2004, no. 2, pp. 79–100.

⁴³ The Institute of History at the University of Warsaw issued the following volumes of studies edited by Anna Żarnowska and Andrzej Szwarc: *Kobieta i społeczeństwo na ziemiach polskich w XIX w. Zbiór studiów*, Warszawa, 1990 (second edition: 1995); *Kobieta i edukacja na ziemiach polskich w XIX i XX w. Zbiór studiów*, part 1–2, Warszawa, 1992 (second edition: 1995); *Kobieta i świat polityki*, part 1: *Polska na tle porównawczym w XIX i w początkach XX wieku. Zbiór studiów*, Warszawa, 1994, part 2: *W niepodległej Polsce 1918–1939. Zbiór studiów*, Warszawa, 1996; *Kobieta i kultura. Kobiety wśród twórców kultury intelektualnej i artystycznej w dobie rozbiorów i w niepodległym państwie polskim. Zbiór studiów*, Warszawa, 1996; *Kobieta i kultura życia codziennego. Wiek XIX i XX. Zbiór studiów*, Warszawa, 1997; *Kobieta i praca. Wiek XIX i XX. Zbiór studiów*, Warszawa, 2000; *Kobieta i kultura czasu wolnego. Zbiór studiów*, Warszawa, 2001; *Kobieta i małżeństwo. Społeczno-kulturowe aspekty seksualności. Wiek XIX i XX. Zbiór studiów*, Warszawa, 2004; *Kobieta i rewolucja obyczajowa. Społeczno-kulturowe aspekty seksualności. Wiek XIX i XX. Zbiór studiów*, Warszawa, 2006; see also: *Równe prawa i nierówne szanse. Kobiety w Polsce międzywojennej*, ed. by A. Żarnowska, A. Szwarc, Warszawa, 2000.

⁴⁴ Stobiecki, *Historiografia PRL*, p. 209.

held by Jerzy Skowronek and Barbara Grochulska inaugurated research on the cultural aspects of politics: world outlook structures, systems of values and beliefs, norms of behaviour and group identities.

A quest for continuum in those areas in which we encounter predominantly diversity and changes is a highly controversial undertaking. Nevertheless, I am of the opinion that a certain continuity of interests can be perceived in the period under discussion. The “nation”, a conceit crucial for historians of the Handelsman generation, remained in the centre of the attention also of successive generations. Concluding, I would like to return to the title of my article. In the past two decades, the very concept of the “nation” has become the object of critical reflection, while historians have focused on other definitions of group identity, such as “gender”. In this case, I would be inclined to see not so much a relegation of the traditionally important conceit to the margin as its reinterpretation and a delineation of new trends of research.

Turning Points in Research on Twentieth-Century History in the Institute of History at the University of Warsaw

For obvious reasons studies on the history of the twentieth century in our Institute have a much shorter span than research into earlier epochs. The development of the historical sciences in Poland (and not only) was from the onset accompanied by scepticism as regards the possibility of a scientific description of times close to contemporaneity. This scepticism grew in strength whenever the interpretation of the past became the domain of political controversies.

The expediency of fears concerning the instrumentalisation of contemporary history has been confirmed by the experiences of some of its pioneers. True, Adam Próchnik was capable of recording the history of the first fifteen years of independent Poland almost on the spot, but the formula of his work as a chronicler was ruthlessly devastated by censorship.¹ Władysław Pobóg-Malinowski also faced assorted problems when he hazarded to write a biography of Józef Piłsudski. Although the author portrayed his protagonist in an extremely favourable light, after the appearance of the first volume in February 1935 he became the target of multiple “blows and jolts”.² Another of Pobóg-Malinowski’s books: *Narodowa Demokracja 1887–1918. Fakty i dokumenty*³ resembled rather a pamphlet than a serious historical study. Much greater cognitive value belonged to material published in the quarterly (later: a bi-monthly) *Niepodległość*, issued since 1929 by the Institute of Studies on the Contemporary History of Poland, which, as a rule, concerned incidental events while a large part consisted of the reminiscences of the participants of past events.

¹ A. Próchnik, *Pierwsze piętnastolecie Polski niepodległej (1918–1933). Zarys dziejów politycznych*, Warszawa, 1933.

² D. and T. Nałęcz, *Józef Piłsudski – legendy i fakty*, Warszawa, 1986, p. 76.

³ Warsaw, 1932 (first edition).

The Institute of History at the University of Warsaw, recreated after the wartime catastrophe, initially concentrated a rather small group of scholars, specialising predominantly in the Middle Ages and the early modern era. Gradually, this group was joined by historians interested in later epochs, i.a. Henryk Jabłoński, Żanna Kormanowa, Rafał Gerber and Ludwik Bazylow. The organisational structure of the institution was defined by a regulation issued by the Ministry of Higher Education (1952), which established i.a. a Chair of Modern and Contemporary Polish History. The applied terminology reflected generational reality: certain researchers active after 1945 maintained that contemporary history embraces not only the twentieth century but also the second half of the previous century.

In his recollections about the Institute of History Stefan Kieniewicz noted that in the 1940s “we never actually dealt with contemporary history and we reached 1905 in the mid-1950s, already after the death of Stalin”.⁴ This opinion, however, is not quite true since Henryk Jabłoński published a small but extremely interesting work about Polish national autonomy in Ukraine (1917–1918) already in 1948. The same historian lectured from the onset of his work at the University on the history of Poland between 1864 and 1918. The atmosphere prevailing during the Stalinist era, however, did discourage those interested in the recent past. Pertinent research was carried out by non-university institutions: first, the Institute of National Remembrance/Institute of Contemporary History, with which several academic historians cooperated (i.a. Witold Kula, Krzysztof Dunin-Wąsowicz, Henryk Wereszycki) and the Department of Party History at the Central Committee of the Polish Worker’s Party/Polish United Workers’ Party (CC PWP/PUWP), established already in a different political situation and entrusted with dissimilar tasks. Although the latter could not be described as a fully scientific institution, it actually became a monopolist as regards interpreting the period of the Second Republic and the Second World War. The reason for this state of things lay mainly in the fact that the Department staff was granted partial access to sources (archival material pertaining to the period in question remained at the disposal of the political authorities), a privilege that historians from other centres could not enjoy.

Chances for conscientious scientific work were thus slight. Nonetheless, part of the milieu actively supported the new order and became involved in undertakings that were to result in an ideological “reconstruction” of Polish historiography. Some initiatives, e.g. the Marxist Association of Historians (with the participation of i.a. Stanisław Arnold, Henryk Jabłoński, Żanna

⁴ S. Kieniewicz, “O sobie i o historii”, in: *Tradycje i współczesność. Księga pamiątkowa Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego 1930–2005*, ed. by J. Łukasiewicz, M. Mycielski, J. Tyszkiewicz, Warszawa, 2005, p. 151.

Kormanowa and Natalia Gąsiorowska-Grabowska) proved to be ephemeral and devoid of more serious consequences, but others were much more effective and menacing.

Pro-leftist leanings and interest in Marxist philosophy were discernible amidst scientific circles already during the inter-war period. During the Stalinist years, however, the authorities intended to impose upon the humanities and social sciences Marxism envisaged as the only permissible research directive, at the same time defined in an extremely primitive manner. A personification of an essentially caricature-like comprehension of the dependencies between science and the world outlook was in the Institute of History the stance assumed by Żanna Kormanowa, who, according to a description by Jan Kancewicz, well-disposed towards her, regarded becoming acquainted with the “works of the classics of Marxism – not only Marx and Engels but also Lenin, Stalin and... Zhdanov” to be the condition for embarking upon any research theme.⁵

The Stalinist period thus produced a considerable ideologisation of science, deprived of freedom. This process, however, ran a different course in particular disciplines. By way of example: philosophy, which in the eyes of the authorities played the part of the “queen of the front of ideological struggle”, was rapidly transformed both as regards its organisation and representatives. At the beginning of the 1960s schools of higher learning no longer disclosed any traces of the Lwów–Warsaw school and Party members headed all philosophy chairs (with the exception of several chairs of logics). The evolution of the views held by former orthodox Stalinists, who at the time of Władysław Gomułka initiated attempts at enforcing a reform of the system, was quite another matter; representatives of the so-called Warsaw school of the history of ideas (historians of ideas) were among the leading representatives of the revisionist current within the PUWP.

The situation of the historical sciences at the University of Warsaw was slightly different, to a great extent due to the persons involved. The Institute of History was recreated by members of an older generation, graduates of the pre-war University. Some had fought in the Home Army and none had studied in the Institute for the Education of Research Staff at the CC PUWP. Though some could be regarded as members of the category of “progressives” and appreciated the usefulness of Marxism in studies on social issues, they did not regard Marxism as the sort of an intellectual adventure that it was to become in the case of numerous subsequently recognised philosophers or sociologists.

Moreover, the Stalinist variant of Marxist historiography never produced such outstanding intellects as, by way of example, Leszek Kołakowski among the philosophers. On the contrary, at the First Methodical Conference held

⁵ J. Kancewicz, “Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego w latach 1945–1948/1949 w oczach studenta. Fragmenty wspomnień”, in: *ibid.*, p. 521.

in Otwock in 1951 all the zealous participants assumed a very aggressive stand but demonstrated an embarrassing lack of competence. The above-mentioned Żanna Kormanowa, a co-organiser of the conference, revealed considerable ambitions of ideological leadership but from the view of her scientific status could not equal such scholars as Aleksander Gieysztor and Tadeusz Manteuffel. Furthermore, her activity was hampered partly by Natalia Gąsiorowska-Grabowska, who in 1952 took over in the Institute the Chair of the History of Modern and Contemporary Polish History. Linked with the left wing since her youth (and a member of the Communist Party of Poland/KPP), Gąsiorowska was simultaneously a scholar who boasted important accomplishments and treated the rigours of the historian's workshop much more seriously than Kormanowa.

Briefly, one could say that although the Institute of History did not survive the Stalinist period totally unscathed, in contrast to many other centres it never produced disgraceful works on contemporary history. Actually, books that could make a claim to the rank of scientific dissertations never appeared. Persons associated with the Institute published special-occasion propaganda brochures,⁶ or textbooks displaying a strong imprint of ideology.⁷ Quite possibly, the level of the courses, which according to witnesses were sometimes conducted by "accidental [persons] with no scientific achievements and extremely superficial knowledge" also posed a problem.⁸ Today, it is rather difficult to verify this opinion.

During the 1948/1949 academic year the Institute of History conducted a Seminar on the Contemporary History of Poland (deputy head – Stefan Kieniewicz). Lectures on "The history of the Second Republic" were given by Henryk Jabłoński; lectures on "The First World War, its origin and course" – by Tadeusz Różycki; lectures on "From the history of the workers' movement" – by Żanna Kormanowa.

During the 1950/1951 academic year the Institute of History conducted a Seminar on Contemporary Polish History (head – Stefan Kieniewicz [professor]⁹). Lectures on dialectical and historical materialism were held by Adam Schaff (professor) and a course on the same topic – by Jakub Litwin and Roman Zimand (associate professors).

During the 1952/1953 academic year the Institute of History was composed of a Chair of Modern and Contemporary Polish History: head – Natalia Gąsiorowska-Grabowska (professor), professors – Henryk Jabłoński, Żanna Kormanowa and Witold Kula, docent – Irena Pietrzak Pawłowska, and a Chair of the History of the USSR (deputy head – Ludwik Bazyłow). Guest lecturers: Józef Sieradzki, Pavel I. Kozlov.

⁶ Ż. Kormanowa, *Joachim Lelewel*, Warszawa, 1946.

⁷ *Historia Polski 1864–1945. Materiały do nauczania w klasie XI*, third edition, Warszawa, 1953 (particular chapters by: W. Kula, Ż. Kormanowa, T. Daniszewski, W. Najdus, J. Kancewicz, L. Grosfeld and M. Turlejska).

⁸ A. Garlicki, "Seminarium Profesora Henryka Jabłońskiego", in: *Tradycje i współczesność*, p. 217. The author referred primarily to Tadeusz Kur.

⁹ I do not give the scientific titles and degrees but only posts held at the University.

During the 1954/1955 academic year the Institute of History at the University of Warsaw included a newly established Chair of the Foundations of Marxism-Leninism (head – Teodor Ładyka).

During the 1955/1956 academic year the Chair of Modern and Contemporary Polish History employed: head – Natalia Gąsiorowska-Grabowska (professor), professors – Henryk Jabłoński, Stefan Kieniewicz, Zanna Kormanowa, deputy professor – Stanisław Piekarczyk, docent – Irena Pietrzak-Pawłowska, senior associate professors – Barbara Grochulska, Tadeusz Kur, associate professor – Janusz Berghauzen. Commissioned lectures were held by Zofia Cybulska. The Chair of the History of the USSR employed: head – Ludwik Bazylow, associate professors – Maria Piątkowska and Mieczysław Tanty.¹⁰

In the Soviet Union the Stalinist system started to erode immediately after the death of the dictator but in Poland this process commenced slightly later and its symbolic culmination were the events of 1956. It would be difficult to underestimate the changes that took place due to the October developments; naturally, they affected also historiography dealing with the contemporary period, which slowly started to cast off the yoke of ideological servitude: censorship grew less aggressive, publications ceased featuring an excess of the “golden thoughts” of the Marxist classics, and sources were not longer falsified as in previous years when, for instance, bookstores offered collections of specially adjusted programme documents of the Communist Party of Poland. The withdrawal of this procedure, which affected source publications, was discreet, without informing public opinion about the details. This is the reason why the mentioned editions remained in scientific circulation and were still used in good faith by historians and students alike.

October '56 was a complex phenomenon and the Gomułka-era thaw did not encompass the whole of society to an equal extent. In science, the general mechanisms of functioning stayed unaltered and the principle of Party supervision over the activity of researchers was retained.

As in the popular saying coined by Artur Sandauer: “Those who broke the watch now started to mend it”, the situation in particular domains of public life thus remained to a considerable degree the outcome of fluctuations within the apparatus of power. In practice, the ensuing thaw proved to be most beneficial for the social and economic sciences, which found in that apparatus protectors who now demonstrated their liberalism (in the common meaning of the word). In the past, the same “liberals” presented views inherited from the Social Democracy of the Kingdom of Poland and Lithuania (SDKPiL) and the KPP. By way of example, they conceived the Second Republic as an obstacle in the realisation of the communist system in Polish lands and as a superfluous creation, which for a while delayed the revolutionisation of the whole of Central-Eastern Europe.

¹⁰ Upon the basis of the periodical publication: *Skład Uniwersytetu Warszawskiego*.

The public discourse was still dominated by the Marxist language and convention of thought. The historiography of contemporaneity could now depart from bending facts for the sake of an *a priori* accepted interpretation and return to a positivistic methodology, in accordance with which facts comprise the foundation for speaking about the past. Political decision-makers demanded the preservation of an assessment of phenomena, events and figures according to class criteria. The revolutionary workers' movement was still treated as the sole force representing the correct historical reason. On the other hand, it had become possible to also deal with the history of the non-communist left wing, showing at the same time not only its errors but also accomplishments.

The key role in the interpretation of contemporary history was still to be played by such institutions as the Party History Institute at the CC PUWP (a transformed Department of Party History), the Historical Bureau of the Polish Army (since 1959: the Army Historical Institute), the Army Political Academy and the Institute for the History of Polish-Soviet Relations at the Polish Academy of Sciences. These institutions employed a rather large group of people whose biographies included activity in the KPP, the Union of Polish Patriots (ZPP), the Polish army in the Soviet Union (under the command of General Berling), and (although less frequently) the PPR; hence, they found it relatively easy to take into consideration postulates formulated by the political authorities.

Paradoxically, this situation was in certain respects favourable for university milieus. By way of example, the Institute of History at the University of Warsaw was not "burdened with tasks" – to use an expression borrowed from the political language of the period – to such a degree as the abovementioned institutions, even the Institute of History at the Polish Academy of Sciences, established mainly to prepare a Marxist synthesis of the history of Poland.

The situation of the academic milieu as regards access to the sources was much less favourable, since "appropriate agents" still rendered them available mainly to workers of trusted institutions. This is the reason why archival sets of sources not only from the post-1944 period but also relating to multiple aspects of the pre-war period remained, for all practical purposes, inaccessible. Such "rarities", which one could only dream about, included acts of the Government Commissariat for the capital city of Warsaw (police reports about the political situation). Interestingly, once such material started appearing in print after 1989 certain "scholars" interested in the Second Republic seemed to have forgotten their existence.

The abovementioned "rationing" created the conviction that the concealed material contains ready answers to assorted questions posed by researchers. By way of example, it was assumed that it would suffice to refer to material of the so-called Duracz commission to resolve completely the mystery of the

death of Marcelli Nowotko, while “seizing” from the authorities acts of the Security Office would make it possible to present all the circumstances of the pogrom of the Jewish population of Kielce. Subsequent experiences proved to historians of contemporary history the illusory nature of this particular belief.

These circumstances became the reason why professors-members of the older generation, who moulded the atmosphere prevailing in the Institute of History to the end of the 1960s, continued to remain sceptical about the possibility of a thorough examination of recent times. Tadeusz Manteuffel or Stefan Kieniewicz recalled upon assorted occasions the words of the doctoral oath in which historians swear: “We took upon ourselves to pursue in our work [...] neither material profit nor the desire for recognition but the good of the chosen scientific discipline”.¹¹ These admonitions were addressed not exclusively to historians of contemporary times, although they were probably the chief addressees.

Despite all odds, the activity of those historians assumed an increasingly serious character within the opportunities created by the political reality of the whole country. Topics totally neglected up to then were gradually being introduced and earlier unused sources were included into scientific circulation. These are the assets of the book by Henryk Jabłoński about the PPS policy during the First World War, featuring an imposing source material survey.¹² This publication was followed by works by Jerzy Holzer about the PPS in 1917–1918, written in a similar convention but with more modest goals,¹³ and the book by Andrzej Garlicki about the origin of the Polish Legions.¹⁴ On the other hand, Ph.D. dissertations by: Anna Radziwiłł on the educational ideology of the Sanacja Camp (1967, promoter Adela Bornholtz), Szymon Rudnicki on the origin of the National Radical Camp (ONR, 1966, at a seminar held by Henryk Jabłoński), or Zofia Zaks on the international situation of Eastern Galicia in 1918–1923 (1966, promoter Henryk Jabłoński) were never published.

During the 1960s Henryk Jabłoński was undoubtedly the most important historian dealing with contemporaneity in the Institute. He acted as the

¹¹ S. Kieniewicz, *O etyce zawodu historyka*, *Kwartalnik Historyczny*, 81, 1974, no. 3, p. 517.

¹² H. Jabłoński, *Polityka Polskiej Partii Socjalistycznej w czasie wojny 1914–1918*, Warszawa, 1958.

¹³ J. Holzer, *Polska Partia Socjalistyczna w latach 1917–1919*, Warszawa, 1962. A year later Holzer published together with Jan Molenda a book entitled: *Polska w pierwszej wojnie światowej* (Warszawa).

¹⁴ A. Garlicki, *Geneza Legionów. Zarys dziejów Komisji Tymczasowej Skonfederowanych Stronnictw Niepodległościowych*, Warszawa, 1964. Holzer's book was based on a Ph.D. thesis presented at the seminar held by Żanna Kormanowa, while Garlicki's book – on a dissertation written under Henryk Jabłoński.

promoter of twenty nine doctors,¹⁵ and the group of students attending his seminar was large and variegated regardless of the fact that a considerable percentage was composed of persons connected with semi-political institutions (such as the Party History Institute, the Army Political Academy). Jabłoński was a self-declared Marxist but he never imposed his views upon the students; on the other hand, his erudition was so supreme that it rendered all discussion outright impossible. The professor divided his time between the University and political activity, with a growing predominance of the latter, which exerted a certain impact upon his publications, as witnessed by his last scientific work: *Narodziny Drugiej Rzeczypospolitej (1918–1919)*¹⁶. The diversity of used sources, enormous knowledge and evocative narration adjoined propaganda arguments about the anti-revolutionary attitude of the PPS and an apotheosis of the accomplishments of the Bolsheviks for the regaining of Poland's independence. In 1965 Jabłoński was appointed minister of higher education and shortly afterwards all his activity in the Institute came to an end.

Żanna Kormanowa remained a conspicuous member of the historical milieu. She did not alter her views expressed in the pre-1956 period, as testified by the protocols of Party meetings held in the University Institute or the Institute of History at the Polish Academy of Sciences, nor did she change opinions expressed during her lectures, when she spoke about, i.a. the force of American imperialism without which, she explained, in 1939 tiny Finland would have never dared to attack the Soviet Union... In the wake of 1956 Kormanowa became involved predominantly in editing sources for the history of the proletariat, gathered material for a bibliography of the Polish workers' movement, and edited (together with Irena Pietrzak-Pawłowska and Walentyna Najdus) volume three of *Historia Polski*, prepared by the Institute of History at the Polish Academy of Sciences. The seminars held by Kormanowa produced twenty four Ph.D. theses, including those by subsequently significant scholars (i.a. Anna Żarnowska and Eugeniusz C. Król).

During the 1960s perspectives for the development of world history remained rather dim. The scientific activity of Rafał Gerber was slight, and his didactic accomplishments were not much better (fifteen Ph.D. students) while assistant professors in the Chair of Modern World History – Andrzej Bartnicki and Jerzy W. Borejsza – were only embarking upon their career (at the time, the latter was pursuing nineteenth-century history).¹⁷ The work per-

¹⁵ According to: *Spis prac doktorskich obronionych na Wydziale Historycznym UW w latach 1953–2002*: <http://www.ihuw.pl/images/dzialalnosc/doktoraty-ih.pdf> (February 28, 2012).

¹⁶ Warsaw 1962.

¹⁷ In the 1960s A. Bartnicki published popularising works (*Agresja włoska w Abisynii*, Warszawa, 1964; *Traktat wersalski. Narodziny „systemu wersalsko-waszyngtońskiego”*, Warszawa, 1967), and his scientific debut in 1971 was: *Pierwszy front II wojny światowej. Konflikt włosko-etiopski 1935–1936* (Warszawa).

formed by Ludwik Bazyłow, head of the Chair of the History of the Nations of the USSR, turned out to be a source of dynamic development; at the time, Bazyłow was publishing the results of his extensive research into the decline of tsarist Russia.¹⁸ His students, who in the future were to play a noteworthy role in the Institute of History, debuted in the following years.

A separate challenge for chairs of contemporary history proved to be primary-level didactic tasks. The number of students in the Institute grew, as did the chronological range of the courses. It was possible to employ competent teachers for courses dealing with the interwar period, but the situation of those about the later period was much worse. True, between 1953 and 1969 nine doctoral dissertations were written in the Institute on the post-1939 period, but none of the authors was an Institute employee.¹⁹ Consequently, all lectures and courses concerning World War II and the beginnings of the People's Republic of Poland were conducted by persons who actually specialised in earlier historical periods.

During the 1957/1958 academic year the Institute of History offered full-time courses on contemporary history:

- a seminar held by Ludwik Bazyłow on select questions from the history of Russia in the second half of the nineteenth century;
- a seminar conducted by Stanisław Herbst on military history;
- a seminar held by Henryk Jabłoński on Polish political history of the nineteenth and twentieth century;
- a seminar conducted by Żanna Kormanowa on contemporary Polish history;
- a seminar by Irena Pietrzak-Pawłowska on the economic history of Poland in 1864–1914;
- lectures given by Ludwik Bazyłow on “The history of the nations of the USSR”;
- lectures by Rafał Gerber on “Select questions of twentieth-century world history”;
- lectures by Henryk Jabłoński on “The history of Poland after 1864”;
- lectures by Żanna Kormanowa about “The beginnings of the Polish workers’ movement”;
- lectures by Irena Pietrzak-Pawłowska on “The situation of Polish lands in international economic exchange at the turn of the nineteenth century”;
- a course on the history of Poland after 1864 (Andrzej Garlicki, Jerzy Holzer);
- a course on dialectical and historical materialism (conducted by workers of the departmental Chair of Dialectical and Historical Materialism).

During the 1967/1968 academic year the Institute of History included:

- the Chair of Modern and Contemporary Polish History – headed by Henryk Jabłoński (professor), assistant professors – Andrzej Garlicki, Jan Kancewicz, Szymon Rudnicki, Irena Spustek, Józef Ryszard Szaflik, Zofia Zaks;

¹⁸ L. Bazyłow, *Działalność narodnictwa rosyjskiego w latach 1878–1881*, Warszawa, 1960; idem, *Polityka wewnętrzna caratu i ruchy społeczne w Rosji na początku XX wieku*, Warszawa, 1966. The seminar held by L. Bazyłow produced seven Ph.D. theses.

¹⁹ Three works on military history were written at the seminar held by Professor Stanisław Herbst.

- the Chair of Modern World History – headed by Rafał Gerber (professor), docent – Witold Rodziński, assistant professors – Andrzej Bartnicki, Jerzy W. Borejsza;
- the Chair of the History of the Nations of the USSR – headed by Ludwik Bazyłow (professor), assistant professor – Mieczysław Tanty, senior associate professor – Aleksander Achmatowicz;
- the Chair of the History of Social Movements – headed by Żanna Kormanowa professor, professor – Irena Pietrzak-Pawłowska, assistant professors – Jerzy Holzer, Anna Żarnowska, senior associate professor – Maria Nietyksza.

Students of full-time courses were offered the following topics:

First year: “The system of the People’s Republic of Poland against a comparative background” – lectures (Janusz Berghauzen, Józef Ryszard Szaflik);

Fourth year: “World history 1870–1939” – lectures (Rafał Gerber), courses (Andrzej Bartnicki, Jerzy W. Borejsza); “History of Poland 1864–1939” – lectures (Jerzy Holzer, Jan Kancewicz), courses (Andrzej Garlicki, Szymon Rudnicki, Irena Spustek, Anna Żarnowska); “History of the nations of the USSR” – lectures (Aleksander Achmatowicz, Mieczysław Tanty);

Fifth year: “History of Poland against the background of world history 1939–1945” – lectures (Janusz Berghauzen), courses (Zofia Zaks); “Economic and political geography of the contemporary world” – lectures (Rafał Gerber).

In addition:

- seminars: Ludwik Bazyłow, “Russia during World War I”; Rafał Gerber, “International relations at the end of the nineteenth century and during the twentieth century”; Henryk Jabłoński, “History of Poland during the nineteenth and twentieth centuries, with special emphasis on the history of the Second Republic”; Stanisław Herbst, “Military history”; Żanna Kormanowa, “History of the great social movements of the nineteenth and twentieth century”; Irena Pietrzak-Pawłowska, “Warsaw during the nineteenth and twentieth century and the history of the economic regions of Poland”;
- monographic lectures: Ludwik Bazyłow, “Decline of stardom”; Żanna Kormanowa, “Outline history of the international working class movement 1917–1939”; Irena Pietrzak-Pawłowska, “Economic-social conditions for the reconstruction of the Polish state in 1918 against a European backdrop”.

A characteristic feature of the structure of the Institute of History was the organisational division between researchers dealing with the history of Poland and those specialising in world history. This separation did not favour integration or an exchange of views, especially considering that joint scientific meetings of the chairs were rare; the same holds true for conferences held within the Institute. Paradoxically, a much more frequent opportunity for discussions on contemporary history was offered by meetings of Party and youth organisations, and from the end of the 1960s also by national symposia of student scientific circles held under the auspices of the Institute (including a several years-long series of meetings in a hostel in Roztoka near Zakopane) and summer vacation scientific camps for students.

The external activity of Institute specialists in contemporary history was not very noticeable, and in the 1960s they rarely appeared as the authors of the most important papers read at historians' conventions, similarly as at the partially political discussions initiated mainly by the Party History Institute. On the other hand, one of the forms of adaptation to the demands of the period was the progressing "Party affiliation" of the teaching staff – it became a rule that those dealing with contemporary history were Party members, with only individual exceptions from this general principle.

A separate question involves the presence of Institute historians in the media. From this viewpoint, an important caesura was the year 1963 when Andrzej Garlicki, at the time an assistant professor in the Institute of History, joined the editorial board of the newly established weekly *Kultura*.

The establishment of *Kultura* took place in an atmosphere of a scandal involving the whole milieu, and during a convention of the Polish Writers' Union (ZLP) held in Cracow in 1965 Antoni Słonimski ironically mentioned a long list of all those distinguished members of the Union who refused to have any contact with the periodical. Nonetheless, *Kultura*, albeit for a rather long time devoid of truly dynamic journalism, gradually expanded its group of collaborators, who already during the first years included, i.a. Stefan Bratkowski, Paweł Hertz, Janusz Krasiński, Igor Newerly, Andrzej Osęka and Barbara Stanosz.

The more important columns included the reviews section, which started to publish texts by historians: Jerzy Łojek, Andrzej Paczkowski, Stanisław Russocki, Jerzy Skowronek, Janusz Tazbir, Michał Tymowski et others. Nevertheless, in this case too, the presence of members of the Institute contemporary history chairs remained an exception. Characteristically, when in March 1965 the editorial board organised a meeting entitled "Towards Genuine Truth",²⁰ the only speaker, apart from Andrzej Garlicki who chaired the event, was Henryk Jabłoński, not so much as a University researcher as the scientific secretary of the Polish Academy of Sciences and a member of the *Kultura* board.²¹

The 1960s witnessed an intensification of political conflicts and social tension. The fall of Gomułka from power proved beneficial for the development of historiography dealing with contemporary history. The team concentrated around Edward Gierek used Marxism already in a purely instrumental manner, and much more eagerly multiplied and divided state property than studied the classics. The elite of power and public institutions no longer

²⁰ This meeting was inspired by a series of articles by Maria Turlejska, "Polska po wrześniu", published by the weekly *Polityka*.

²¹ Jabłoński did not take part in the meeting but only added his statement to the shorthand record of the discussion (cut by the censors) attended by Czesław Madajczyk, Marian Malinowski, Tadeusz Rawski, Maria Turlejska, Andrzej Werblan, Stanisław Wroński and Dominik Horodyński.

contained veterans of the “KPP” world outlook, and although nationalistic propaganda (which originated in March 1968) was stifled, Gierek and his co-workers found the formula of national solidarism (with the Party in the forefront) much closer than the phraseology of internationalism. No methodological model was imposed upon historiography. On the other hand, there did function a list of taboo topics dominated by Polish-Soviet relations and certain motifs from the history of the working class movement – from the end of the 1970s they became known as “blank spots”.

These political conditions opened up new perspectives for contemporary historiography. Already at the end of 1968 Jerzy Holzer published an extensive sketch about the Second Republic, free of the up to then functioning interpretation schemes.²² The following years witnessed the beginning of dynamic research into the history of Poland, especially the interwar period, with emphasis on heretofore ignored questions of the party system and the history of the main political camps and parties. This current included works by authors from the Institute of History: Józef Ryszard Szaflik,²³ Jerzy Holzer,²⁴ Anna Żarnowska²⁵ and Andrzej Chojnowski.²⁶ A biography of Józef Piłsudski written in the 1970s appeared many years later, but its author, Andrzej Garlicki, won consent for the publication of several monographs presenting particular phases in the activity of the chief protagonist.²⁷

Within the range of world history, apart from the above listed works by Andrzej Bartnicki, mention is due to a book by Jerzy Holzer indicating that this particular researcher had turned towards German topics.²⁸ In 1972 Tomasz Wituch presented his Ph.D. thesis: *Ruch młodoturecki i próby modernizacji imperium otomańskiego w latach 1908–1914*, but a book written upon this basis did not appear until the beginning of the next decade.²⁹ Greatest activity was thus disclosed by historians concentrated around Ludwik Bazyłow, who too issued several new, copious works,³⁰ with Mieczysław Tanty debuting at the beginning of the 1970s.³¹

²² A series of articles: “Dzieje Polski najnowsze” appeared in the weekly *Kultura* from no. 34/1968 and then was published as *50 lat niepodległej Polski*, Warszawa, Interpress, 1968.

²³ J.R. Szaflik, *Polskie Stronnictwo Ludowe Piast 1926–1931*, Warszawa, 1970.

²⁴ J. Holzer, *Mozaika polityczna Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa, 1974.

²⁵ A. Żarnowska, *Klasa robotnicza Królestwa Polskiego 1870–1914*, Warszawa, 1974.

²⁶ A. Chojnowski, *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939*, Wrocław, 1979.

²⁷ A. Garlicki, *U źródeł obozu belwederskiego*, Warszawa, 1978; idem, *Przewrót majowy*, Warszawa, 1978.

²⁸ J. Holzer, *Kryzys polityczny w Niemczech 1928–1930. Partia i masy*, Warszawa, 1970.

²⁹ T. Wituch, *Tureckie przemiany. Dzieje Turcji 1878–1923*, Warszawa, 1980. Previously, this author published the popularizing *Kanał Sueski*, Warszawa, 1972.

³⁰ L. Bazyłow, *Ostatnie lata Rosji carskiej. Rządy Stolypina*, Warszawa, 1972; idem, *Obalenie caratu*, Warszawa, 1976.

³¹ M. Tanty, *Rosja wobec wojen bałkańskich 1912–1913 roku*, Warszawa, 1970.

In 1969 a ministerial regulation replaced all chairs with departments, whose competence encompassed predominantly the organisation of didactics.

In the 1972/1973 academic year the Institute of History at the University of Warsaw was composed of:

- the Department of World and Polish Contemporary History: head – Stanisław Herbst (professor), professors – Stanisław Herbst, Henryk Jabłoński, docents – Andrzej Garlicki, Jerzy Holzer, Józef Ryszard Szaflik, assistant professors – Janusz Berghauzen, Jan Kancewicz, Szymon Rudnicki, Irena Spustek, Zofia Zaks, Anna Żarnowska, senior associate professor – Andrzej Chojnowski; trainee associate professor – Tomasz Nałęcz;
- the Department of World History and Geography of the Contemporary World: head – Rafał Gerber (professor), senior lecturer – Jerzy W. Borejsza, assistant professor – Andrzej Bartnicki, senior associate professors – Julia Domaradzka, Tomasz Wituch;
- the Department of the History of the Nations of the USSR and Slavdom: head – Ludwik Bazyłow (professor), docents – Andrzej Poppe, Mieczysław Tanty, senior associate professors – Aleksander Achmatowicz, Leszek Jaśkiewicz.

After 1970 the pressure exerted by the political authorities, which insisted that the curriculum should include a more extensive presentation of the history of the People's Republic of Poland, grew stronger. This was one of the effects of the events of March '68, since the ensuing propaganda claimed that the students' unrest was the result of, i.a. insufficient knowledge about the history of contemporary Poland, which, it was suggested, had been falsified by the "Zionists". In order to enable schools of higher learning to realise this demand it was decided to make it easier for persons who declared a willingness to focus on the history of People's Poland to find employment, and it was suggested that centres of the humanities should carry out work commissioned by political-state institutions; hence, the Institute of History at the University of Warsaw was to prepare monographs on the history of the Warsaw Steel Plant and the Car Manufacturing Plant (FSO) in era (both projects were rapidly abandoned).

In 1974 the Institute of History established a Department of the History of People's Poland, headed by Marian Wojciechowski, previously working at the Mikołaj Kopernik University in Toruń and the Military-Political Academy. This expert on Germany and archivist did not shy from political activity and fulfilled important administrative functions (i.a. deputy secretary of the First Department at the Polish Academy of Sciences in 1972–1981). If the authorities expected that Wojciechowski would render a pro-Marxist involvement of Institute historians more dynamic, then they must have been disappointed since at the time he did not in fact engage himself in the life of the Institute.³²

³² First and foremost, Marian Wojciechowski did not transfer his Party membership to the PUWP organisation in the Institute of History. In conversations which I held with him during the last years of his life he stressed that he had decided to work in the Institute at the request of Aleksander Gieysztor.

For all practical purposes, the Department did not conduct any studies on the history of the People's Republic of Poland – such an initiative was impossible due to the continued lack of access to archival material. This is the reason why among the scarce publications issued by this team of historians during the 1970s special mention is due to a book by Józef Ryszard Szaflik, dealing, however, with an earlier period.³³

In the 1979/1980 academic year the Institute of History at the University of Warsaw included:

- the Department of Contemporary Polish and World History: head – Andrzej Garlicki (docent), professor – Henryk Jabłoński (on leave), docents – Jerzy Holzer, Anna Żarnowska, assistant professors – Andrzej Chojnowski, Jan Kancewicz, Tomasz Nałęcz, Szymon Rudnicki, senior associate professors – Jerzy Halbersztadt, Tadeusz Szumowski, associate professor – Piotr Wróbel, trainee associate professors – Michał Czajka, Mirosław Paskudzk;

- the Department of World History and Geography of the Contemporary World: head – Andrzej Bartnicki (professor), assistant professor – Tomasz Wituch, associate professors – Jerzy Hankiewicz, Zbigniew Kwiecień, trainee associate professor – Lidia Milka;

- the Department of the History of People's Poland: head – Marian Wojciechowski (professor), professor – Józef Ryszard Szaflik, assistant professor – Teofil Piotrkiewicz, senior associate professors – Andrzej Krawczak, Romuald Turkowski, trainee associate professor – Włodzimierz Borodziej;

- the Department of the History of the Nations of the USSR and Slavdom: head – Ludwik Bazylow (professor), professor – Mieczysław Tanty, associate professors – Lillian Głuchowicz-Trzebska, Leszek Jaśkiewicz, Paweł Wieczorkiewicz.

A characteristic of the 1980s would be best entrusted to historians who did not participate in events that transpired thirty years ago. On the other hand, one might mention, in the form of a brief epilogue, that this particular decade introduced much tension to the world of historians dealing with contemporary history and generated a more distinct polarisation of attitudes than in previous years.

Research was still dominated by political issues, even more so considering the growing expectations of public opinion, which wanted the historian to finally start delving into questions that had been falsified by propaganda and historiography servile towards the authorities. In turn, involvement in methodological and historiosophic discussions, frequent in the West, appeared to be an excessive luxury in Polish conditions. On the other hand, resistance against describing recent events, which by the very nature of things did not have a generally accessible source documentation, was overcome. A success-

³³ J.R. Szaflik, *Początki konspiracyjnego ruchu ludowego. Studium o taktyce politycznej Centralnego Kierownictwa Ruchu Ludowego 1939–1943*, Warszawa, 1972.

ful example of such an approach was a book by Jerzy Holzer on the most important phenomenon of Polish reality of the period.³⁴

Lectures on Polish and world history continued to be based on a premise claiming that the twentieth century is actually a continuation of its predecessor. Meanwhile, already in the 1960s certain Anglo-Saxon researchers started to notice that post-1900 world history indicates the birth of a separate epoch, with specific processes of development, a new dynamic and geography of transformations. The events of 1989, the fall of the Yalta system, the bankruptcy of communism, the great population shift along the civilisation north-south axis, and the informatics revolution – those and other phenomena confirmed this diagnosis. All these facts inclined towards re-considering the research foundation, expanding the fields of view, and devising techniques of work on up to now unfamiliar categories of sources, which appeared due to technologies developing in the twentieth century.

Although historians conduct endless disputes concerning caesurae, they usually agree that the “age of extremes” (Eric Hobsbawm) has ended. The creation in the Institute of History during the 1990s of a Department of Twentieth Century History was, therefore, a logical decision. The functioning of this Department will certainly become the topic of interesting reflections upon the occasion of a successive anniversary of our community.

³⁴ J. Holzer, „*Solidarność*” 1980–1981. *Geneza i historia*, Paris/Warszawa, 1984 (the Polish edition appeared in the so-called second circulation).

Indeks osobowy

- Abgarowicz Kazimierz 63, 165
Achmatowicz Aleksander 93, 96, 196, 199
Ajdukiewicz Kazimierz 40, 143
Aleksander III, papież 65, 167, 168
Arnold Stanisław 27, 40, 45, 76, 86, 127, 142, 147, 178, 188
Aron, bp krakowski 65, 168
Arystoteles 12, 112
Arystydes Sprawiedliwy 12, 112
Asch Ronald G. 51, 153
Askenazy Szymon 39, 43, 76, 141, 145, 178
Assorodobraj-Kula Nina 50, 152
Augustyniak Urszula 47, 48, 150
Aulard Alphonse 24, 125
- Balzer Oswald 22, 123
Bałaban Majer 43, 145
Bardach Juliusz 21, 30, 121, 130
Bartnicki Andrzej 78, 92, 93, 95–97, 180, 194, 196, 198–200
Bartoszewicz Agnieszka 8, 108
Bazyłow Ludwik 77, 78, 86, 88, 92, 93, 96, 97, 180, 188, 190, 191, 195, 196, 198–200
Berghauzen Janusz 88, 93, 96, 191, 196, 199
Berling Zygmunt 90, 192
Berr Henri 36, 136
Bieleńska Maria 38, 64, 140, 166
Bieńkowski Piotr 13, 113
Biernat Andrzej 67, 169
Biezuńska Iza zob. Biezuńska-Malowist Iza
Biezuńska-Malowist Iza 11, 15–20, 79, 111, 114–119, 181
Biliński Piotr 45, 148
- Birke Adolf M. 51, 153
Błaszczyk Leon Tadeusz 11, 111
Bobińska Celina 49, 50, 151, 152
Bogucka Maria 48, 151
Bolesław I Chrobry, król Polski 63, 165
Borawski Jakub 9, 109
Borejsza Jerzy W. 92, 93, 96, 194, 196, 199
Bornholtz Adela 91, 193
Borodziej Włodzimierz 97, 200
Boüard Alain de 59, 161
Brandys Marian 81, 183
Bratkowski Stefan 94, 197
Bravo Benedetto 17, 20, 117, 120
Brunon z Kwerfurtu 62, 63, 165
Brzeziński Szymon 9, 109
Bujak Franciszek 40, 142
Bulhak Henryk 23, 44, 123, 146
- Chałasińska-Macukow Katarzyna 8, 108
Chałasiński Józef 45, 147
Chojnowski Andrzej 7, 95–97, 107, 198–200
Ciara Stefan 46, 53, 66, 149, 155, 169
Cisek Janusz 23, 123
Cola di Rienzo (właśc. Nicola di Lorenzo Gabriini) 26, 126
Cybulska Zofia 88, 191
Czajka Michał 97, 200
Czajkowski Marcin 8, 108
Czapliński Władysław 47, 150
Czarnowski Stefan 40, 45, 142, 147
Czartoryski Adam Jerzy 72, 77, 174, 179
Czermak Wiktor 23, 123
Czernecki Konrad 13, 113

- Ćwik Grzegorz 8, 108
- Daniszewski Tadeusz 88, 190
- Dąbrowska Małgorzata 23, 123
- Dembiński Bronisław 38, 140
- Dessau Hermann 14, 114
- Dold Maria 43, 145
- Domańska Ewa 7, 107
- Domaradzka Julia 96, 199
- Dopsch Alphons 25, 125
- Dumézil Georges 32, 132
- Dunin-Wąsowicz Krzysztof 75, 86, 177, 188
- Dunin-Wąsowicz Teresa 61, 163
- Duracz Teodor 90, 192
- Durkheim Emile 45, 147
- Dworzaczek Włodzimierz 64, 166
- Dygo Marian 24, 125
- Dylągowa Hanna 75, 177
- Dziubiński Andrzej 48, 151
- Engels Fryderyk 49, 87, 151, 189
- Evert-Kappesowa Halina 35, 135
- Falkowski Wojciech 26, 126
- Faryś Janusz 44, 146
- Feldman Józef 39, 141
- Filipowicz Mirosław 44, 146
- Finkel Ludwik 43, 145
- Frejlich Kamil 8, 108
- Fudalej Krzysztof 9, 109
- Gackowski Tomasz 8, 108
- Ganszyniec Ryszard 11, 15, 111, 115
- Garlicki Andrzej 78, 88, 91, 93–97, 181, 190, 193, 195–200
- Gąsiorowska Natalia zob. Gąsiorowska-Grabowska Natalia
- Gąsiorowska-Grabowska Natalia 40, 50, 76, 81, 86–88, 142, 152, 178, 183, 189–191
- Gąsiorowski Antoni 64, 166
- Genicot Leopold 68, 170
- Gerber Rafał 74, 78, 86, 92, 93, 96, 176, 180, 188, 194–196, 199
- Gierek Edward 95, 197, 198
- Gieysztor Aleksander 17, 20, 21, 22, 24, 27, 30–33, 35, 39, 47, 49, 51, 53–56, 60, 61, 63–68, 71, 72, 74, 76, 87, 97, 117, 120–122, 124, 127, 130–133, 135, 141, 149, 151, 154, 155–158, 162, 163, 165–168, 170, 173, 174, 176, 178, 190, 199
- Głuchowicz-Trzebska Liliana 97, 200
- Goldberg Jakub 43, 145
- Goldman-Landauowa Cecylia 17, 117
- Gołaszewski Łukasz 8, 108
- Gomułka Władysław 87, 95, 189, 191, 197
- Górny Maciej 7, 21, 35, 75, 107, 121, 136, 177
- Grabski Andrzej Feliks 72, 174
- Grochulska Barbara 75, 77, 82, 88, 177, 179, 185, 191
- Groniowski Krzysztof 75, 76, 177, 178
- Grosfeld Leon 88, 190
- Grützmacher Łukasz 81, 183
- Gumowski Marian 64, 166
- Guzowski Piotr 7, 107
- Haisig Marian 64, 166
- Halbersztadt Jerzy 9, 97, 109, 200
- Halecki Oskar 19, 23, 24, 35, 41, 43, 44, 119, 123, 124, 135, 136, 143, 146
- Halphen Louis 30, 131
- Handelsman Marcei 8, 24–27, 29, 30, 32, 35–38, 40–42, 46, 48, 51, 54, 55, 63, 71–74, 76, 77, 82, 108, 124–129, 131, 133, 136, 139, 140, 142–144, 148, 150, 151, 153, 154, 156, 157, 158, 165, 173–176, 178, 179, 185
- Hankiewicz Jerzy 97, 200
- Heckscher Eli F. 29, 129
- Henryk I Brodaty 33, 134
- Herbers Klaus 24, 124
- Herbst Stanisław 42, 46, 47, 50, 64, 74, 78, 92, 93, 96, 144, 145, 148, 149, 152, 166, 176, 180, 181, 195, 196, 199
- Hertz Paweł 94, 197
- Hobsbawm Eric 98, 201
- Holleaux Maurice 15, 114
- Holzer Jerzy 91, 93, 95–98, 193, 195, 196, 198–201
- Horn Maurycy 43, 145
- Horodyński Dominik 94, 197
- Ihnatowicz Ireneusz 53, 66, 67, 68, 76, 155, 169–171, 178
- Jabłoński Henryk 74, 76, 78, 86, 88, 91, 93, 94, 96, 97, 176, 178, 180, 188, 190, 191, 193–197, 199, 200
- Jaczynowska Maria 20, 120
- Jan III Sobieski, król Polski 46, 148
- Jan Kanapariusz 62, 164, 165
- Janosz-Biskupowa Irena 38, 140

- Janowski Maciej 7, 79, 107, 182
Jarocki Robert 30, 130
Jasienica Paweł (właśc. Leon Lech Beynar) 81, 183
Jaspert Nikolas 24, 124
Jastrzębski Włodzimierz 38, 140
Jaśkiewicz Leszek 78, 96, 97, 180, 199, 200
Jedlicki Jerzy 77, 79, 179, 182
Jezierski Andrzej 77, 179
Joachim z Fiore 28, 129
Junker Herman 14, 113
Juszkiewicz Ryszard 78, 180
- Kalinowski Emil 8, 108
Kalinowski Jacek 9, 109
Kamieniecki Witold 21, 121
Kancewicz Jan 77, 87, 88, 93, 96, 97, 179, 189, 190, 195, 196, 199, 200
Karol Robert, król Węgier 58, 160
Karpńska Małgorzata 8, 78, 108, 180
Karwasińska Jadwiga 60–63, 162–165
Katylina Lucjusz Sergiusz 12, 112
Kazimierski Józef 21, 54, 121, 156
Kazimierz III Wielki, król Polski 56–58, 158–160
Kazimierz IV Jagiellończyk, król Polski i wielki książę litewski 59, 161
Kętrzyński Stanisław 22, 30, 32, 35, 53, 56–60, 63, 122, 123, 131, 133, 135, 155, 158–162, 165
Kętrzyński Wojciech 22, 56, 122, 158
Kieniewicz Jan 48, 78, 151, 180
Kieniewicz Stefan 55, 72, 73–75, 77–80, 86, 88, 90, 157, 174–179, 181, 182, 188, 190, 191, 193
Kiersnowski Ryszard 30, 64, 130, 166
Kizwalter Tomasz 7, 73, 77, 107, 175, 180
Klejstenes 12, 112
Kłoczowski Jan Maria 23, 124
Kłoczowski Jerzy 23, 44, 123, 146
Kochanowski (Korwin-Kochanowski) Jan Karol 22, 39, 53–56, 60, 122, 141, 155–158, 162
Koczerska Maria 7, 30, 53, 63, 107, 130, 155, 165
Kohler Josef 24, 125
Kolendo Jerzy 11, 17, 20, 68, 111, 117, 119, 120, 170
Kolakowski Leszek 24, 87, 124, 189
Kollątaj Hugo 42, 144
Kołodziejczyk Dariusz 50, 153
Komorowski Bronisław 8, 108
- Konarski Kazimierz 38, 140
Konopczyński Władysław 39, 45, 47–49, 141, 147, 150, 151
Kopcińska Klara 20, 119
Kormanowa Żanna 39, 49, 50, 76, 86–88, 91–93, 141, 151, 152, 178, 188–191, 193–196
Korzon Tadeusz 43, 145
Kośka Małgorzata 61, 163
Kot Stanisław 39, 141
Kotarbiński Tadeusz 40, 143
Kowalczyk Elżbieta 30, 130
Kozłowski Paweł I. 88, 190
Kraśniński Janusz 94, 197
Krawczak Andrzej 97, 200
Kreczmar Jan 13, 113
Kreczmar Michał 11–13, 15, 111–113, 115
Kriegseisen Wojciech 7, 107
Król Eugeniusz C. 92, 194
Kryński Andrzej 8, 108
Krzywicki Ludwik 40, 142
Krzyżanowski Stanisław 22, 23, 55, 122, 123, 158
Kuczyński Stefan Krzysztof 30, 49, 54, 63, 130, 151, 156, 165
Kula Marcin 28, 36, 128, 137
Kula Witold 17, 24, 28, 50, 76, 77, 81, 86, 88, 117, 124, 128, 152, 178, 179, 183, 188, 190
Kulesza Ryszard 20, 120
Kur Tadeusz 88, 190, 191
Kutrzeba Stanisław 22, 123
Kürbis Brygida 66, 168
Kwiecień Zbigniew 97, 200
- Labuda Gerard 66, 168
Lelewel Joachim 21, 54, 121, 156
Lengauer Włodzimierz 11, 13, 17, 20, 111, 113, 117, 120
Lenin Włodzimierz 49, 87, 151, 189
Lepore Emilio 18, 118
Leskiewiczowa Janina 76, 178
Levi Mario Attilio 18, 118
Lewandowska Irena zob. Pietrzak-Pawłowska Irena
Lévêque Pierre 18, 118
Litwin Jakub 88, 190
- Ładyka Teodor 88, 191
Łapott Jacek 50, 152
Łepkowski Tadeusz 46, 71, 72, 77, 148, 174, 179

- Łojek Jerzy 81, 94, 183, 197
Łoposzko Tadeusz 20, 120
Łukasiewicz Juliusz 21, 39, 53, 71, 76, 81, 86, 121, 141, 155, 173, 178, 183, 188

Maciejewska Wanda 38, 140
Maciszewski Jarema 47, 48, 150
Madajczyk Czesław 94, 197
Małczyński Karol 64, 166
Malinowski Marian 94, 197
Małowist Marian 13, 18, 27, 29, 30, 33, 35, 48–51, 78–80, 113, 118, 127, 130, 133, 136, 151–154, 180–182
Manikowska Halina 7, 107
Manteuffel (Manteuffel-Szoegel) Jerzy 17, 116
Manteuffel (Manteuffel-Szoegel) Tadeusz 22, 27–29, 35–37, 39, 45, 48–51, 53, 60, 64, 71, 74, 87, 90, 122, 127–129, 136, 139, 141, 148, 150–152, 154, 155, 162, 166, 167, 173, 176, 190, 193
Marciniak Anna 38, 140
Marciniak Zbigniew 8, 108
Marks Karol 49, 87, 151, 189
Maternicki Jerzy 21, 55, 121, 157
Mazowiecki Tadeusz 8, 108
Mączak Antoni 29, 48–51, 77, 78, 129, 151–153, 179, 181
Meloch Maksymilian 74, 176
Meyer Eduard 12, 13, 112, 113
Meyer von Knonau Gerold 25, 38, 125, 140
Michalski Jerzy 46, 148
Michałowski Jacek 8, 108
Michałowski Kazimierz 14, 114
Michałowski Roman 7, 107, 29, 129
Mieszko III Stary 33, 134
Mikke Jerzy 81, 183
Mikucki Sylwiusz 64, 166
Mikulski Krzysztof 8, 108
Milka (Milka-Wieczorkiewicz) Lidia 97, 200
Mirlasowa Fryda 17, 117
Modzelewski Karol 32, 132
Molenda Jan 91, 193
Monod Gabriel 25, 38, 125, 140
Moszczeńska Wanda 27, 127
Mościcki Henryk Stanisław 42, 71, 144, 173
Mrozowski Przemysław 30, 130
Müller Michael G. 43, 145
Mycielski Maciej 21, 39, 53, 71, 86, 121, 141, 155, 173, 188
Myśliwski Grzegorz 8, 108, 109

Najdus Walentyna 88, 92, 190, 194
Nałęcz Daria 85, 187
Nałęcz Tomasz 85, 96, 97, 187, 199, 200
Napoleon Bonaparte, cesarz Francuzów 25, 47, 78, 125, 149, 180
Naruszewicz Adam 21, 121
Neron, cesarz rzymski 18, 118
Newerly Igor 94, 197
Niesiołowski-Spanò Łukasz 8, 108
Nietyksza Maria 81, 93, 183, 196
Nir Roman 44, 146
Nowak Bronisław 48, 78, 151, 180
Nowicki Eustachy 59, 161
Nowotko Marcei 90, 193

Ortega y Gasset José 39, 141
Osęka Andrzej 94, 197
Ossoliński Jerzy 44, 147
Ossowski Stanisław 45, 147

Paczkowski Andrzej 94, 197
Pajewski Janusz 44, 146
Parafianowicz Halina 7, 108
Paskudzi Mirosław 97, 200
Paszkievicz Henryk 44, 146
Pawelec Tomasz 24, 26, 36, 72, 73, 124, 126, 136, 174, 175
Pelczar Kazimierz 8, 108
Perykles 15, 115
Piasek Wojciech 76, 179
Piątkowska Maria 88, 191
Piekarczyk Stanisław 34, 36, 88, 134, 135, 137, 191
Pietruszewski Dmitrij M. 11, 12, 24, 111, 112, 124
Pietrzak-Pawłowska Irena 73, 81, 88, 92, 93, 175, 183, 190, 191, 194–196
Piłsudski Józef 85, 95, 187, 198
Piotrkiewicz Teofil 97, 200
Pirenne Henri 25, 125
Pleskot Patryk 36, 81, 137, 183
Pobóg-Malinowski Władysław 85, 187
Pomierny Anna 8, 108
Pomorski Jan 26, 126
Poppe Andrzej 96, 199
Pöhlmann Robert von 12, 112
Prou Maurice 25, 125
Próchnik Adam 85, 187
Pruss Witold 81, 183
Przemysł II, król Polski 58, 160

- Przychocki Gustaw 15, 16, 115
Pysiak Jerzy 8, 109
- Rachuba Andrzej 35, 49, 135, 151
Radowicz Kazimierz 81, 183
Radziwiłł Anna 91, 193
Rafalska Agata 46, 149
Ramotowska Franciszka 75, 177
Ranke Leopold 25, 125
Rawski Tadeusz 94, 197
Rączka Joanna 8, 108
Robert Jeanne 19, 119
Robert Louis 19, 119
Rodziński Witold 93, 196
Rokosz Mieczysław 54, 156
Romaszewska-Guzy Agnieszka 9, 109
Romek Zbigniew 21, 35, 121, 136
Rostocki Władysław 75, 177
Rostworowski Emanuel 46, 148
Rowiński Michał 11, 15, 111, 115
Różycki (Różycki-Kołodziejczyk) Tadeusz 88, 190
Rudnicki Szymon 91, 93, 96, 97, 193, 195, 196, 199, 200
Rusinowa Izabella 78, 180
Russocki Stanisław 21, 94, 121, 197
Rutkowski Jan 40, 142
Rutkowski Tadeusz P. 21, 35, 75, 121, 136, 177
- Samsonowicz Henryk 7, 8, 21, 29, 30, 48, 55, 76, 77, 107, 108, 121, 129, 130, 151, 157, 178, 179
Sandauer Artur 89, 191
Sapieha Adam 74, 176
Schaff Adam 88, 190
Semkowicz Władysław 55, 63–65, 156, 165–167
Senkowska-Gluck Monika 47, 78, 149, 180
Sergiusz IV, papież 63, 165
Siemieński Józef 62, 164
Sieradzki Józef 88, 190
Skalkowski Adam 73, 176
Skowronek Jerzy 75, 77, 82, 94, 177, 179, 185, 197
Skwirczyński Krzysztof 33, 133
Słonimski Antoni 94, 197
Słupecki Leszek P. 32, 132
Smoleński Władysław 38, 39, 43, 141, 145
Smolka Stanisław 22, 32, 33, 54, 122, 133, 134, 156
- Sobieski Wacław 23, 39, 123, 141
Sokołowski Franciszek ks. 15, 114
Sordyl Alina 81, 183
Sosnowska Anna 23, 29, 76, 79, 124, 129, 178, 179, 181
Sosnowski Oskar 46, 148
Sowa Andrzej 77, 179
Spież Jan Andrzej OP 65, 168
Spustek Irena 93, 96, 195, 196, 199
Stalin Józef 49, 86, 87, 151, 188, 189
Stanisław II August, król Polski 47, 149, 179
Stankiewicz Zbigniew 75, 177
Stanosz Barbara 94, 197
Stebnicka Krystyna 7, 107
Stelmasiak Mateusz 8, 108
Stobiecki Rafał 21, 24, 35, 40, 44, 45, 49, 75, 76, 82, 121, 124, 136, 142, 146, 147, 151, 152, 177, 178, 184
Strzelczyk Jerzy 53, 155
Strzelecki Władysław 17, 116
Sujecka Jolanta 73, 175
Sulkowska-Kurasiowa Irena 59, 161
Szaflik Józef Ryszard 93, 95–97, 195, 196, 198–200
Szarota Tomasz 75, 177
Szczawiński Paweł 42, 45, 144, 147
Szczerbiński Marek 44, 146
Szłanta Piotr 8, 108
Szugiero Marzena 8, 108
Szumowski Tadeusz 97, 200
Szwankowska Hanna 54, 78, 156, 180
Szwarc Andrzej 74, 75, 80, 82, 176, 177, 182, 184
Szymański Józef 67, 170
- Śliwowska Wiktoria 75, 177
Śródka Andrzej 42, 45, 144, 147
Święcicka Janina 16, 116
- Tangl Michael 24, 125
Tanty Mieczysław 77, 78, 88, 93, 96, 97, 180, 191, 196, 198–200
Tarski Alfred 41, 143
Tazbir Janusz 45, 94, 147, 197
Temistokles 12, 112
Tokarz Wacław 41–43, 45–47, 71, 74, 143–145, 147–149, 173, 176
Tomkiewicz Władysław 44, 46, 146–148
Trawkowski Stanisław 27, 48, 128, 150
Truszczak Dorota 77, 179
Turkowska Kinga 8, 108

- Turkowski Romuald 97, 200
Turlejska Maria 88, 94, 190, 197
Turyn Aleksander 17, 116
Twardowski Kazimierz 40, 143
Tygielski Wojciech 51, 77, 153, 179
Tymowski Michał 9, 48, 50, 78, 94, 109, 151, 152, 180, 197
Tyszkiewicz Jan 21, 39, 44, 53, 71, 86, 121, 141, 146, 155, 173, 188
- Uhlirz Mathilde 62, 164
Urban II, papież 63, 165
Urbankowski Bogdan 81, 183
- Wacław II, król Czech i Polski 58, 160
Wagner Marek 42, 144
Waitz Georg 25, 125
Walczak Ryszard 66, 168
Wallerstein Immanuel 79, 181
Walek-Czernecki Tadeusz 13–17, 20, 113–117, 120
Wasilewski Tadeusz 35, 49, 135, 151
Wawrykowa Maria 78, 180
Werblan Andrzej 94, 197
Wereszycki Henryk 86, 188
Węcowski Marek 7, 108
Węcowski Piotr 8, 9, 24, 33, 37, 55, 72, 108, 109, 124, 133, 139, 157, 174
Widerszal Ludwik 37, 73, 139, 175
Wieczorkiewicz Paweł Piotr 78, 97, 180, 200
Wielgosz Zbigniew 65, 168
Wierzbicki Andrzej 22, 36, 122, 137
Wierzbowski Teodor 67, 68, 169, 171
Wimmer Jan 46, 148
Wiórkiewicz Bożena 9, 109
Wipszycka Ewa zob. Wipszycka-Bravo Ewa
Wipszycka-Bravo Ewa 11, 20, 68, 111, 120, 170
Wiszewski Przemysław 7, 108
Wiślicz Tomasz 81, 183
Wiśniowiecki Jeremi 44, 147
Witkowski Stanisław 15, 115
Wittgenstein Ludwig 40, 142
Wituch Tomasz 95–97, 198–200
Witwicki Władysław 40, 143
- Władysław I Herman, władca Polski 65, 167
Władysław I Łokietek, król Polski 58, 160
Włodarski Bronisław 64, 166
Wojciech św. 62, 63, 164, 165
Wojciechowski Marian 96, 97, 199, 200
Wojciechowski Tadeusz 22, 32, 122, 133
Woleński Jan 40, 142
Wolff Adam 60, 162
Woliński Janusz 41, 46, 47, 78, 144, 148, 149, 180
Wójcik Zbigniew 46, 148
Wóycicka Zofia 8, 108
Wroński Stanisław 94, 197
Wróbel Piotr 97, 200
Wyczański Andrzej 36, 46, 76, 78, 137, 149, 178, 180
Wyrobisz Andrzej 48, 151
- Zahorski Andrzej 46, 47, 73, 78, 148, 149, 175, 180
Zakrzewski Kazimierz 34, 35, 135
Zakrzewski Wincenty 42, 144
Zaks Zofia 91, 93, 96, 193, 195, 196, 199
Zaremska Hanna 29, 129
Zarębska Teresa 78, 180
Zdrada Jerzy 80, 182
Zielińska Teresa 48, 151
Zieliński Tadeusz 15, 17, 115, 116
Zientara Benedykt 33, 34, 36, 133, 134, 136, 137
Zimand Roman 88, 190
Ziółkowski Adam 11, 111
Zmigryder-Konopka Zdzisław 15–17, 20, 115–117, 120
Zwolski Edward 20, 120
Zybert Elżbieta B. 8, 108
Zygmunt II August, król Polski 42, 144
- Żarnowska Anna 81, 82, 92, 93, 95–97, 184, 194, 196, 198–200
Żdanow Andriej 87, 189
Żmudzki Paweł 8, 109
Żurek Jerzy 81, 183
Żywczyński Mieczysław ks. 73, 175, 176

Spis ilustracji

1. Konferencja naukowa z okazji jubileuszu 80-lecia IH UW, 21 X 2010 r. Od lewej: prof. T. Kizwalter, prof. M. Koczerska, prof. W. Kriegseisen (fot. B. Międzybrodzki).
2. W kulisach konferencji naukowej z okazji jubileuszu 80-lecia IH UW, 21 X 2010 r. Na pierwszym planie: prof. K. Modzelewski i prof. R. Michałowski (fot. A. Grabowski).
3. Panel dyskusyjny towarzyszący konferencji naukowej z okazji jubileuszu 80-lecia IH UW, 21 X 2010 r. Od lewej: dr M. Węcowski, prof. P. Wiszewski, dr P. Guzowski, prof. H. Manikowska, prof. M. Janowski, prof. H. Parafianowicz, dr M. Górny, prof. E. Domańska (fot. A. Grabowski).
4. Rozstrzygnięcie konkursu na najlepszą pracę roczną; na pierwszym planie jego zwycięzca Emil Kalinowski, 21 X 2010 r. (fot. B. Międzybrodzki).
5. Otwarcie wystawy zorganizowanej w ramach obchodów jubileuszu 80-lecia IH UW w hallu Pałacu Kazimierzowskiego, 21 X 2010 r. (fot. A. Grabowski).
6. Fragment wystawy zorganizowanej w ramach obchodów jubileuszu 80-lecia IH UW w hallu Pałacu Kazimierzowskiego, 21 X 2010 r. (fot. A. Grabowski).
7. Otwarcie drugiego dnia jubileuszu 80-lecia IH UW, 22 X 2010 r. (fot. A. Grabowski).
8. Po uroczystości nadania pracownikom IH UW orderów i odznaczeń, 22 X 2010 r. (fot. A. Grabowski).
9. Odnowienie doktoratu prof. Henryka Samsonowicza, 22 X 2010 r. Od lewej: prof. E.B. Zybert – dziekan Wydziału Historycznego UW, prof. H. Samsonowicz, prof. K. Chałasińska-Macukow – rektor UW, prof. K. Modzelewski jako promotor (fot. B. Międzybrodzki).
10. Dekoracja prof. Henryka Samsonowicza przez prezydenta RP Bronisława Komorowskiego Orderem Orła Białego, 22 X 2010 r. (fot. B. Międzybrodzki).
11. Jubileusz prof. Henryka Samsonowicza, 22 X 2010 r. Od lewej: rektor UW prof. K. Chałasińska-Macukow, prof. H. Samsonowicz, prorektor UW prof. W. Lengauer (fot. A. Grabowski).
12. Wręczenie książki prof. Henrykowi Samsonowiczowi przez prof. Agnieszkę Bartoszewicz, prof. Pawła Żmudzkiego i prof. Grzegorza Myślińskiego, 22 X 2010 r. (fot. B. Międzybrodzki).
13. Zjazd absolwentów IH UW, panel, 23 X 2010 r. Od lewej: J. Kalinowski, P. Węcowski, J. Borawski, J. Halbersztadt, M. Tymowski, M. Koczerska, B. Wiórkiewicz, W. Lengauer (fot. A. Grabowski).
14. Zjazd absolwentów, Maksymilian Sas – ówczesny redaktor „Teki Historyka” i prezes Studenckiego Koła Naukowego Historyków UW, 23 X 2010 r. (fot. B. Międzybrodzki).
15. Zjazd absolwentów, widok auli Starego BUW-u, 23 X 2010 r. (fot. A. Grabowski).
16. Zjazd absolwentów, taniec renesansowy w wykonaniu Jaśminy Kurczewskiej i Artura Korczak-Siedleckiego, 23 X 2010 r. (fot. B. Międzybrodzki).

